Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић,
научни сарадник

Уређивачки и редакцијски одбор
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Доц. др Далибор Елезовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Весна Зарковић
Др Ана Мумовић
Др Далибор Велојић

Резимеи на енглеском језику
Снежана Зечевић

Лектор
Јована Бојовић Манић

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

Компјутерска обрада и штампа
Graficolor Краљево

Тираж 120

Сви чланци објављени у часопису
„Баштина“ су рецензирани

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD,
Research Associate

Editorial Board
Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Todor Galunov, PhD, VelikoTrnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Assistant Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ana Mumović, PhD
Dalibor Velojić, PhD

Summaries in English Language
Snežana Zečević

Lector
Jovana Bojović Manić

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

UDK 008

Computer Text Processing and Print
Graficolor Kraljevo

Circulation 120

All articles published in the journal
„Baština“ are reviewed

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 42

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2017

Припрему и штампу ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ

ЈЕЗИК

Јована Д. Бојовић Манић, *Линеарна орīанизација реченице у ūрūовеūкама Гриīорија Божовића* 13

КЊИЖЕВНОСТ

Снежана Ј. Милојевић, *Оūиси ūлача у срūској жиūијној књижевносūи (Сузе владарке и сузе мајке)* 27

Драгиша П. Бојовић, *Гриīорије Божовић и Иво Андрић: Мисūика међусобноī чиūања и ūређуūкивања* 43

Јасмина М. Ахметагић, *Инūердисцилинарни ūрисūуū књижевносūи: Књижевносū и ūсихолоīија* 57

Марија С. Јефтимијевић Михајловић, *Значај ūриче и ūричања (Сūруктурно двоīласје као семанūички слој романа Пеūруша и Милуша Пеūра Сарића)* 73

ИСТОРИЈА

Бранко И. Надовеза, *Радикали и масонерија у Краљевини Југославији* 87

Весна С. Зарковић, *Улоīа Сūојана Новаковића у расвеūљавању убисūва конзула Луке Маринковића* 105

Иван М. Бецић, *Новоūазарска банка између два свеūска раūа* 121

Далибор З. Велојић, *Зеūска дивизија у Аūрилском раūу 1941* 139

Јован Ј. Алексић, *Опште друштвене прилике у Косовској Митровици од окупације до капитулације Италије (1941–1943)* 153

Славиша И. Бишевац, *Француска буржоаска револуција у делима Хегела и Берка* 181

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

Петар Ђ. Рајчевић, *Дидактичност и васпитно-трансферична вредност садржаја Законоправила Светог Саве* 199

Миодраг Р. Ивановић, *Споменички комплекс Газиместан као потенцијални заштићени културни пејзаж на простору Косова и Метохије* 215

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

Срђан Ж. Словић, *Тукидидов реализам у међународним односима* 243

Недељко Д. Станковић, Марина Д. Мијатовић, *Агресија на Савезну Републику Југославију током 1999. године и злоупотреба моћи међународне заједнице* 255

СОЦИОЛОГИЈА

Оља М. Арсенијевић, Милан Ж. Радосављевић, *Компаративна анализа социо-културних односа према иновацијама студената из Србије, Војводине и са Косова* 269

Радомир Д. Ђорђевић, *Патриотизам као вид народног осећања и националног идентитета народа* 295

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

Верица Р. Михајловић, *Свадбени обичаји и песме села Граничане у околини Лепосавића* 311

ПРИКАЗИ

Бојан Струњаш, *Библијски темељи српске усмене епике (Будимир Алексић, Библија и српска епика, Институт за српску културу, Никшић, 2016.)* 331

In memoriam – др Чедомир Ребић 335

Упутство ауторима 339

Упутство рецензентима 343

Списак рецензената 343

CONTENT

LANGUAGE

Jovana D. Bojović Manić, *Linear Organization of a Sentence in the Short Stories of Grigorije Božović* 13

LITERATURE

Snežana J. Milojević, *Descriptions of Weeping in Serbian Hagiography (The Tears of the Woman Ruler and of the Mother)* 27

Dragiša P. Bojović, *Grigorije Božović and Ivo Andrić: Mystique of Their Mutual Reading and Silence* 43

Jasmina M. Ahmetagić, *An Interdisciplinary Approach to Literature: Literature and Psychology/ Psychiatry* 57

Marija S. Jeftimijević Mihajlović, *Importance of Story and Story-telling (Structural Diphone as Semantic Layer of the Novel Petruša and Miluša by Petar Sarić)* 73

HISTORY

Branko I. Nadoveza, *Radicals and Masonry in the Kingdom of Yugoslavia* 87

Vesna S. Zarković, *The Role of Stojan Novaković in Shedding the Light on the Murder of the Consul Luka Marinković* 105

Ivan M. Becić, *The Bank of Novi Pazar Between the two World wars* 121

Dalibor Z. Velojić, *Zeta Division in the April War 1941* 139

Jovan J. Aleksić, *General Social Situation in Kosovska Mitrovica from Occupation to Capitulation of Italy (1941-1943)* 153

Slaviša I. Biševac, *The French Bourgeois Revolution in Works of Hegel and Burke* 181

HISTORY OF CULTURE

Petar Đ. Rajčević, *Didacticism and Educational Value of Content of the Nomocanon of Saint Sava* 199

Miodrag R. Ivanović, *Gazimestan and Velika Hoča as Potentially Protected Cultural Landscapes in the Region of Kosovo and Metohija* 215

POLITICAL SCIENCES

Srđan Ž. Slović, *Thucydides` Realsim in International Relations* 243

Nedeljko D. Stanković, Marina D. Mijatović, *Aggression Against the Federal Republic of Yugoslavia in 1999 and Abuse of the International Community Power* 255

SOCIOLOGY

Olja M. Arsenijević, Milan Ž. Radosavljević, *Comparative Analysis of Socio-Cultural Attitudes Towards Innovation of Students from Serbia, Vojvodina and Kosovo* 269

Radomir D. Đorđević, *Patriotism as a Form of National Feeling and National Identity of the Nation* 295

ETHNOMUSICOLOGY

Verica R. Mihajlović, *The Wedding Customs and Songs of the Graničane Village in Leposavić Surroundings* 311

REVIEWS

Bojan Strunjaš, *Biblical Foundations of Serbian Oral Epic Poetry* 331

In Memoriam – Čedomir Rebić, PhD 335

Instructions for Authors 339

Instructions for Reviewers 343

List of Reviewers 343

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЈЕЗИК

УДК 821.163.41.08-32 Божовић Г.
811.163.41'38

*Јована Д. БОЈОВИЋ МАНИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЛИНЕАРНА ОРГАНИЗАЦИЈА РЕЧЕНИЦЕ У ПРИПОВЕТКАМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА**

Апстракт: Аутор ће у раду пажњу усмерити на двочлане и трочлане реченичне структуре код којих је субјекат у препонованом положају у односу на предикат, односно на линеарну дистрибуцију њихових конститутивних чланова. Циљ овога рада биће да покушамо одговорити на питање у каквој су вези одређена структура реченице и садржај који се том конструкцијом излаже. Поред саме дистрибуције реченичних чланова, потребно је обратити пажњу и на реченичну интонацију. Прозодија реченичне конструкције игра битну улогу у самој актуализацији одређене информативне целине. Самим тим, указаћемо на кретање тонске линије на примерима експерциране грађе са циљем да се образложи усклађеност линеарне и интонацијске структуре у реченици. Анализа ће бити извршена на језичкој грађи приповедака „Уклесани закони“ и „Роб незаробљени“ Григорија Божовића.

Кључне речи: реченица, реченичне конструкције, линеарна организација, Григорије Божовић.

1. Целовита мисаоно-комуникативна и интонациона језичка форма јесте реченица. Таквом синтаксичком јединицом износи се одређена ситуација, а како би се то постигло, потребно је да реченица садржи одређени глаголски облик. Дакле, примарно лингвистичко обележје ове језичке форме јесте предикативност.

---

* истраживач-приправник, jovanab89@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2. Реченична структура сачињена је од предикатског израза, који је обавезан, и оних именских израза који могу а и не морају бити саставни део одређене реченице. Када је, поред предикатског израза, као други реченични члан исказан и субјекат, ради се о биномној структури. У српском језику субјекат не мора бити експлицитно присутан кроз синтаксички израз, али на његову функцију и могући исказ указује глагол који носи обележје одређеног лица. Поред ова два конститутивна члана реченице, у формирању њене структуре могу учествовати и споредни именски изрази, који се јављају у различитим синтаксичким функцијама и позицијама.[1] У нашем језику, при неутралном реду речи, у реченичној конструкцији субјекат се налази испред предиката, а споредни реченични чланови, као што смо напоменули, могу се наћи на различитим местима. Када се споредни чланови налазе испред основних, онда чине претпоље основне реченичне структуре, када су између њих – међупоље, а након њих – постпоље.[2] Поред уобичајеног редоследа два основна члана реченичне конструкције, он може бити и обрнути. Субјекат и предикат могу заменити своја места, тако да предикат буде у иницијалном положају. О реду речи у реченици, односно о њеној линеарној конструкцији у српском језику писали су Љубомир Поповић[3], а потом и Јелена Јовановић[4], те смо се у истраживању ослањали управо на ове две монографије.

3. Наша пажња ће бити усмерена на двочлане и трочлане реченичне структуре код којих је субјекат у препонованом положају у односу на предикат, односно на линеарну дистрибуцију њихових конститутивних чланова. Између осталих, циљ овога рада биће да покушамо одговорити на питање у каквој су вези одређена структура реченице и садржај који се том конструкцијом излаже. Анализа ће бити извршена на језичкој грађи приповедака „Уклесани закони“ и „Роб незаробљени“[5] Григорија Божовића.

4. Редослед S + P је типичан, природан за српски синтаксички систем. Субјекат у тој конструкцији представља њен тематски део, оно о чему се прича, док се предикатски израз односи на одређену ситуацију којом се нешто приписује именском изразу у функцији субјекта. Поред саме дистрибуције реченичних чланова, потребно је обратити пажњу и на реченичну

1 Срето Танасић и др., *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Институт за српски језик САНУ: Београдска књига, Београд; Матица српска, Нови Сад, 2005, 303.

2 Јелена Јовановић, *Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице*. Јасен, Београд, 2013, 241.

3 Љубомир Поповић, *Ред речи у реченици*. Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2004.

4 Јелена Јовановић, *нав. дело*.

5 Библиографски податак о издању обе приповетке видети на крају рада.

интонацију. Прозодија реченичне конструкције игра битну улогу у самој актуализацији одређене информативне целине. Самим тим, указаћемо на кретање тонске линије на примерима ексцерпиране грађе са циљем да се образложи усклађеност линеарне и интонацијске структуре у реченици.

5. У анализи линеарне дистрибуције реченичних чланова, прво ћемо издвојити конструкције са постпољем (S + P + x)[6]. У корпусу нашег рада, предлог и именица или, ређе, именица налазе се у поствербалној позицији. Поред тога, ови чланови могу бити праћени и детерминаторима који ближе одређују дату одредбу. Најдоминантније су одредбе за место (А), док у само једном примеру (Б) проналазмо одредбу за време.

А) Село је *близу, ӣу одмах исӣод нас,* <u>ӣрийијено уз крше као какав кавкаски ауд</u>... (УЗ 244)[7]

Ја хтедох да продужим *ӣокрај ӣлоӣа*, <u>на после кроз забране</u>... (УЗ 246)

...домаћин не беше *код куће.* (РН 53)

Он се причести *у цркви* и изиђе. (РН 55)

Он притаче *уз оīањ* посудине за каву, а ја примакох цигарете. (РН 55)

Он је био *на ӣланини код оваца*, <u>на за време јагњења нису га хтели одвајати</u>... (РН 57)

...ја погледах *на чељад унаоколо*. (РН 53)

Б) ...ја сам пролазио *у ӣодне* <u>кроз оближње село Ћешеновиће, покрај куће танкога домаћина</u>... (УЗ 246)

У постпољу се налазе именице са предлогом (‘покрај плота’; ‘код куће’; ‘у цркви’; ‘уз огањ’; ‘на планини код оваца’; ‘на чељад унаоколо’), док је у једном примеру у овој позицији присутан прилог, али у наставку са детерминатором који је издвојен зарезима (‘близу, ту одмах испод нас’) и који прецизније упућује на близину.

5.1. Након ових структурних чланова који долазе у поствербалну позицију, понекад следе и елементи који, према Јелени Јовановић, чине *унуӣрашњи* или *ванъски конӣексӣ*. Како Јовановић напомиње, унутрашњи контекст се односи на допунске елементе постпредикатске конструкције, док се под

6 О конструкцијама са постпољем в. Јелена Јовановић, *Линīвисӣички и сӣилисӣички асӣекӣи ӣроучавања реченице*. Јасен, Београд, 2013, 245–254.

7 Скраћенице приповедака које смо користили: УЗ – *Уклесани закони*; РН – *Роб незаробљени.*

ваńским контекстом подразумевју они елементи који нису интегрисани у ту структуру.[8] У језичкој грађи овог рада, у следећим примерима уочава се тзв. унутрашњи контекст.

Село је *близу, ту одмах испод нас,* <u>припијено уз крше као какав кавкаски аул</u>... (УЗ 244)

Ја хтедох да продужим *покрај плоча,* <u>па после кроз забране,</u>... (УЗ 246)

Наиме, у првој реченици адвербатив се састоји из више делова (‘близу’, ‘ту одмах испод нас’), а након тих паузом одвојених елемената, долази додатни који је такође издвојен и односи се на именски израз реченице. У другом примеру, унутрашњи контекст видљив је у напоредној конструкцији (‘па после кроз забране’) и представља продужени део тог контекста. Ти елементи представљају наставак постпредикатске конструкције и називају се *протезом*.[9] Прозодијско обележје ових реченица је у оквиру предикатског језгра. Након тог информативног тежишта, тонска линија реченица лагано пада и комуникативно слаби. Могли бисмо рећи да су линеарна дистрибуција реченица и реченична интонација у одређеном сагласју – линеарна структура која има свој наглашени почетак и ток, и ненаглашени крај који се подудара са тонском линијом.

5.2. У следећем примеру присутно је ваńско постпоље. Те ваńске елементе поствербалне структуре чини напоредна реченица – ‘па за време јагњена нису га хтели одвајати’, која је прикључена главној реченици.

Он је био *на планини код оваца,* <u>па за време јагњена нису га хтели одвајати</u>... (РН 57)

6. Како Јелена Јовановић напомиње у књизи *Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице,* као *унутрашње међуполе* субјекта и предиката могу се јавити споредни чланови субјекатске или предикатске синтагме. Елементи који се јављају у међупољу биномне конструкције, а нису чланови одређене синтагме два главна реченична члана, јесу елементи који чине тзв. *ваńско међуполе*.

6.1. У четири примера ексцерпиране грађе у постноминалној позицији јавља се предлошко-падежна конструкција. У међупољу се налазе секвентни падежни детерминативи, што би значило да уз адвербатив садрже и предлог.

8 Јелена Јовановић, *Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице*. Јасен, Београд, 2013, 247.

9 *Исто*, 248.

Он је *у задрузи* на најнижем степену, сточни настојник, чобанин и овчар. (РН 54)

Бучје је *изнад куће* брујало своју песму. (РН 57)

А чобанин *у великој кући* без свега је тога. (РН 54)

…те коњи *у ӣоводима лако* ступаху за нама. (УЗ 244)

У прва два примера, секвентни падежни адвербативи су двочлани – предлог и именица. Трећи пример у простору између субјекта и предиката садржи трочлани секвентни падежни адвербатив. Састоји се од предлога и именице са атрибутом.

Варијације првог примера изгледале би овако: *У задрузи* је он на најнижем степену, сточни настојник, чобанин и овчар. / Он је на најнижем степену *у задрузи*, сточни настојник, чобанин и овчар. Све три варијанте звуче прихватљиво, с тим што бисмо као комуникативно и тонски најснажнији пример издвојили последњу варијанту са адвербативом на крају реченичне структуре.

И у другом примеру ситуација је идентична: *Изнад куће* бучје је брујало своју песму. / Бучје је брујало своју песму *изнад куће*. Такође, све три варијације су прихватљиве. Коју ћемо употребити, чини се да зависи од жељеног места реченичног акцента и од комуникативне перспективе. Писац је, у овом случају, желео да тонски доминантна јединица буде управо предлошко-падежна конструкција, која се не налази случајно у међупољу. Захваљујући оваквом распореду реченичних чланова, одређени елементи имају експресивну функцију.

Као што смо напоменули, трећи адвербатив је трочлани, али се понаша исто као и претходна два. *У великој кући* чобанин је без свега тога. / Чобанин је без свега тога *у великој кући*.

На основу ових анализираних примера, долазимо до закључка која би позиција падежног секвентног адвербатива била најприменија. Након замене позиција адвербатива, најприроднији редослед елемената у реченичној структури јесте онај са падежним секвентним адвербативом у постглаголској сфери.[10]

У четвртом примеру унутрашње међуполе реченице (‘у поводима’) односи се на субјекат. Поред ове конструкције, у међупољу је присутан и лексички адвербатив (‘лако’) на предикатској страни. Што се тиче предлошко-падежне конструкције, она се може наћи у иницијалном положају у односу на субјекат (‘... те *у ӣоводима* коњи лако ступаху за нама.’), али природнији положај је ипак постноминални. Лексички адвербатив је премештив у поствербални простор (‘... те коњи у поводима ступаху *лако* за нама.’),

10 Јелена Јовановић, *Линīвисшички и сшилисшички асӣекши ӣроучавања реченице*. Јасен, Београд, 2013, 249.

као и у преноминалну позицију (‘... те *лако* коњи у поводима ступаху за нама.’). С обзиром на слободан ред речи у реченици у српском језику, све варијанте су мање-више прихватљиве, али ипак бисмо закључили да је најприроднија настањеност лексичког адвербатива у предглаголској позицији.

6.2. Међу издвојеном грађом, највише је примера са лексичким адвербативима у међуполју реченице, дакле, између субјекта и предиката. У издвојеној групи примера скоро сви адвербативи се односе на предикат.

...а ми се *вечерас* не бисмо усудили потражити преноћиште. (УЗ 244)

Ми смо *̄подуже* слушали док је двопев, пркосећи међусобно и гласом и нагласком... (УЗ 245)

...јер стока *још* није преведена у село на зимовник. (УЗ 244)

...она *̄тихо* поче: (УЗ 247)

...она се *̄поново* уозбиљи: (УЗ 248)

Русим Вранчевић се *уморно* спусти на троножни столац и хукну... (РН 54)

Ја *̄поново* осетих да нешто није у реду... (РН 54)

Сви су се *мирно* спремали као на какву обичну дужност... (РН 57)

...ја *брзо* застадо као окамењен недалеко од кућера. (РН 57)

Вида се *̄те зиме* разболела. (РН 57)

Берим *већ уморно* задремао... (УЗ 244)

...ја *̄опет* опазих једно једва приметно усиљавање код свих њих, те се ончас покајах што сам им сврaтио. (РН 53)

Неко *̄опет* крсти сина првјенца, па би и запјевао... (РН 56)

Поред тога што се налазе на страни предиката, један од критеријума сепарације наведених примера јесте и беспредлошка употреба лексичких адвербатива. У свим примерима, осим ‘Вида се *̄те зиме* разболела’ и ‘Берим *већ уморно* задремао’, ради се о једночланим детерминативима.

Могуће су све варијације са измештеним местом лексичких адвербатива, на шта ће бити указано у репрезентативним реченицама које следе.

Уморно се Русим Вранчевић спусти на троножни столац и хукну...

Русим Вранчевић се спусти *уморно* на троножни столац и хукну...

... *брзо* ја застадо као окамењен недалеко од кућера.

... ја застадо *брзо* као окамењен недалеко од кућера.

Поред изворног примера са адвербативом који се налази у међупољу, видели смо да је он преместив у позицију испред субјекта, као и у постглаголску позицију. С обзиром на то да се лексички адвербатив односи на сам предикат, најприхватљивији су примери у којима се налази у глаголској сфери, рекли бисмо у предглаголски и постглаголски простор. Он је детерминатор предиката и када се нађе у иницијалном положају, дакле, пре субјекта, налази се у неприродном положају. У овим примерима, фокус – информативни и тонски, усмерен је управо на предикат. Уколико би се, којим случајем, лексички адвербатив нашао у положају испред субјекта, била би нарушена нагласна снага и равнотежа целог исказа.

6.3. У грађи ексцерпираној за потребе овога рада пронашли смо примере код којих је међупоље реченичне структуре било испуњено различитим елементима. Међупростор између субјекта и предиката чинили су секвентни и несеквентни падежни атрибути, као и лексички адвербативи. Поред ових елемената, у међупољу су се могле наћи и зависне реченице, али таквих примера није било у двема приповеткама које су нам послужиле као извор језичке грађе. Такође, у издвојеном корпусу не постоје примери са *ванским међупољем*, које чине са стране уметнути елементи[11], тј. они елементи без непосредне граматичке везе са другим елементима (међутим, дакле, изгледа, пак итд.).

7. Као и у претходним типовима линеарне организације реченице, у препонованом положају у односу на субјекат могу се наћи синтаксичке јединице којима је та позиција домицилна[12], и јединице којима је омогућено да из постпонованог или интрапонованог положаја пређу у предсубјекатски простор. Из језичке грађе приповедака Григорија Божовића најмање је оваквих примера реченичних конструкција са претпољем (x + S + P).

Међу тим примерима, исти је број оних који у предноминалној позицији имају лексички атрибут и примера са падежним адвербативом. Анализу ћемо започети примерима са лексичким атрибутом.

> ... *њене* пушке загрмеше у плотунима. (УЗ 245)
>
> ... *ова* планина уме да сачува природну присност и једну дивну простоту истинитости... (РН 54)

7.1. Линеарна структура ових реченица изгледала би овако – њен почетак представља лексички атрибут на који се наставља субјекат, а за њим долази предикат. У оба примера у предсубјекатској позицији налази се заменица,

11 Јелена Јовановић, *Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице*. Јасен, Београд, 2013, 259–261.

12 *Исто*, 261.

која је заједно са именском речи у функцији субјекта. Управо из тог разлога, структурно и стилистички било би неправилно и неприродно поставити заменички атрибут у неку другу позицију. Поред тога, уколико би кључна реч променила позицију, долазило би до извесне промене самог смисла реченице, односно онога што се том реченицом жели нагласити. Нпр. у првој оригиналној верзији реченице кључна позиција је и иницијална, а чини и тонску доминанту –

> ... *ова* планина уме да сачува природну присност и једну дивну простоту истинитости... (РН 54)

У њој се инсистира на познатост планине, док би нека друга варијанта, у зависности од кључне позиције, као примарно имала неко друго значење. Нпр. у следећој варијанти као главни елемент мисли износи се само 'умење':

> ... уме *ова* планина да сачува природну присност и једну дивну простоту истинитости... (РН 54)

Јелена Јовановић као други тип ових конструкција издваја одричне реченице, и напомиње да „негативна форма личи на конструкцију у себи затворену и издвојену од субјекатске групе"[13]. У језичком корпусу овога рада проналазимо само један овакав пример. Као и у претходним, и у овој реченици се ради о заменици као лексичком атрибуту.

> *Моја* пратња не мога да се уздржи од онога што у оваквим случајевима... (УЗ 245)

7.2. Након ових, следе конструкције које у претпољу садрже адвербативе. У првом примеру то је трочлани адвербатив ('баш због тога'), у другом двочлани ('после вечере'), а у трећем једночлани адвербатив 'свакад'. Разлог зашто су адвербативи употребљени баш у овој позицији можемо приписати самом аутору и његовој комуникативној тежњи да се на тај начин изрази. Иначе, они су се могли наћи и у постпозицији, што би можда било и прихватљивије, али логички акценат је баш на почетку, и то због висине тона којом се изговара иницијални део реченице. Можемо рећи да је тај део у функцији појачане експресивности израза.

> *Баш због тога* ја наумих да на брзину затражим вечеру и да их све ослободим... (РН 53)

13 Јелена Јовановић, *Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице*. Јасен, Београд, 2013, 263.

После вечере ја озбиљно замолих те се сви разиђоше на спавање. (РН 55)

Свакад је оно било мамац за Арнауте да још њега притисну... (УЗ 244)

8. Као што смо већ напоменули у уводу, реченица јесте и мисаона и интонациона целина. Управо из тог разлога водили смо се прагматичким, граматичким, стилским критеријумима при анализи језичке грађе. Када се узме у обзир и комуникативна вредност реченице, пажња је морала бити усмерена и на реченичну интонацију. Тај дискурсни значај реченичне структуре обухвата све наведено.

Посматрани корпус поделили смо у три целине, које се односе на реченичне структуре са постпољем, међупољем и претпољем. Поред додатних елемената који заједно са основним формирају реченични низ, и представљају контекст – унутрашњи или ванјски, уопштено речено, у структурама са постпољем налазе се синтаксичке јединице које се претежно односе на предикатско језгро реченице. У структурама са претпољем, у иницијалном положају налазе се јединице везане за субјекат, док се у реченицама са међупољем налазе конструкције везане и за један и за други конститутивни реченични члан, мада у ексцерпираној грађи има више оних примера у којима се интрапонована конструкција односи на предикат. Други статистички податак који је интересантан за наше проучавање језика Григорија Божовића јесте тај да је издвојено убедљиво највише примера са међупољем у реченичној структури.

Поглед на линеарну организацију реченице не би био потпун да није у анализу укључена и њена комуникацијска вредност. Да би се одређени информативни садржај актуализовао, потребно је одређене граматичкле законитости комбиновати са реченичном интонацијом. У науци је већ познато да предикат представља функционални стожер и највишу тачку тонске линије исказа. Из приложеног се да видети да ту највишу тачку можемо додатним елементима померати, растерећивати, све у зависности од тога шта се жели саопштити и на који начин. Распоред реченичних чланова нам на тај начин дозвољава да формирамо различите реченичне перспективе. Свака варијанта са одређеном дистрибуцијом реченичних чланова има свој смисао. Уколико пак варијанта није толико специфична или распоред одређених синтаксичких јединица не одговара неком природном положају, а ипак је прихватљива, можемо закључити да таква линеарна организација реченице доприноси наглашености и експресивности одређеног језичког израза. На корпусу, који нам пружају приповетке „Уклесани закони“ и „Роб незаробљени“ Григорија Божовића, покушали смо да са аспекта линеарне организације реченица укажемо на структуру, разноврсност и богатство језичког израза писца огромне уметничке снаге.

Извори

Григорије Божовић, „Уклесани закони“, у: *Мој Колашин*. изабрао, приредио и поговор написао Драгиша Бојовић. Ars Libri, Београд; Нови свет, Приштина, стр. 244–249.

Григорије Божовић, „Роб незаробљени“, у: *Мој Колашин*. изабрао, приредио и поговор написао Драгиша Бојовић. Ars Libri, Београд; Нови свет, Приштина, стр. 53–59.

Литература

Јовановић 2013: Ј. Јовановић, *Лингвистички и стилистички аспекти проучавања реченице*. Јасен, Београд.

Ковачевић 1998: М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*. Рашка школа, Београд.

Ковачевић 2015: М. Ковачевић, *Кроз синтагме и реченице*. Јасен, Београд.

Поповић 2004: Љ. Поповић, *Ред речи у реченици*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд.

Симић – Јовановић 2002: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синтакса*. књ. 1, Јасен, НДСЈ, Београд

Стевановић 1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*. Научна књига, Београд.

Танасић и др. 2005: Танасић, С., Пипер, П., Антонић, И., Ружић, В., Поповић, Љ., Тошовић, Б. *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*. Институт за српски језик САНУ: Београдска књига, Београд; Матица српска, Нови Сад.

Jovana D. BOJOVIĆ MANIĆ

LINEAR ORGANIZATION OF A SENTENCE IN THE SHORT STORIES OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Summary

The corpus studied is divided into three parts, referring to the sentence structures with the post-unit, inter-unit and pre-unit elements. In addition to these elements, which together with the basic ones form sentence sequence thus representing a context – internal or external, in the structures with the post-unit elements, there are syntax items that predominately refer to the predicate core of the sentence. In the pre-unit elements structures, when they are in the initial position, there are items related to the subject, while in the inter-unit elements of sentences, there are constructions related to both constitutive sentence parts, although in the separate structure, examples in which the construction in the inter-unit elements sentence structure refers to the predicate are more numerous.

The insight into the linear organization of the sentence would not be complete if its communication value were not included in the analysis. From all above mentioned, it is evident that a predicate, as a functional pivot and the highest point of the tone line of the statement, can be moved and freed from some added elements, depending on what and in which way we want to demonstrate it. Therefore, the way in which sentence parts are arranged, allows the formation of different sentence perspectives.

Key words: sentence, sentence structure, linear organization, Grigorije Božović.

Рад је предат 4. априла 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 821.163.41.09:398

*Снежана Ј. МИЛОЈЕВИЋ**
Филозофски факултет, Ниш

ОПИСИ ПЛАЧА У СРПСКОЈ ЖИТИЈНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ (СУЗЕ ВЛАДАРКЕ И СУЗЕ МАЈКЕ)

Апстракт: Пратећи текстове одређеног корпуса српске житијне књижевности, изоставили смо примере жанровске форме плача, а акцентовали описе плача као догађаја. У овом раду фокус је на примерима изливања суза женских житијних карактера, као и на примерима када су те исте јунакиње и догађаји у вези с њима били повод изливања суза других учесника житијних збивања. Описе плача и поводе за овакву врсту ауторове инвенције пратили смо кроз два тока исказивања емоције кроз плач – смрт ближњег и плач као израз блискости с Богом, трагом исихастичког молитвеног пута. Акцентујући прво житије посвећено жени, краљици Јелени, закључили смо да средњовековна житијна књижевност не инсистира на разлици између полова, већ на блискости између мушког и женског, која је заснована на духовној сродности и есхатолошким стремљењима.

Кључне речи: плач, житије, жена, средњи век, сузна молитва.

Увод

Тема којом се бавимо не тиче се самог жанра плача, већ описа плача у српској житијној књижевности, а у контексту приватног живота људи у средњем веку. У оквиру овог истраживања, преиспитали смо одређени корпус житија, имајући за узор Бојовићеву *Антологију плача*, прецизније њен други део који садржи најупечатљивије описе плача као догађаја забележених у средњовековној књижевности од Светог Саве до Патријарха Пајсија.[1]

* milojevic.snezana@yahoo.com

1 „Ова антологија, у првом делу, доноси одабране примере плача као жанра (који најчешће у изворном облику има функцију поджанра у ширем прозном тексту, углавном житију или похвалном слову), а у другом делу се налазе најлепши најупечатљивији

Један део резултата овог истраживања је објављен[2] и заснован је на истраживању описа плача као сегмента описа смрти владара и црквених поглавара; описа живота монаха чије духовно сазревање неодвојиво од подвига сузне молитве, као и сегмента када су занос, сузе и катарзично осећање мотивисани сусретом човека са материјализацијом светог. Предмет овог рада јесте испитивање начина исказивања истог топоса средњовековне књижевности код женских житијних јунака, са посебним акцентом на житију архиепископа Данила посвећеном краљици Јелени.

У овим текстовима средњовековне књижевности описи плача нередко прерастају у тужбалицу или плач као средњовековну књижевну врсту лирског карактера која је преко Византије дошла до нас. У литератури се сусрећемо са неуједначеним тумачењем овог жанра. Димитрије Богдановић у *Речнику књижевних термина* о овом поджанру говори као о песничкој врсти инкорпорираној у житија[3], Јелка Ређеп је записе који припадају овом прелазном средњовековном жанру одредила као израз туге над преминулим сродником. Говорећи о генези плача, од тужбалице, као паганског мртвачког култа, до плачева кнегиње Милице у косовским списима, Ређеп истиче да је за њу прихватљива теза Наде Милошевић Ђорђевић по којој су плачеви *интонирани стварним извођењем тужбалице као постојеће усмене врсте*.[4]

Трифуновић, у свом *Азбучнику* указује и да се уз реч плач у текстовима житија, као синоними јављају изрази – риданије, кричаније, вапаљ.[5] Светлана Томин се о овом феномену изјашњава кроз одредницу *надгробно ридање*[6], те указујући да развој и учесталост оваквог начина књижевног изражавања

описи плача као догађаја забележених у житијима и другим текстовима српске књижевности од Светога Саве до Патријаха Пајсија" (Драгиша Бојовић, *Антологија плача*, Просвета, Београд, 2011, 11–12).

2 Види: Снежана Милојевић, „Описи плача у српској житијној књижевности", *Годишњак,* Друштво чланова Матице српске у Републици Српској, Бања Лука, 4–5/2015, 295–310.

3 Димитрије Богдановић, „Плач", у: *Речник књижевних термина* (уредник Драгиша Живковић), Нолит, Београд, 2001, 605.

4 Јелка Ређеп, „Тужбалице", у: *Лексикон српскоī средњеī века* (уредници Сима Ћирковић, Раде Михаљчић), Knowledge, Београд, 1999, 750.

5 Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних ūојмова*, Вук Караџић, Београд, 1974, 233.

6 „Надгробно ридање спада у прелазне жанрове старе српске књижевности. Представља врсту књижевне тужбалице, којом се оплакују неке личности или неки трагичан догађај [...] Плач може да се јави у оквиру житија, као у Житију Деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа, где, на самом крају овог списа, писац позива Београд да, због деспотове смрти, оплакује своју потамнелост" (Светлана Томин, „Надгробно ридање", у: *Лексикон српскоī средњеī века* (уредници Сима Ћирковић, Раде Михаљчић), Knowledge, Београд, 1999, 426–427).

условљен друштвено-историјским приликама, подржава Богдановићеву тезу да су плачеви постали све бројнији у српској књижевности са приближавањем пада српске државе.

Средњи век и жена

Уобичајена перцепција средњовековног положаја жене подразумева инсистирање на старозаветној женској *предусловљености за грех*, тј. да су жене носиоци греховног оличеног у прапреткињи Еви, која је као медијум зла – змије (нечастивог) иницирала протеривања људи из Едена. *Стога су оне представљане као изазивачи нереда и оруђе у рукама Сатане*[7], што се може поткрепити и житијним конструкцијама (појашњењима) појединих догађаја.

Једним од првих приказивања жене, као узрока страдања у српској средњовековној књижевн-ости, сматра се приказ Ане, жене краља Радослава:

> *Јер Благочастиви Радослав краљ у свему најпре благохвалан и изванредан постаде покоран жени, од које и би повређен умом. Властела су негодовала због неурачунљивости ума његова и одступила од њега и приступила млађем брату Владиславу, те међу браћом настаде мржња и гоњење због славе краљевства*[8].

Григорије Цамблак се ослања на овај клише како би, пишући хагиографију Дечанском, направио *достојну* мотивацију његовим страдањима, а да притом не десакрализује култ Стефановог оца Милутина. Тако за ослепљење не криви ни оца, ни сина, већ младу маћеху Дечанског – Симониду и њене *лукаве* сузе:

> *Надвладала женска превара достојна жаљења и приче за сузе, победи се царева премудрост женским сплеткама, поклони се очинска мудрост женској слабости, уплаши се родитељска топлота женском бестидношћу*[9].

У средњовековном житијном наративу предњаче примери дијаметрално супротног карактера. Примера ради, *Житије светог Симеона* Стефана

---

7 „Посматране из овог угла, такође су представљане као слабији пол, склонији духовном паду, оличен у блудници у сваком смислу те речи. У једном српском зборнику из Хиландара, из средине 15. века, записано је ‚нема главе као што је глава змије, и нема зла као што је зло жене'" (Александра Фостиков, „Жена – између врлине и греха", *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Clio, Београд, 2004, 326).

8 Теодосије, *Житија*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988, 231.

9 Григорије Цамблак, „Житије Стефана Дечанског", *Књижевни рад у Србији*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 51.

Првовенчаног садржи низ похвала које су приписане Ани Немањић. Карактеристике предоминантно идентификоване, осим кроз владарски статус, кроз типске функције мајке и супруге, јесу: часност, богољубивост, посвећеност и племенитост – типске особине примерене узвишеном карактеру хагиографије. У Теодосијевом *Животу Светога Саве* лик Немањине жене Ане у својим врлинама изједначен је са врлинама родоначелника благородне владарске династије: *А она није ни по чему заостајала у врлинама за мужем својим*[10].

Немањиној жени Ани наратив старе српске књижевности приписује и врлину утемељену у знања вишега реда, оног метафизичког које произлази из дуготрајног и посвећеног процеса богоспознања. Реч је о одабраности Ане Немањић да роди Светога Саву, што представља јасну паралелу са Богородичиним рођењем Сина Божијег – она је жена са даром рођења човека по Божијој вољи. Потомком који је Божијом вољом предодређен да током овоземаљског живота свој народ приведе правој вери, попут Богородице на васељенском нивоу, Ана Немањић симболизује зачетак нове, хришћанске породице у српском народу.

Акценат је на одабраности Богородичној[11] (Аниној на примеру старе српске књижевности), као и елементу добровољног усаглашавања са Божијом вољом. У складу с тим је поимање Богородице као нове Еве која је својим безгрешним зачећем поставила темеље новог Раја чије је оваплоћење Син Божији Исус Христос: *Тако сва хришћанска антропологија почиње од теотоколошког корена, док је вера сваког верујућег укључена у своје своје корене у подвиг Пресвете Дјеве, у Њено нека буде*[12].

Житијне јунакиње не одударају ни од клишеа да су венчањем примиле Божији благослов и *живот саборни*, о чему Свети Сава проговара кроз њему посвећену Доментијанову хагиографију: *Заповеди женити се и узимати, и да сви буду* ***венчани у име Господње*** *са сваком побожном вером и са страхом Божијим*[13]. Живот у брачној заједници у медиевистичкој рационализацији није моралистичког карактера, већ такође спада у елементе богочовечанске *комуникације* – брак није само друштвено пожељна форма односа мушкарца

10 Теодосије, *Житија*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988, 102.

11 „Кроз жену је дошло проклетство које је зробило сву њену децу, посебно кћери њене, угрожавајућим законом. Исто тако је и кроз жену дошао Христос који нас је ослободио од проклетства закона" (Предраг Самарџић, *Жена у светлу Библије и библијских времена*, Епархија Захумско-херцеговачка и Приморска, Београд–Требиње, 2007, 109).

12 Павле Евдокимов, *Жена и спасење свијета*, Светигора, Цетиње, 2001, 200.

13 Доментијан, „Живот Светога Саве", *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Просвета, Српска књижева задруга, Београд, 1988, 156.

и жене, већ је реч о *светој тајни* брака[14], како Свето писмо наводи кроз разговор Исуса Христа са Фарисејима.[15]

Будући да наратив старе српске књижевности извире из Библије и на њу је канонски ослоњен, указаћемо и на позицију жене у Светом писму, са посебним освртом на примерима из јеванђеља који приказују однос самог Исуса Христа према њима:

> *Жене су током целог живота Исусовог имале веома значајну улогу. Не говорећи овде о односима Исуса према Његовој Мајци Марији, Он се благонаклоно односи према свим представницама женског пола. Он удостојава Самарјанку код Јаковљевог бунара [...] удовици, мајци младића из Наина, Он васкрсава сина. Невести у Кани Галилејској Он указује част тиме што долази на брачну гозбу. Грешници која се каје Он дозвољава да му сузама опере ноге и дарује јој опроштај грехова. Са Маријом и Мартом је близак пријатељ и често им долази у госте...* [16]

Јеванђеља не описују само саосећање Сина Божијег према слабостима и несрећама жена – јер је Исус Христос дошао на овај свет да би искупио човечији род од њихове греховности – већ говори и о наклоности жена према њему. Самарџић сматра да *праву улогу и место жена у Христовој мисији треба пратити преко ученичког статуса који подједанко имају и жене и мушкарци*.[17] Ученичким статусом су обједињени они који га током живота следе, што за полазиште има веру у Исуса Христа као Сина Божијег:

> *У склопу Христове мисије жене су исто као и мушкарци субјекат Христове проповеди, поруке и исцелитељске делатности. Христова делатност међу женама је нераздељиви део Његове делатности и у склопу стварања нове „породице" коју чине и мушкарци и жене подједнако.*[18]

---

14 „Од времена св. Саве и оснивања аутокефалне Српске православне архиепископије, брак, по узору на византијско законодавство, званично прелази у надлежност цркве и постаје једна од светих тајни" (Александра Фостиков, „Жена – између врлине и греха", *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Clio, Београд, 2004, 336).

15 „И приступише му Фарисеји да га кушају и рекоше му: Је ли допуштено човјеку отпустити жену своју за сваку кривицу? А он одговарајући рече им: Нијесте ли читали да је њих Творац од почетка створио мушко и женско? И рекао: Због тога ће оставити човјек оца својега и матер и прилијепиће се жени својој, и биће двоје једно тијело. Тако да нису више двоје, него једно тијело; а што је Бог саставио човјек да не раставља" (Мт 19, 3–6)

16 Радомир Никчевић, *Страдање Христа и страдање цркве,* Светигора, Митрополија црногорско-приморска, 2001, 29.

17 Предраг Самарџић, *Жена у светлу Библије и библијских времена*, Епархија Захумско-херцеговачка и Приморска, Београд–Требиње, 2007, 232.

18 *Исто*, 182.

У оквиру заједнице верујућих, који саучествују у овоземаљском животу Богочовека, женама се даје предност у компарирању људских вредности: Исусови ученици су се повукли одмах по његовом хапшењу *не зна се ґде је Лазар, коґа је Он недавно ґпре ґтоґа васкрсао, Никодим и Јосиф […] су дошли ґтек ґпосле Исусове сахране*.[19] Насупрот томе, жене показују храброст – прате га током страдалничког пута до Голготе (Христово страдање прати плач жена и туговање за оним који у мукама одлази с овога света). Све време су уз Сина Божијег током страдања на крсту, њима се анђео обраћа када обзнањује вести о Христовом васкрсењу.[20]

Неверица према женској перцепцији истине и стварности, у Јеванђељима по Марку и Луки, коју Христовим ученицима лично преноси Марија Магдалена[21], *– из које беше [Исус Христос] истерао седам демона* (Мк 16: 9) приписује се ученицима, не двострукој природи Сина Божијег. Тако јеванђеље по Марку бележи – *А они чувши да је жив и да ґа је она видела, не вероваше* (Мк 16: 11). Вести о Исусовом васкрсењу, које у Јеванђељу по Луки доносе апостолима и осталима *Маґдалина Марија и Јована и Марија Јаковљева и осґтале са њима* (Лк 24: 10), перципиране су као бунцање *и не вероваше им* (Лк 24: 12).

Када говоримо о женама и средњем веку, не можемо пренебрегнути чињеницу да се на исти начин не може говорити о позицији свих жена, јер посебну категорију чине жене из највиших друштвених слојева, а међу њима посебно место заузимају владарке средњовековне Србије. Њихова права била су знатно већа и изједначавала су се са правима мушких владара[22]: оне су заједно са својим мужевима дизале задужбине, саучествовале у владању и доношењу важних одлука.

---

19 Радомир Никчевић, *Сґтрадање Христа и сґтрадање цркве,* Светигора, Митрополија црногорско-приморска, 2001, 28.

20 Види (Мт 28, 1–7); (Мк 16, 1–10); (Лк 24, 1–10); (Јн 20 11–18).

21 „Седам демона у Марији Магдалини су знак поптуне опхрваности, потпуно ропства, болести, која се не може одредити и с којом се човек не може носити. Исцељење једног овако драматичног случаја оставило је незабораван утисак код свих, а до тада обузета и одузета Марија била је разрешена и отпуштена да би ишла за Христом. Марија је живи и свима видљиви и препознатљиви доказ Бога на делу, силе Божије. Потоње поистовећивање Марије Магдалине са блудницом нема никаквог утемељења“ – Предраг Самарџић, *Жена у светлу Библије и библијских времена*„ Епархија Захумско-херцеговачка и Приморска, Београд–Требиње, 2007, 246.

22 „Према Законику цара Душана, краљица и царица имале су право ношења у мушком манастиру, супротно постојећим правилима [...] Исто право даје кнез Лазар и ктиторицама, својом повељом манастира Дренчи [...] Царица Јелена боравила је на Светој Гори...“ (Александра Фостиков, „Жена – између врлине и греха“, *Приваґтни живоґт у сґрпским земљама средњеґ века*, Clio, Београд, 2004, 328).

У складу с тим, осим традиционално женских особина – мајчинства и тежње ка породичној хармонији, житијни текстови им признају и способност владања државом и народом, као и мудрост преживљавања у суровим условима османске окупације. Треба истаћи и то да посебна улога и значај одређених жена српске историје и културе свакако јесте одређена слојем коме припада, али још више средњовековном привилегијом тог слоја – могућношћу образовања:

> *Неке личности, попут монахиње Јефимије, Јелене, кћери кнеза Лазара, султаније Маре и цељске грофице Катарине Кантакузине, кћери деспота Ђурђа Бранковића, биле су веома образоване, баш као и женска деца на дворовима и међу властелом у Европи и Византији.*[23]

Данило Бањски у *Слову о светом кнезу Лазару*, истичући вредности одлука и активности царице Милице, назива је *мужаственом* женом што постаје означавајуће родно дискутабилно место у средњовековној књижевности. Слично томе, Григорије Цамблак у *Слову о преносу моштију Свете Петке*, хвалећи подвиг учених жена – Милице и Јефимије, одређује их на исти начин: *И не срдите се што женској слабости мушко подајем име,* ***јер разумом се суди што је је крепко и мужаствено, а не обликом природе.***[24]

Светлана Томин је, тумачећи део *Житија деспота Стефана Лазаревића* који гласи: *Достојна славе и велемудрена мати, која је многе изабране матере превасходила, оставши, како би се по Соломону рекло,* ***мужаствена жена****, ова ниједну врлину не изостави, као што знају околни сви који су у мислости поцрпели од руку те, оно што су се надали и примише*[25], указала на следеће – на месту где у цитираном преводу Ђорђа Сп. Радојчића стоји реч мужаствена, у преводу Лазара Марковића стоји реч храбра[26], што јасно потврђује идеју очиту и у цитатима из *Слова о светом кнезу Лазару* и *Слову о преносу*

---

23 *Исто*, 333.

24 Григорије Цамблак, „Житије Стефана Дечанског", *Књижевни рад у Србији*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 121.

25 *Антологија старе српске књижевности* (XI – XVIII век), Нолит, Београд, 1960, 170.

26 О томе детаљније говори Светлана Томин у својој књизи *Мужаствене жене српског средњег века*, Академска књига, Нови Сад, 2011, 13–14. Иако се у издању у коме реч мужаствена замењена речју храбра налази податак да је реч о преводу Лазара Мирковића, Томин указује да је заправо реч о редакцији превода Лазара Мирковића који је према Јагићевом издању извршила Гордана Јовановић (Константин Филозоф, *Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 86). У прилог томе наводи и следеће издање са преводом Лазара Мирковића: *Старе српске биографије XV и XVII века*: *Цамблак, Константин, Пајсије*, Српска књижевна задруга, Београд, 1936, 62, где на истом месту проналазимо реч мужанствена.

моштију Свете Петке: да није реч о констатацији која има дискриминаторни карактер, већ је на тај начин исказана намера да се истакне ванредна храброст, исправност и смелост у поступцима једне жене.[27]

Описи плача и смрт

Пратећи опис смрти и опис плача који се типски тим поводом акцентује, запазили смо да је подела на приватно и јавно дисфункционална[28], јер се она, када је реч о личностима владара (или владарки) колективан чин у коме учествује, осим породице и властеле, и читав народ. Овим се не руши, породична концепција житијне приче – јер емотивни однос народа према владарки нема однос појединца према надређеној институцији, већ је описан као плач за брижним родитељем. Због тога, у вези са описима плача, можемо говорити о колективним и интимним плачевима, али само уз квантификатор који прати да ли у плачу учествује именовани појединац или читав окупљени народ.

Средњовековни текст инсистира на наративној формулацији светог дела личности, а не на реалном опису историјске датости, руководећи се есхатолошким претпоставкама, по којима је вредно хвале, и истичући све оно што је у служби вечног живота. Литераризација владара и црквених поглавара српског средњег века садржи слојеве описа карактера који у тој својој суштинској тежњи ка есхатону личе једни на друге, јер је и истина, чији су они егземплари једна – утемељена у учење православне цркве. С аспекта приватног живота и патријархалне заједнице, која би као темељ међуљудских односа у средњем веку могла да оформљује однос међу јунацима у житијном тексту, поставља се питање да ли су, сходно нашој теми, описи плача узроци и последице истих, програмирани наведеним културним контекстом или је есхатон кључни мотивациони покретач наратива?

Почећемо од описа плача кнегиње Милице над одром настрадалог Лазара који у *Слову о светом кнезу Лазару* Андонија Рафаила, истовремено потцртава Лазареву светост кроз паралелу са васкрслим библијским Лазаром: *А **двојица изванредно часних дечака** са једне и са друге стране, са мајком,*

27 Манир означавања женских врлина мушким именом, Светлана Томин објашњава на следећи начин: „Јасно је да теоретичари који су били против устаљеног система вредности када је реч о положају жена, при њиховом хваљењу користе управо поређење с мушкарцем. Тако се показује да је мушки принцип маркиран као супериоран и вредносно надређен, док је женски инфериоран и подређен“ (*Исто*, 26).

28 У сликама приватног живота владајућег слоја друштва – предоминантне теме српске житијне књижевности није лако разлучити јавно и приватно, будући да је карактеризација представника српске владарске лозе усклађена са ограничењима и позицијом на којој се налазе и која је сама по себи јавна и у најинтимнијим тренуцима, као и предусловљеностима самог жанра.

тополим сузама обливајући слику богоподобног лика, истоименог са четвородневним Лазаром, ***као Марта и Марија*** *чујним гласом Христа призиваху, и прса новог Лазара данас са љубављу грљаху, исцељење у разрешењу грехова просећи.*[29]

Најтрагичнија слика туге и бола над породичном и општом пропасти у слову Андонија Рафаила, садржи плач жене за мужем (Милице за Лазаром), која је подстакнута и личним емоцијама, али и исказивањем бола читаве заједнице: *А када њихова мати виде величину облака такве жалости и како се иде за мученико-вим ћивотом, уз сливену многоплачевну бол, из саме дубине срчаних ризница марголиким бисером ридања дотаче се обложити раку светог.*[30] Наставак описа плача указује да је ово надгробно ридање, које се као вулкан проламало простором и друге наводило на плач: *И многе је могла натерати да се и код њих појаве потоци истечених суза.* [...] *И очима као сасудом из срца захватајући, пођут дажда сузе проливајући* [...] *за вољеним супругом*[31], заправо слика садејства појединца и заједнице, међусобне условљености и утицаја који производе једни на друге.

У претходном примеру који указује на сагласје између појединца и заједнице, између кнегиње и народа кроз емоцију коју сви заједно деле, обе мотивације плача – за вољеним супругом и жалост над пропашћу читавог народа, враћа нас извору настанка овог поджанра: као узор за настанак ове хибридне врсте послужио је старозаветни мотив плача пророка Јеремије над рушевинама Јерусалима.[32] Дакле, опис плача кнегиње Милице не апострофира само плач жене за супругом: *Као Рахила у нашем роду тешко плачући ридаше, али не за чедима својим* (Мт 2, 18; Јер 31, 15), већ и дубоко и јасно саосећање са трагедијом читавог народа (исказано као *облак* жалости који се креће за Лазаревим ћивотом). Овај други сегмент сродан је Јеремијином плачу над разрушеним Јерусалимом: када се колективна пропаст разјашњава умноженим греховима читавог народа – сходно томе, плач читавог народа индиректно јесте и слика колективног покајања.

Следећи пример на који ћемо у овом ради указати јесте плач мајке над умрлим сином, нејаким Урошем из *Житија цара Уроша* Пајсија Јањевца. Плач мајке над изненадом синовљевом смрћу, иако јесте интимни чин тугом опхрване мајке, контекстуализован је податком од општег значаја – Вукашиновом издајом – што жалосној атмосфери, неутешивој жалости мајке, даје још трагичнију ноту. Приповедач Вукашина, окривљеног за Урошеву смрт, назива Јудом и описује агонију мајке – потрагу за несталим сином:

---

29 Андоније Рафаил, „Слово о светом кнезу Лазару", у: *Стара српска књижевност, хрестоматија,* (приредио и превео Томислав Јовановић), Филолошки факултет, Београд/Нова светлост, Крагујевац, 2000, 114.

30 *Исто*, 116.

31 *Исто*.

32 Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Вук Караџић, Београд, 1974, 249.

Мати плачући и прса бијући одлажаше, и пола до града Солуна и до свете Горе и свуда испитавши ништа не успеше и врати̏ше се натраг. И би плач на плач и ридање и не мали вапај: 'Јаој, шта би младоме цару, камо пође, шта му би?' И никаква користи не беше.[33]

Следећи опис плача у овом житију интензивиран је разоткривањем истине и сазнањем где се налази тело Урошево, када се туга спаја са ужасом Вукашиновог злочина. Вукашин више нема *само* фунцкију убице младог краља, већ израста у слику недостојног *оца* читавом народу – поданици га не воле, а једино осећање које гаје према свом владару јесте страх:

И тада би горча жалост и ридање и вапај, и целива (га) и царском круном тело обложи убрусом покри лице његово, и за мало не лиши себе живота [...] *И нико за ово не сазнаде јер се бојаху Вукашина.*[34]

Прво житије посвећено жени светици – краљици Јелени – Данила Пећког, садржи све типске хагиографске композиционе елементе. И смрт ове богоугодне краљице, коју превасходно одређује неутољена чежње за блискошћу са Свевишњим, јесте, попут смрти мушких житијних јунака, најављена.[35] Дирљиве сцене опраштања од народа и ближњих, сродне су оним које се могу прочитати у житијима посвећеним Светом Сименону од Светог Саве и Стефана Првовенчаног или пасажа посвећеним истој теми у опису живота Свеога Саве од Теодосија или Доментијана. Овај животопис садржи и опроштајни говор дидактичког карактера онима који остају после ње, а њен одлазак је, сродно поменутим житијним текстовима, испраћен болом и тугом читавог народа[36]: *И тако са славом благодарећи Бога предаде дух свој, пошто је био велики вапај и ридање по целој области државе ове блажене.*[37]

---

33 Пајсије Јањевац, „Житије цара Уроша", *Старе српске биографије*, Просвета, Београд, 1968, 258.

34 *Исто*.

35 „Смрт је у средњем веку предосећана, њена суштинска црта је најављеност она је у бити предосећана и најављена, дакле, јавна" (Смиља Марјановић Душанић, „Смрт и светост", *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Clio, Београд, 2004, 588–589).

36 Слично, опис смрти Стефана Немање, Светог Симеона, у житијној верзији Светог Саве прати и следећи догађај: „А они плакаху и ридаху гледајући како се растају од владаоца и пастира и тако плакаху и ридаху, какав је глас у Рами слушан, кад је Рахила заплакала за чедима својим, не могући се утешити" (Сава Немањић, „Житије Светог Симеона", *Старе српске биографије*, Просвета, Београд, 1968, 27). Опис смрти деспота Стефана Лазаревића, Константина Филозофа, такође садржи реакцију народа на владареву смрт: „Падали су (људи) лицем ка земљи [...] тако да нису ридали за њиме само као за господином, него као за оцем са љубављу поштованим [...] Које све жалосне гласове нису слушали они који су тамо били" (Константин Филозоф, „Житије деспота Стефана Лазаревића", *Житије деспота Стефана Лазаревића. Повест о словима*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 124).

37 Данило Други, „Житије краљице Јелене", *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988, 99.

Понашање сина, краља Милутина, над одром преминуле мајке краљице, садржи уобичајене елементе житијног начина приказивања снажне емоције због смрти ближњих, од великог плача, преко чупања косе и нарицања над телом премилог сродника[38]:

> *После овога дође и благочестиви краљ, син блажене са свом властелом и свима силницима својима у царској слави. И ту учини велики плач и ридање, трзајући власи главе своје и бацивши се над телом богољубиве своје матере бијући се у лице своје и плачући говораше...*[39]

И други син краљице Јелене, Драгутин, по *сведочењу*[40] Данила Другог, дошавши на гроб своје мајке *сећајући се љубави материне* [...] *ту учини велики плач и ридање над гробом њезиним, такође и сва властела његова.*[41] С циљем истицања величине и посебности карактера коме је посветио своје житије[42], део описа жалости над преминулом владарком посвећен је њеним снахама, Симониди и Кателини, обе *омочише раку њезину топлим сузама*[43] приликом посете манастира Градац, што у читавој структури хагиографије има функцију учвршћења, потврђивања помирења између браће Милутина и Драгутина.

Покајање и плач

Житијем краљице Јелене доминира покајнички тон, који, у духу есхатолошке антропологије, претпоставља осим скрушености и чињења добрих дела, молитву и спознање грешности. Као важна компонента истинске молитве, усрдне молитве умом и срцем, сматра се дар суза. Сузе су јединствено средство очишћења крштеног човека.[44] Сузна молитва није уобичајено стање

38 Овај опис прераста у један од најлепших плачева наше средњовековне књижевности (в. *Исто,* 102–103).

39 *Исто,* 102.

40 Данило Други инсистира на тону хроничара и сведока, што потврђује повременим акценотвањем свога личног присуства одређеним догађајима, настојећи да на тај начин оснажи веродостојност хагиографског наратива. Тако се појављује и у овом сегменту житија: „А ја, смирени Данило, одморивши се у том манастиру после представљења те блажене око два три дана, и ту дођоше многа властела силна сина њезина благочастивога краља Стефана...“ (*Исто*, 103).

41 *Исто*, 104.

42 „Колико средњовековни писац не одражава, толико и неизмишља, те у делу остаје трајно забележен однос према личности, а не њен стварни опис“ (Ђорђе Трифуновић, *Портрет у српској средњовековној књижевности*, Багдала, Крушевац, 1971, 10).

43 Данило Други, „Житије краљице Јелене“, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988, 106.

44 Виктор Васиљевич Бичков, *Византијска естетика: теоријски проблеми*, Просвета, Београд, 1991, 247.

током молитве, већ се томе тежи кроз стрпљиву и дуготрајну посвећеност, она је знак Божије наклоности која се јавља током ове танане комуникације са Свевишњим, посебност, те зато, када је реч о оваквој форми повишеног емотивног молитвеног стања, реч је о дару добијеном од Бога – дару сузне молитве.

Описи сузних молитви, истичу још једну форму плача, коме се као синоним не могу приписати ни риданије, ни кричаније, ни вапај, реч је о експликацији посебног духовног стања које се може назвати *молитвеним испирањем душе*, или како то Драгиша Бојовић каже: *У српској средњовековној књижевности плач није увек јаук, већ се, подобан молитви, често разлеже самом душом, не потресајући никога изван њеног пространства и клети срца*[45]. Са оваквом тежњом ка Свевишњем сусрећемо се у поменутом житију Данила Другог. О важности достизања такве форме блискости са Богом указује и житијни *додатак* да се краљица Јелена усрдним мољењем обраћала Свевишњем не би ли је благословио даром суза: *Дај ми извор суза да омијем моје душевне нечистоте.*[46]

Одлуке краљице Јелене мотивисане су размишљањем о *судњем дану* и препознатљивим страхом житијних јунака – да ли им је остало довољно времена за окренутост духовном подвигу. Кроз чежњу за прочишћењем од греховног, присутно је хиперболисање препознате греховности у себи: *Оплакуј себе душо због толиких зала која си учинила, јер где су сузе, ту је и Божја милост*[47]. Тежња да се спремно дочека крај света, други долазак Исуса Христа, очитује се при сваком молитвеном чину[48]: *Убојавши се дана смртног разлучења поче се молити Господу, горко плачући*[49].

Као материјални артефакт, који такође потврђује настојање главне јунакиње житија – да увећа своје подвижништво и оснажи намеру да остатак живота проведе у духовном сазревању, бринући о светилнику своје душе – истакнута је њена активност на изградњи манастира Свете Богородице. Краљица се Богородици обраћала молитвом и *топлим* сузама, не би ли јој ова најсветија посредница између човека и Сина Божијег била потпора у време када се буде судило и живима.

---

45 Драгиша Бојовић, *Антологија плача*, Просвета, Београд, 2011, 11.

46 Данило Други, „Житије краљице Јелене“, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988, 82.

47 *Исто*, 83.

48 Овај пример посвећености усрдној молитви и трагање за богопознањем, сродан је сличним манифестацијама из осталих житија, чак истоветан у писаном изразу, као пример навешћемо Теодосијево житије Светога Саве где се такође истиче та владарска жалост и брига над чињеницом да му није преостало превише времена за подвижништво: „Оплакиваше своје задоцњење [...] и то много, јер, не могући да заједно са сином страда, бивши тужан и невесео, и климајући главом сећаше упокоравајући се“ (Теодосије, „Житије светог Саве“, *Старе српске биографије*, Просвета, Београд, 1968, 90).

49 Данило Други, „Житије краљице Јелене“, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988, 84.

Благородност краљице Јелене описана је и кроз непрестану спремност да се посвети другима, посебно онима који су болесни и гладни, на тај начин усавршавајући се у врлини која уздиже греху склону људску душу и *никада се није уморила од добрих дела*. Посебно је истакнута њена брига о сиромашним девојкама које је учила пристојности и ручним радовима и свему ономе што ***приличи за женски пол***. Бринула је о њима до удаје, богато их даровала, а на њихово место примала друге девојке.[50]

Као што смо већ навели, о жени као јединственом феномену патријархалне Србије не може се говорити, већ је елемент који нужно разликује једне од других – друштвени слој коме припадају. Наизглед мизогина опсервација – да је краљица Јелена учила своје штићенице оним вештинама које су *приличне за женски пол* применљива је на девојке које је она васпитавала, даровала и удавала, али не и житијне јунакиње које, поред познавања поменутих *женских вештина*, јесу високо образоване, спремне за подвиге равне онима које постижу мушки представници владалачког слоја, те зато добијају епитет мужаствене, који је у средњовековном контексту (природно другачијем од данашњег) позитивна квалификација.

Закључак

Истражујући сценографију јавно-приватног живота и тренутка умирања владајућих личности као типског хагиографског повода за описе плача, запазили смо да, иако опис животног тока разликује световне подвиге јунака различитих полова, форме духовног подвига су сродне, а опис смрти истоветан. Зато не можемо говорити о клишеу – да у српским хагиографијама мушкарци умиру као хероји, а жене неприметно и тихо. У оба случаја подударност је и у следећем: удаљавајући се од овоземаљских радости и невоља, циљ им је приближавање Богу, иницирање усиновљења од стране Свевишњег – тежња ка једној новој метафизичкој породици такође заснованој на љубави.

Када је реч о жанровским топосима, примери које смо навели указују да су они остали непромењени и када је централна личност хагиографије жена. Пример који смо истакли је *Житије краљице Јелене* Данила Другог, где је подједнако снажно, као у осталим средњовековним биографијама, истакнута богобојажљивост, тежња ка духовном савршенству, као и постојање особеног дара сузне молитве. У наративном току житија разлика се очитује само у овоземаљских формама есхатолошке тежње – у добрим делима: она може да гради манастир, али не може да ратује, зато може да сиромашне девојке подучава лепом васпитању и ручном раду.

50 *Исто*, 88.

Иако се слабости даје женско име, како то Томин каже: *слабост је имала женско име, а храброст мушко*[51], у вези са поменутим текстовима, не можемо говорити о родној перспективи, тј. перспективи предодређености која се стиче рођењем, што потврђује поменути цитат из Цамблаковог житија: *Разумом се суди што је је крепко и мужаствено, а не обликом природе*[52].

Сличност духовне природе је иницијација и поређења житијних карактера средњовековне Србије са библијским личностима, без обзира на пол.[53] Томе у прилог говори и у раду поменути цитат инкорпориран у опис плача поводом смрти кнеза Лазара, када се синови кнеза Лазара, *двојица изванредно часних дечака*, упоређују са женским библијским ликовима Маријом и Мартом, сједињени искреним и дубоким болом због смрти блиског сродника.

Хришћанство признаје као једино, нормално, обавезно само рођење од Духа и повезаност по Духу[54]. Сходно томе можемо закључити да житијна књижевност, која приповеда о боголикости својих јунака, не инсистира на човековој сродности (предодређености) по телу, већ по духу. Житијни карактери су изједначени у свом својеврсном путу богоспознања, и у начину како су у својим хагиографијама представљени – истовремено и као чланови владарске породице, и као део велике породице једног народа у чијем болу и срећи саучествују, али и васељенске породице коју чине људи повезани вером у Сина Божијег Исуса Христа.

Литература

Берђајев 2001: Н. Берђајев, „Стваралаштво и пол. Мушко и женско, род и личност“, *Смисао стваралаштва*, Бримо, Београд, 144–163.

Васиљевич Бичков 1991: В. Васиљевич Бичков, *Византијска естетика: теоријски проблеми*, Просвета, Београд.

Богдановић 1980: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Српска књижевна задруга, Београд.

Богдановић 2001: Д. Богдановић, „Плач“, у: *Речник књижевних термина* (уредник Драгиша Живковић), Нолит, Београд, 605.

51 Светлана Томин, *Мужаствене жене српскоī средњеī века*, Академска књига, Нови Сад, 2011, 24.

52 Григорије Цамблак, „Житије Стефана Дечанског“, *Књижевни рад у Србији*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 121

53 „И дођоше мати његова и браћа његова, и стојећи напољу послаше к њему да га зову. И сеђаше народ око њега. И рекоше му: Ево, ово су мати твоја и браћа твоја напољу траже те. И одговори им говорећи: Ко је мати моја или браћа моја? И погледавши около на оне који седе око њега рече: Ево мати моја и брача моја! Јер ко изврши вољу Божју онај је брат мој и сестра моја и мати моја“ (Мк 3, 31– 35).

54 Николај Берђајев, „Стваралаштво и пол. Мушко и женско, род и личност“, *Смисао стваралаштва*, Бримо, Београд, 2001, 159.

Бојовић 2011: Д. Бојовић, *Антологија плача*, Просвета, Београд.

Данило Други, „Житије краљице Јелене“, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988, 79–107.

Доментијан, „Живот Светога Саве“, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Просвета, Српска књижева задруга, Београд, 1988, 53–233.

Евдокимов 2001: П. Евдокимов, *Жена и спасење свијета*, Светигора, Цетиње.

Пајсије Јањевац, „Житије цара Уроша“, *Старе српске биографије*, Просвета, Београд, 1968, 249–264.

Марјановић Душанић 2004: С. Марјановић Душанић, „Смрт и светост“, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Clio, Београд, 586–615.

Милојевић 2015: С. Милојевић, „Описи плача у српској житијној књижевности“, *Годишњак*, Друштва чланова Матице српске у Републици Српској, Бања Лука, 4-5, 295–310.

Сава Немањић, „Житије Светог Симеона“,*Старе српске биографије*, Просвета, Београд, 1968, 21–35.

Никчевић 2001: Р. Никчевић, *Страдање Христа и страдање цркве*, Светигора, Митрополија црногорско-приморска.

Стефан Првовенчани, Житије светог Симеона, *Сабрана дела*, 1999, 15–107.

Андоније Рафаил, Слово о светом кнезу Лазару, у: *Стара српска књижевност, хрестоматија*, (приредио и превео Томислав Јовановић), Филолошки факултет, Београд / Нова светлост, Крагујевац, 2000.

Рејеп 1999: Ј. Рејеп, „Тужбалице“, у: *Лексикон српског средњег века* (уредници Сима Ћирковић, Раде Михаљчић), Knowledge, Београд, 750.

Самарџић 2007: П. Самарџић, *Жена у светлу Библије и библијског времена*, Епархија Захумско-херцеговачка и Приморска, Београд–Требиње.

Свето писмо, Њујорк–Лондон: Савет Библијских друштава, 1950.

Теодосије, „Житије светог Саве“, *Старе српске биографије*, Просвета, Београд,1968, 67–176.

Теодосије, *Житија*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1988.

Томин 1999: С. Томин, „Надгробно ридање“, у: *Лексикон српског средњег века* (уредници Сима Ћирковић, Раде Михаљчић), Knowledge, Београд, 426–427.

Томин 2011: С. Томин, *Мужаствене жене српског средњег века*, Академска књига, Нови Сад.

Трифуновић 1971: Ђ. Трифуновић, *Портрет у српској средњовековној књижевности*, Багдала, Крушевац.

Трифуновић 1974: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Вук Караџић, Београд.

Константин Филозоф, „Житије деспота Стефана Лазаревића“, *Житије деспота Стефана Лазаревића. Повест о словима*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 71–130.

Фостиков 2004: А. Фостиков, „Жена – између врлине и греха“, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Clio, Београд, 323–366.

Григорије Цамблак, „Житије Стефана Дечанског“, *Књижевни рад у Србији*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 49–82.

Snežana J. MILOJEVIĆ

DESCRIPTION OF WEEPING IN SERBIAN HAGIOGRAPHY (THE TEARS OF THE WOMAN RULER AND OF THE MOTHER)

Summary

Studying the texts from a corpus of old Serbian biographies, we left out examples of the genre of weeping, and emphasized the descriptions of weeping as events. In this paper, we focus on the examples of female weeping in hagiographies as well as the examples when the heroines and the events related to them resulted in weeping of the other participants in the hagiographic events. The topic of the study is placed in the context of private lives of people in the Middle Ages. The descriptions of weeping and the author's interpretation are linked with the institution of the family; they follow two types of expressing emotions through weeping: weeping for a dear person who died and weeping as an expression of being close to God, as a form of ischaistic praying mode. Focusing on the first hagiography dedicated to a woman, "The Life of Queen Helen", we come to the conclusion that medieval hagiography did not insist on gender differences but on the closeness of the male and female elements, based on spiritual similarity and eschatological endeavours.

Key words: weeping, hagiography, female, the Middle Ages, tearful prayer.

Рад је достављен 11. фебруара 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-4 Божовић Г.
821.163.41.09-4 Андрић И.

*Драгиша П. БОЈОВИЋ**
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
Департман за српску и компаративну књижевност

ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ И ИВО АНДРИЋ: МИСТИКА МЕЂУСОБНОГ ЧИТАЊА И ПРЕЋУТКИВАЊА

Апстракт: Тенденција овог рада јесте да отвори питање конкретизације односа између Ива Андрића и Григорија Божовића. До сада је углавном писано о сродности њихових приповедачких поетика, без конкретних доказивања непосредног утицаја једног писца на другог. Показује се да је тај утицај остварен на пољу есејистике кроз Андрићево позивање на једну мисао Григорија Божовића о Његошу. Желимо, истовремено, да отворимо и питање *мистике међусобног пређуткивања*, односно да бар назначимо узроке међусобне дистанце, која је, према нашем мишљењу, постојала између Божовића и Андрића.

Кључне речи: Григорије Божовић, Иво Андрић, Његош, есеј.

Пре две и по деценије лансирана је синтагма о Григорију Божовићу као „косовском Андрићу", чиме се желело указати на сродност приповедачких поетика два писца.[1] Ово поређење може се делимично разумети и као могућност утицаја познатијег писца на овога другог, мада не треба искључити ни обрнуту могућност. Сам Божовић нигде и не помиње Андрића као значајног писца, нити се у својим текстовима осврће на његово дело. На другој страни, он не избегава да говори о српској књижевности тога времена, и о песницима, и о приповедачима. Дучића сматра нашим највећим живим песником. Када је реч о прозним писцима, каже да је врло рано почео

* Редовни професор, dragisa.bojovic@filfak.ni.ac.rs

1 Даница Андрејевић, „Косовски Андрић", *Лидер*, бр. 6, 1991, 30–31. Ауторка, која је текст написала поводом објављивања изабраних дела Григорија Божовић, почиње и завршава рад констатацијом о Божовићу као „косовском Андрићу".

да чита Симу Матавуља и Јанка Веселиновића.[2] Бору Станковића сматра „нашим највећим приповедачким даром", иако је „био мутав и при говору и при писању"[3]. Имајући у виду и услове у којима је стварао, посебно цени Анђелка Крстића за кога каже да је „озбиљан дар, највећи дар са Југа. Већи, дубљи но сви други. Озбиљан и тежак дар. По тој тежини он је најближи Борисаву Станковићу"[4]. У разговору са Бранимиром Ћосићем, он се осврће на књижевност и других српских и југословенских писаца. Разговор са Ћосићем вођен је 1927. године, у време када је Андрић већ објавио нека своја значајна дела, а 1926. године примљен је за члана Српске краљевске академије, што значи да је добро обавештеном Божовићу била добро позната Андрићева каријера, али и његово књижевно дело. Међутим, приметно је да нити Ћосић осећа потребу да пита о Андрићу, нити Божовић помишља на њега.

Без обзира на природу међусобних односа, научни истраживачи већ дуже време указују на могуће поетичке везе приповедака ових писаца и у томе предњаче Драгомир Костић[5] и Јасмина Ахметагић, која у раду *Григорије Божовић и Иво Андрић: Нахијска прокуда и Пут Алије Ђерзелеза* примећује да –

> „прозу Григорија Божовића критика најчешће доводи у везу са прозом Стефана Митрова Љубише, Марка Миљанова и Боре Станковића – сродност јунака, тема и поступака у опусу ових аутора готово да је аксиоматска. Но, често се уз Божовићево име помиње и Андрић, на којег подсећа више синтетичком сликом која се уобличава из целине опуса него неком појединачном приповетком, као да се на овакав

2 „У разговору са г. Григоријем Божовићем", у: Григорије Божовић, *Чудесни кутови*, Јединство, Приштина, 1990, 253–254.

3 Григорије Божовић, *Путописи*, Завод за уџбенике, Београд, 2016, 1025. Изгледа да је Божовић био у пријатељским односима са Бором Станковићем. У приповеци *Циганкина одмазда*, Божовић сведочи и Станковићевој задивљености игром Назије, призренске Циганке. Тој игри једном су заједно присуствовали Станковић и Божовић, који о томе пише: „Певала је као славуј и била прва играчица. Бора Станковић је само шапутао: 'Бре батке, бре батке!' – кад је једном пред њиме на песку обележила косом круг, играјући главом изокренутом наузнаке" (Григорије Божовић, *Приповетке*, Завод за уџбенике, Београд, 2016, 966).

4 Григорије Божовић, *Путописи*, 341.

5 Види: Драгомир Костић, „Прича која убија код Андрића и Божовића", у: *Језик и стил Григорија Божовића*, уредник Драгиша Бојовић, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Стари Колашин, Зубин Поток, 2006, 187–194. Аутор у раду има једну констатацију, из које се може извући и ненаметљива порука: „Прича која убија код Григорија Божовића добија још значајније, или нарочитије место. Божовић је био нешто старији од Иве Андрића, па је од њега почео и пре да објављује, да би између два светска рата обојица објављивали некако скоро напоредо у ондашњим најистакнутијим гласилима."

начин одмах истиче значај и вредност Божовићеве прозе и исправља неправда нанета овом аутору у периоду после Другог светског рата. Иако критика сасвим узгред опажа да на Андрићеве приче реферирају Божовићеве *За вераша, Терориси, Ракo Козаревац* и др., аналитичнијем компарирању је досад приступио само Драгомир Костић, разматрајући Божовићеву причу *Рођак* и Андрићеву *Причу о везировом слону*".[6]

Она се још једном позабавила поређењем Божовића и Андрића, овог пута њихових дела *Сирико Долгач* и *Мусшафа Маџар*.[7]

Ако се све ово има у виду, научну и сваку другу знатижељу могу пратити питања: када су се упознали и колико су се познавали Григорије Божовић и Иво Андрић, да ли су читали један другог, какви су били њихови односи? У овом раду нудимо неке одговоре и указујемо на два „сусрета" Ива Андрића и Григорија Божовића. Реч је, наравно, о симболичним сусретима, односно о једном међусобном интересовању и међусобном читању и, на другој страни, о једном сведочанству које несумњиво показује да је Андрић читао, односно цитирао Григорија Божовића.

Андрић је цитирао Божовића: Његошево дело – простор сусретања

Први сусрет, о коме говоримо, десио се на страницама *Политике.* Наиме, овај лист је у бројевима од 14. до 23. септембра 1925. године на првим својим страницама објавио низ текстова поводом преноса Његошевих костију у новосаграђену капелу на Ловћену. Број од 18. септембра можемо назвати специјалним, јер је био доминантно посвећен овом догађају. У бројевима од 14. до 17. септембра објављени су текстови о сусретима Матије Бана са Његошем. На насловној страни специјалног броја, названог *У славу Његошеву*, објављен је текст Григорија Божовића, *Владика Раде*[8],

6 Јасмина Ахметагић, „Григорије Божовић и Иво Андрић: Нахијска прокуда и Пут Алије Ђерзелеза", *Књижевна историја,* 44, 2012, 123–136.

7 Јасмина Ахметагић, „Григорије Божовић и Иво Андрић: Стрико Долгач и Мустафа Маџар", у: *Поетика Григорија Божовића,* уредници Даница Андрејевић и Александра Костић Тмушић, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Филозофски факултет, Ниш, Стари Колашин, Зубин Поток, 2016, 191–203.

8 Ово је један од најлепших есеја Григорија Божовића, којем, по нашем мишљењу, *парбеник* може бити само есеј о Раду Боровићу – *Лабудова песма Рада неимара.* (Види: Григорије Божовић, *На хаџилуку. Путописи и приче о храмовима и духовницима*, приредио Драгиша Бојовић, Службени гласник, 2016). Лепоту и значај есеја о Његошу препознао је и Гојко Тешић, који га је објавио у Изабраним делима Григорија Божовића, тако да је, захваљујући томе, познат широј културној

који отвара тематски број посвећен великом песнику.[9] У броју од 19. септембра објављен је још један текст Матије Бана *Последње виђење са Владиком Радом*, а у следећем броју, 20. септембра, такође на насловној страни, Андрићев текст *Његош у Италији*.[10] Након тога, *Политика* је у наредна два броја објавила извештаје са свечаности на Цетињу.

Ако се пажљиво прочитају Божовићеви и Андрићеви текстови, стиче се утисак да мало тога, осим повода, имају заједничког. Такође, стичемо утисак да је редакција *Политике* посебну пажњу придала Божовићевом тексту објавивши га као уводник свог тематског броја *У славу Његошеву*. Поред тога што полетно најављује догађај, Божовић надахнуто, као ретко ко пре њега, карактерише великог Његоша. О његовој личности каже:

> „Владика Раде није само наш највећи песник. Није само добар државни поглавар. Није само највећи за Косовом Јеремија. Није само бунтовник нације, покопане на пољу између Звечана и Качаника. Није само патријарх и светитељ, хајдук и ускок, мудри дипломат и заступник голе сиротиње. Владика Раде је онај дух што се само једном у векове рађа. Он је у најлепши мрамор уклесани скуп свих наших народних одлика, свих прегнућа, свега огња, свих надања и наше Голготе, наших Косова и Васкрснућа. Наша прошлост претворила се у чудну уметницу. Пришла је у једном тешком часу литици од мраморја и златним чекићем исклесала једно наше најдивније обличје. Дала Пророка. Мојсија дивнијега од свих: и од онога у Риму и од онога у Русији, за нас већега и од онога што би на Синају с Богом лицем у лице. Једном је Српка родила таквога сокола...“[11]

и научној јавности већ двадесет и седам година (Григорије Божовић, *Чудесни кутови*, 1990, 256–258).

9 Божовић је присуствовао великом догађају, што се може и из текста закључити: „Право је да пођемо на планину. На вршне катуне. Уздижемо тамо својега великога Чобанина. На Ловћен под небо.“

10 Занимљиво је да је и у броју од 19. септембра на насловној страни објављен још један текст Григорија Божовића, који, наизглед, нема додира са свечаностима на Цетињу. У тексту *Камо ћемо*, Божовић на изразито оштар начин бави се апсурдом заточења Радојице Никчевића и незаслужене слободе Јована Пламенца, вође побуне против уједињења Србије и Црне Горе, на Божић 1919. године. Божовић Пламенца назива „црногорским Сатаном Искуситељем“, иронично закључујући да можда из Београда, захваљујући радикалској влади, креира програм прославе на Цетињу, док Никчевић за далеко мање грехове лежи у цетињској тамници. На крају, резигнирано закључује: „По богу, дајте да не мислимо више на Косовски Храм, нити на Пантеон, сазидајмо други на Голеч-Планини, према Газиместану за све велике издајнике наше и... хајдмо сви у издајнике!...“

11 Григорије Божовић, „Владика Раде“, *Политика*, 18. септембар 1935, 1.

Када је реч о *Горском вијенцу*, о коме се Божовић често изјашњавао[12], он сматра да је то дело које у нашој књижевности нема конкуренцију:

> „Докле се српски зборило буде 'Горском вијенцу' неће бити парбеника. Не може више тако нико проговорити. Књижевност је слика у речи. Но Владика Раде није ни говорио ни писао. Резао је он, клесао је по мрамору. Гром му је би чекић, мућа мера а дебело море дубина. Пророковао је он. Из његове речи испадало је савршено Слово, Реч. Најдивније овапућена. Највећи је он као народни подвижник, као његов пророк. Од његова духа се живело да би се сретно изишло на светскога огња скорашњега. Урезао је он у најлепше слике једно орловско гнездо и његове орле и орлиће. До врхунца је подигао и осмислио наш народни парадокс, те смо могли свету доказати да је наша лудост народна била разумност у највећем степену. Без Мандушића и Мићуновића црногорска брда и лавице не би се димиле као што су, јатагани би рђали; без Владике Данила и Игумана Стефана крајеви би се на Лиму и Зети турчили, а без 'Горскога Вијенца' наши наредници из палилула паланачких или никад дотле нечувених села, не би добијали читаве битке на Куманову, Сувобору и Добру Пољу. Не, не. Без Владике Рада не бисмо ни у недрима могли носити ону снагу и крепост, да заиста постанемо покољење за песму створено и племе које ће бити бријег морски и море за све уворне потоке. Био је он највећи маестро једне недовршене епике, али истовремено пророчки промерио њене нове размахе и славно помогао да се она сретно по његову основу заврши. Он је позвао да вере у крв запливају, јер је осетио да наша потонути неће. У том је његова величина, те је заслужио боравиште на Ловћену да је још толико висок. Јер сад више није сламка међу вихорове, иако ће усамљено боравити."[13]

На крају, у завршници велике химне Његошу, уздижући само српски народ и народну песму изнад песника, он потенцира велики Његошев подвиг: „Велик је Владика Раде. Велика је његова песма. Огроман је његов подвиг. Само је наш народ већи од њега. Само је народна песма већа од његове. Само народни подвиг закриљује подвиг Владике Рада."[14] Чини се да је Божовић међу првима Његоша назвао Светитељем[15], који је већи и од Мојсија, као што је

12 У интервјуу датом Бранимиру Ћосићу Божовић каже: „Не волим литературу невезану за народ и крај, и иако су толико пута други литерарни мотиви узбуњивали моју душу. Зато ценим Његоша и његов *Горски Вијенац* и верујем да само таквим путем и чувајући та начела наша књижевност може ући у светску са великом и новом речју" (Григорије Божовић, *Чудесни кутови*, 250). О *Горском вијенцу* Божовић често говори и на страницама своје путописне и приповедачке прозе.

13 Григорије Божовић, „Владика Раде", 1.

14 Исто, 1.

15 О Његошевом светитељству говори Владика Николај на свечаности преноса моштију истакавши да се оно не може поредити са Савиним: „Ако се владика Петар II не може

за Доментијана од Мојсија већи Свети Сава.[16] Писац, као ретко ко други до тада, дефинише суштинску одлику Његошевог дела: „Из његове речи испадало је савршено Слово, Реч." То чини скоро на исти начин како Теодосије Хиландарац говори о Светоме Сави и Светоме Симеону, који су у себи стално имали „реч Христа Речи".[17]

Андрићев текст, за разлику од снажне мисаоности Божовићевог есеја, представља неку врсту путописне реплике на Његошев боравак у Италији: „На првом кораку у Италији ја сам се сетио Његоша који је, у пролеће 1851, 'суморан као Бајрон' прошао Италију, задржавајући се нарочито у Неапуљу, Риму и Фиренци. И кадгод сам долазио у коју од тих вароши, ја сам увек на сталним местима помишљао на Владику и његову црногорску пратњу."[18] Оно што га спаја са духом Божовићевог текста јесте само његов крај, где Андрић у Његошу види *древног првосвештеника*: „А већ пет месеци после тога, он је издануо једне октобарске ноћи, на Цетињу, благосиљајући, као древни првосвештеник, земљу и народ, и препоручујући главарима да 'сиротиње чине правду'."[19] Поред тога, крај текста као да наговештава оног Андрића, који ће написати изванредан есеј *Његош као трагичан јунак косовске мисли.*

Нема сумње да Божовићев и Андрићев текст припадају једној целини (текстови посвећени Његошу у бројевима од 14. до 22. септембра), која се огледа у настојању *Политике* да се достојно пропрати догађај преноса Његошевих костију и да тим поводом објави радове значајних српских интелектуалаца, међу којима су били и Божовић и Андрић. Потпуно је сигурно да је Божовић читао Андрићев текст, а још је сигурније да је Андрић прочитао

мерити у витештву друге врсте са црногорским земљацима, ако се не може мерити у светитељству са Светим Савом, ни у физичком јунаштву са Краљевић Марком, ни у државничкој мудрости са Иваном Црнојевићем, ни у отпорној сили и неустрашивом самопрегорењу са Св. Петром Цетињским, он је раван свима њима по сили свога родољубља." (*Политика*, 22. септембар 1925, 2).

16 Доментијан, *Живот светога Саве и Живот светога Симеона*, приредила Радмила Маринковић, Београд, Просвета, СКЗ, 1988.

17 Теодосије, „Похвала Светоме Симеону и Светоме Сави", у: *Службе, канони и Похвала,* приредила Биљана Јовановић Стипчевић, Просвета, СКЗ, Београд, 1988, 252. Постоји већ велики број радова који се баве православним духом Божовићеве прозе. Написана је и једна монографија (Јасмина Ахметагић, *Невидљиво збивање*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2012) и објављен избор Божовићевих путописа и прича о храмовима и духовницима (Григорије Божовић, *На хаџилуку*, Службени гласник, Београд, 2016). О другим библиографским јединицама видети најновију библиографију: Јована Бојовић Манић, Снежана Бојовић, *Библиографија радова о Григорију Божовићу*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2016.

18 Иво Андрић, „Његош у Италији", *Политика,* 20. септембар 1925, 1.

19 Исто, 1.

Божовићев есеј. То значи да су се два писца срели на пољу љубави према Његошу и Његошевом делу, овог пута на страницама *Политике.*

Други „сусрет", о коме желимо да говоримо, десиће се у Андрићевом есеју *Његош као трагични јунак косовске мисли.* Он није хипотетички. Дешава се кроз Андрићево цитирање Григорија Божовића, додуше без помињања Божовићевог имена. Није, међутим, тешко у том цитату препознати Божовићеву мисао из текста објављеног у *Политици* 1925. године. Андрић каже да је „Његош прототип косовског борца. И као песник, и као владалац, и као човек, он је чисто оличење косовске борбе, пораза и несаломљиве наде. Он је, као што је неко рекао, 'Јеремија Косова'."[20] Очигледно је да је тај „неко" Григорије Божовић и да се Андрић присећа његових речи да Његош „није само највећи за Косовом Јеремија".[21] Та мисао, а вероватно и читав Божовићев текст, очигледно су импресионирали Андрића, па се он након десет година присетио поменуте мисли, а није ни искључено да је сачувао све текстове објављене у *Политици* поводом догађаја на Цетињу. Хипотетичка дистанца која прати односе двојице писаца утицала је да Божовић у Андрићевом есеју остане „неко", а не неко ко има своје име, за разлику од владике Николаја Велимировића, којег Андрић цитира и помиње. Живко Ђурковић, који се бавио односом Андрића према Његошу, наводи и друге Андрићеве изворе за овај есеј. Међу њима нема Божовића:

> „За овај есеј Андрић је користио Његошева дјела и његову преписку која још није била сасређена и цјеловито објављена, затим дјела и изјаве незаобилазног Ненадовића, потом Вука Караџића, Нићифора Дучића, Димитрија Гагића, Али паше Сточевића, Лазара Томановића, Милорада Медаковића, Матије Бана, Бранка Лазаревића, Павла Ровинског, Милана Решетара, Николаја Велимировића, Гетеа, Екермана, Риварола и других. Очито, Андрић је, поред личног доживљаја Његоша и његова дјела и увида у историјску прошлост Црне Горе, осјећао потребу да направи увид у одабрану и адекватну литературу, како би из свега тога имао аутентичнију слику личности и дјела Његошева."[22]

У ту литературу, као што смо видели, очигледно спада и Божовићев есеј. Може се само претпоставити зашто Андрић не помиње Божовића.

Тешко је данас ући у *мистику пребацивања*, али је очигледно да је онај „први сусрет" двојице писаца на страницама *Политике* 1925. године, пуних десет година пре објављивања Андрићевог есеја о *Његошу као трагичном јунаку косовске мисли*, оставио снажан утицај на Андрића, те да му се мисао

20 Иво Андрић, „Његош у Италији", *Политика*, 20. септембар 1925, 1.

21 Григорије Божовић, „Владика Раде", *Политика*, 18. септембар 1925, 1.

22 Живко Ђурковић, *Андрић и Његош*, Интерпрес, Београд, 2012, 24.

о Његошу као „Јеремији Косова“ толико допала, па ју је цитирао на почетку свог текста. Андрић, у истом контексту, цитира мисао да се реч Косово поред речи Бог најчешће помиње у *Горском вијенцу*, али, као и у првом случају, не наводи извор.[23]

Андрић и „косовски Андрић“: мистика међусобног прећуткивања

Можемо претпоставити да ово нису једини сусрети Божовића и Андрића. Неко од места физичког сусретања могло би се тражити у активностима ПЕН клуба. Вероватно су Андрић и Божовић, током различитих делатности ове организације писаца, имали прилике и лично да се сретну. Као што је познато, Српски ПЕН клуб основан је почетком 1926. године под називом „ПЕН клуб Београд“, а за првог председника изабран је Богдан Поповић, а за секретара Исидора Секулић.[24] Међу оснивачима је био и Иво Андрић. Исте године у чланство ПЕН-а примљен је и Григорије Божовић, који је, пре него што је изабран за председника 1940. године, у два наврата биран за члана Управног одбора (1934. и 1938), а 1932. године налазимо га на месту потпредседника. Андрић је за члана Управног одбора изабран 1933. године, а 1939. је предлаган за председника, али није прихватио кандидатуру, као ни Исидора Секулић. Кад год је дуже боравио у Београду, Андрић је био активан у ПЕН клубу. Веома је ценио Милана Ракића, једног од председника: „За Андрића он је био једини прави господин: уживао је на састанцима ПЕН клуба, уторком у кафани 'Коларац', да слуша и гледа песника који је дао печат српском песништву са почетка овог века.“[25] Познато је да је и Божовић изузетно ценио Ракића, са којим је дуго и сарађивао. Довољно је прочитати само оно што Божовић пише о њему у тексту *Милан Ракић – национални радник*.[26] Нема сумње да су се, поштујући Милана Ракића, Божовић и Андрић сретали на састанцима уторком у кафани „Коларац“.

---

23 Иво Андрић, „Његош као трагични јунак косовске мисли“, у: *Уметник и његово доба*, Просвета, Београд, 1997. Сви други Андрићеви текстови, а већину је написао после Другог светског рата, по вредности заостају за есејем *Његош као трагичан јунак косовске мисли.* У једном од тих радова, из 1947. године, Андрић чак користи Његошеве стихове у пропагандне сврхе како би истакао значај братства и јединства и послератне обнове (Иво Андрић, *Уметник и његово дело,* Просвета, 1997, 58).

24 Предраг Палавестра, *Историја Српског ПЕН-а*, Српски ПЕН центар, Београд, 2006, 13.

25 Радован Поповић, *Андрићева пријатељства (биографија небеловца)*, Дечје новине, Просвета, Београд, Горњи Милановац, 1992, 129.

26 Григорије Божовић, „Милан Ракић – национални радник“, у: Г. Божовић, *Чудесни кутови*, Јединство, Приштина, 1990, 239–243.

Након Ракићеве смрти и краће паузе у функционисању Клуба, почетком 1940. године, за председника је изабран Григорије Божовић. У то време, Андрић је већ био амбасадор у Немачкој. Већ у мају 1940. године ПЕН клуб је организовао веома успешно књижевно вече на Коларчевом народном универзитету, које је водио Божовић, на којем су, између осталих, учествовале и Исидора Секулић и Десанка Максимовић. Божовић се том приликом осврнуо на актуелне политичке нападе, којима је ПЕН био изложен.[27]

Једна од значајнијих активности нове управе ПЕН клуба јесте књижевно вече на Коларчевом универзитету, које је клуб организовао у част сарајевских књижевника, 21. фебруара 1941. године. Своје радове су читали: Хамза Хумо, Мирко Максимовић, Хамид Диздар, Јован Радуловић, Владислав Тмуша, Емил С. Петровић и Јован Палавестра. На вече је позван и Иво Андрић, који је из Берлина упутио Боривоју Јевтићу, председнику Групе сарајевских књижевника, телеграм „у коме га обавештава да је спречен да присуствује манифестацији у Београду. Телеграмом он поздравља своје другове и жели им успех."[28] Као што се види, Андрић није упутио телеграм Григорију Божовићу, председнику Клуба и домаћину вечери, већ Боривоју Јевтићу. Сам Божовић је у дужем поздравном говору надахнуто и топло поздравио сарајевске госте. Говорећи о босанско-херцеговачким књижевницима, он је истакао да та „поворка настала из 'Младе Босне' и после ње, стварно и наравито по ослобођењу, већ држи златна пера, већ се свако и посебно истакао у нашој књижевности, запажено и снажно и у поезији, и у прози, и у стиху, причи, роману и драми, као год и есеју и новинарству. То су већ уметници који имају свој изражај, своја места у данашњој нашој књижевности, сваки од њих има већ познати и често признати глас, то су данас опробани јунаци да на попришту снажно на својим раменима подрже нашу савремену књигу."[29] Иако помиње „Младу Босну" и њен значај, Божовић нигде у свом говору, који је добрим делом пренела *Политика*, не помиње Андрића.[30]

Треба рећи да су међу бројним гостима на књижевној вечери били и Богдан Поповић, Александар Белић и Владимир Ћоровић, а на вечери приређеној у част сарајевских књижевника били су, између осталих, Слободан Јовановић, Тихомир Ђорђевић, Миодраг Ибровац, Александар Белић, Милан Грол. На Божовићев предлог, са вечере је упућен поздравни телеграм

27 *Политика,* 19. мај 1940, 15.

28 *Политика,* 21. фебруар 1941, 9.

29 *Политика,* 22. фебруар 1941, 9. Неким мртвим писцима „Младе Босне" указана је част на књижевној вечери. Хамид Диздар је читао песме тројице мртвих песника: Јована Варагића, Драгутина Радуловића и Милоша Видаковића.

30 Као што је познато, Иво Андрић је био припадник „Младе Босне", као и Боривоје Јевтић, тадашњи председник Групе сарајевских књижевника.

сарајевском књижевнику Исаку Самоковлији, који због болести није могао да присуствује манифестацији у Београду.[31]

Други светски рат је одвео двојицу писаца на различите стране. Божовић је, испуњавајући дужност ратног директора Радио Београда, већ 6. априла пренео део опреме у Дежеву код Новог Пазара.[32] Рат је провео у Пљевљима као члан четничког Националног комитета и уредник његовог гласила *Пљеваљски весник*. Иво Андрић је, након повратка из Берлина, рат провео у окупираном Београду: „Андрић је са сарадницима стигао возом у Београд 1. јуна 1941. око четири часа ујутру. Сачекали су их гестаповци. Андрића су пустили на слободу, више конзула и других дипломата одвели су у затвор, а потом су их депортовали у Немачку, у логоре, где неки од њих неће дочекати ослобођење."[33] Колико је занимљив почетак рата за двојицу писаца, још је занимљивији крај. Григорије Божовић је, након хапшења у Ваљеву у септембру 1944. године, пребачен у неки од београдских затвора. Стрељан је, као што је познато, почетком јануара 1945. године. Његов син Браторад, у то време припадник Прве пролетерске бригаде, није могао да помогне оцу. Сматрао је да је о његовој ликвидацији одлучено у вишим партијским круговима:

> „Моји закључци данас су јасни: ничег озбиљног није могло бити због чега је мој отац стрељан. Његова ликвидација је коначно одлучена у вишим партијским круговима. Некоме је сметало то што је био национални лидер косовског краја (па као такав није могао послужити интересима дневне политике за тај део земље). Григорије је некоме био кост у грлу. Нисам далеко од помисли (а немам непобитне, писане доказе) да је у томе значајну улогу одиграла 'кухиња' Ђилас – Зоговић."[34]

Андрић је ослобођење дочекао у Београду. Издавачко предузеће „Просвета" уселило се у просторије београдског књижара и издавача Геце Кона, кога су Немци стрељали. Већ 22. октобра 1944. године Чедомир Миндеровић, песник и партизански првоборац позива Андрића на договор око штампања његових књига. Сигурно да Миндеровић тај позив није могао упутити без консултација са тадашњим кључним комунистима, као што је, на пример, био Милован Ђилас. Андрић, након Миндеровићевог позива, упознаје и Радована Зоговића, а среће се и са Милованом Ђиласом, код којих је на самом почетку 1945. године

---

31 Политика у бројевима од 21. и 22. фебруара опширно извештава јавност о овом догађају у текстовима: *Чланови групе сарајевских књижевника стигли су јуче у Београд* и *Београд је срдачно поздравио сарајевске књижевнике.*

32 Миленко Јевтовић, *Личност и књижевно дело Григорија Божовића,* Стари Колашин, Нови свет, Институт за српску културу, Зубин Поток, Приштина, 1996, 117.

33 Радован Поповић, *наведено дело,* 149.

34 Гојко Тешић, „Прилози за биографију Григорија Божовића", у: Г. Божовић, *Чудесни кутови,* Јединство, Приштина, 1990, 294.

ручао, односно вечерао.[35] Нема сумње да се Андрић срео са Ђиласом и пре те вечере, на шта упућује и сам Зоговић: „Почетком 1945. Андрић се појавио на вечери као гост Милована Ђиласа... Како је, међутим, дошло до тога да Андрић дође баш као Ђиласов гост, где су се они прије тога сретали и којим су се поводом сретали, ја тачно не знам."[36] Зоговић очигледно зна да су се сретали, али, очигледно, не зна или не жели да каже којим поводом је то било. Ови догађаји показују да је мудри Андрић, један од оснивача Српског ПЕН клуба, брзо задобио наклоност комуниста.[37] Григорија Божовића, актуелног председника ПЕН-а није имао ко да брани, нити се, имајући у виду његов национални рад, могао надати милости. Пресуде над таквим националним горостасима и интелектуалцима (какав је био Божовић), који су били антикомунисти, доношене су у највишим партијским круговима, којима су, управо, припадали Ђилас и Зоговић. У време када Зоговић и Ђилас прихватају Андрића, иста двојица, према речима Браторада Божовића, одлучују о судбини Григорија Божовића. Једна књижевна каријера почиње да расте, друга се, физичком ликвидацијом писца, завршава, а његово дело биће потпуно забрањено скоро пола века.

Из свега наведеног може се закључити да су Андрић и Божовић, кад код су могли, игнорисали један другог. Није циљ овог рада да трага за узроцима међусобног јаза. На другој страни, као писци и интелектуалци, често су трагали за истим проблемима, нудили сличне приповедачке обрасце, имали сличне погледе на књижевну прошлост. На примеру овога рада показује се да их је можда највише спајао Његош и његово дело. Ту треба додати и Милана Ракића и Вука Караџића, односно народну епику.

Овај рад је, наравно, само једно могуће разматрање релације између Божовића и Андрића. *Григориолози*, садашњи и будући, у феномену овог односа могу тражити инспирацију за будућа истраживања.[38]

---

35 Радован Поповић, *наведено дело*, 159.

36 *Исто*, 159.

37 Андрић 1954. године постаје члан Комунистичке партије, а 1947. године, пишући још једном о Његошу, исписује и апологију новој власти и братству и јединству: „Он (Његош, прим. Д. Б.) је и данас са омладином која гради пруге и путеве и регулише ток река... Он је и данас са онима који утврђују и бране братство и јединство." Види: Иво Андрић, „Вечна присутност Његошева", у: И. Андрић, *Уметник и његово дело*, Просвета, Београд, 1997, 58. Треба рећи да је између два светска рата и Григорије Божовић, као осведочени хуманиста, егзалтирано писао о југословенству, али је, обилазећи западне југословенске крајеве (Далмација, Крајина, Босна), препознао крах идеје југословенства. Види: Драгиша Бојовић, „Политички дискурс у путописима Григорија Божовића", у: *Поетика Григорија Божовића*, Филозофски факултет, К. Митровица, Филозофски факултет, Ниш, Стари Колашин, Зубин Поток, 2016, 275–287. О Андрићевом југословенству видети: Живко Ђурковић, *наведено дело*, 69–80.

38 *Григориологија* се непрестано развија и њој припадају не само филолози, већ и историчари, социолози, политиколози, педагози. Наука о Григорију Божовићу нуди велике

Извори

Андрић 1925: Иво Андрић, „Његош у Италији“, *Политика*, 20. септембар 1925, 1–2.
Андрић 1997: Иво Андрић, „Његош као трагични јунак косовске мисли“, у: *Уметник и његово дело*, Просвета, Београд.
Андрић 1997: Иво Андрић, „Вечна присутност Његошева“, у: И. Андрић, *Уметник и његово дело*, Просвета, Београд, 55–58.
Божовић 1925: Григорије Божовић, „Владика Раде“, *Политика*, 18. септембар 1925, 1.
Божовић 1925: Григорије Божовић, „Камо ћемо?“, 19. септембар 1925, 1.
Божовић 1990: Григорије Божовић, *Чудесни кутови*, Јединство, Приштина.
Божовић 2016: Григорије Божовић, *Приповетке*, приредио Јордан Ристић, Завод за уџбенике, Београд.
Божовић 2016: Григорије Божовић, *Путописи*, приредио Јордан Ристић, Завод за уџбенике, Београд.
Божовић 2016: Григорије Божовић, *На хаџилуку. Путописи и приче о храмовима и духовницима*, приредио и предговор написао Драгиша Бојовић, Службени гласник.
Политика, 19. мај 1940, 15.
Политика, 21. фебруар, 1941, 9.
Политика, 22. фебруар 1941, 9.
Доментијан 1988: Доментијан, *Живот светога Саве и Живот светога Симеона*, приредила Радмила Маринковић, Просвета, СКЗ, Београд.
Теодосије, *Службе, канони и Похвала*, приредила Биљана Јовановић Стипчевић, Просвета, СКЗ, Београд, 1988.

Литература

Андрејевић 1991: Даница Андрејевић, „Косовски Андрић“, *Лидер*, бр. 6, 30–31.
Ахметагић 2012: Јасмина Ахметагић, *Невидљиво збивање. Православна духовност у прози Григорија Божовића*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.
Ахметагић 2012: Јасмина Ахметагић, „Григорије Божовић и Иво Андрић: Нахијска прокуда и Пут Алије Ђерзелеза“, *Књижевна историја*, 44, 123–136.
Ахметагић 2016: Јасмина Ахметагић, „Григорије Божовић и Иво Андрић: Стрико Долгач и Мустафа Мађар“, у: *Поетика Григорија Божовића*, уредници Даница Андрејевић и Александра Костић Тмушић, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Филозофски факултет, Ниш, Стари Колашин, Зубин Поток, 191–203.

истраживачке могућности и етнолозима, филозофима, теолозима и другима. Посебан подстицај истраживањима књижевног опуса овог писца дало је објављивање Изабраних (1990) и Сабраних дела (2016), а на научном плану зборници са скупова: *Језик и стил Григорија Божовића* (2006) и *Поетика Григорија Божовића* (2016).

Бојовић 2016: Драгиша Бојовић, „Политички дискурс у путописима Григорија Божовића“, у: *Поетика Григорија Божовића*, Филозофски факултет, К. Митровица, Филозофски факултет, Ниш, Стари Колашин, Зубин Поток, 275–287.

Бојовић Манић 2016: Јована Бојовић Манић, Снежана Бојовић, *Библиографија радова о Григорију Божовићу*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.

Ђурковић 2012: Живко Ђурковић, *Андрић и Његош*, Интерпрес, Београд.

Костић 2006: Драгомир Костић, „Прича која убија код Андрића и Божовића“, у: *Језик и стил Григорија Божовића*, уредник Драгиша Бојовић, Филозофски факултет, Косовска Митровица, Стари Колашин, Зубин Поток, 187–194.

Палавестра 2006: Предраг Палавестра, *Историја Српског ПЕН-а. Лични поглед: 1926–2006: реконструкција и сведочење*, Српски ПЕН центар, Београд.

Поповић 1992: Радован Поповић, *Андрићева пријатељства (биографија нобеловца)*, Дечје новине, Просвета, Горњи Милановац, Београд.

Dragiša P. BOJOVIĆ

GRIGORIJE BOŽOVIĆ AND IVO ANDRIĆ: MYSTIQUE OF THEIR MUTUAL READING AND SILENCE

Summary

The aim of this paper is to open an issue on concretization of relationship between Ivo Andrić and Grigorije Božović. It has mainly been written on the similarities of their narrative poetics so far, without concrete proofs of immediate influence of one writer on the other one. It is shown that such influence is observed in the field of essays by Andrić`s quoting of Grigorije Božović`s thought on Njegoš. This paper, at the same time, opens an issue on mystique of their mutual silence with an emphasis on the distance, which in our opinion, existed between Božović and Andrić.

Key words: Grigorije Božović, Ivo Andrić, mutual reading.

Рад је предат 5. априла 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 82.0

*Јасмина М. АХМЕТАГИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИСТУП КЊИЖЕВНОСТИ: КЊИЖЕВНОСТ И ПСИХОЛОГИЈА**

Апстракт: У тексту се промишља коришћење сазнања психологије, па и психијатрије, у интерпретацији књижевних дела. Указује се на опсег и разноврсност тзв. психолошких приступа књижевности, и то од првих проучавања те врсте до данас. Тврдњу да се не може априори говорити о *спољашњем приступу* књижевности, како је уобичајено још од *Теорије књижевности* Велека и Ворена, већ о интердисциплинарном, илустровали смо бројним примерима: посредством психолошких знања могу се осветлити кључни слојеви књижевног дела. Истицањем методологије најзначајнијих и данас најинспиративнијих интердисциплинарних приступа ове врсте, који мало шта заједничко имају са првобитним истраживањима *стваралачког генија*, писањима психобиографија и фокусирањима на проблем психолошке уверљивости, поткрепљујемо тврдњу да је реч о имманентном приступу књижевности. У исти мах, настојимо да промислимо и границе таквих истраживања.

Кључне речи: интердисциплинарност, психоанализа, егзистенцијална психологија, наратив, карактер, миметички карактери, снови, архетипови, нарцизам.

У једној од најутицајнијих *Теорија књижевности*, коју су још 1949. објавили Рене Велек и Остин Ворен, психолошко проучавање књижевности смештено је међу такозване *спољашње приступе*, који се, како произилази

* Виши научни сарадник, jaca.a@eunet.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије*, евиденциони број 178028, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

из њихових циљева и резултата, крећу по ободима књижевног дела. Ако се узму у обзир тадашњи производи психолошког бављења литературом (а реч је о проучавањима самог стваралачког процеса, појма генија, изради тзв. патографија, тј. психобиографија писаца), закључак ових теоретичара последица је јасних критеријума о томе шта НИЈЕ иманентно уметности речи. Констатујући да је психолошка истина уметничка вредност ако (И САМО АКО) „увећава складност и сложеност“[1], тј. естетска својства, они су, пре свега, заокупљени проблемом вредновања књижевног дела. Питање које нису поставили Велек и Ворен и данас је актуелно: колико овај приступ, коме је пребацивано да се концентрише само на садржинску страну књижевности, доприноси интерпретацији једног дела, будући да оспособљава за откривање у делу постојећих значења.

Фројдова психоанализа на којој, у основи, почива психолошки приступ књижевности, често се повезивала са другим књижевним теоријама (од феминизма, преко структурализма и нове критике, до деконструкције и теорије рецепције), трансформисала се, проширивала, конкретизовала, али се таква флексибилност узимала и као доказ њене недовољне одређености. При томе се превиђало да је разлог отпорности психоанализе садржан и у њеним потенцијалима, видљивим и у променама које су је захватиле. Не треба сметнути с ума ни да су „специфичне идеје психоанализе код Ничеа биле широко, а код Кјеркегора дубоко постављене“[2], тј. сродност питања која су заокупљала тзв. егзистенцијалистичку психологију и психоанализу, с тим што је прва психолошке појмове (нпр. проблем анксиозности, очајања или фрагментаризовања персоналности) користила са онтолошким значењем. Роло Меј у својој књизи *The Discovery of Being* указује на то колико психоанализа дугује овој двојици филозофа, те на огроман утицај Кјеркегоровог појма *релационе истине* (разумевање истине као односа) на каснију динамичку психологију. Субјекат, како тврди Кјеркегор, никада не може бити одвојен од објекта који посматра. То не значи да је објекат апсорбован субјектом; напротив, то значи да се одржава субјективни свет, *без губитка објективног*. То је, како истиче Роло Меј, означило прекид са доктрином по којој се догађаји, особе, случајеви (па и књижевноуметничка дела) јасније виде уколико смо на објективној дистанци. Уколико нисмо лично инволвирани, тврди Кјеркегор, губи се реалност посматраног. На томе је Кјеркегор, противећи се незаинтересованој опсервацији, утемељио свој појам страсти и обавезе, остављајући огроман траг у психологији, што се, како ћемо показати, одразило и у интерпретацијама књижевног дела уз помоћ психолошких, односно психијатријских сазнања. Мада су замерке оваквим приступима прецизне (не праве разлику између психологије стваралаца и психологије ликова,

1 Rene Velek, Ostin Voren, *Teorija književnosti*, Beograd, Nolit, 1974, 119.

2 Rollo May, *The Discovery of Being,* New York, W. W. Norton & Company ltd., 1994, 82.

запостављају интегралност текста задржавајући се на садржајним елементима), а сводиве су на један суштински приговор – књижевно дело, постајући, у таквим анализама, документ за тезу изванкњижевног подручја, остаје од секундарног значаја – брзина којом је психоанализа реаговала на књижевност ипак открива препознавање заједничких феномена. С друге стране, огромна је количина психолошких детаља које књижевна критика игнорише, проучавајући карактере формално и тематски. Тако, на пример, карактере Достојевског превасходно проучава као оличење идеја, иако је, управо са Достојевским психолошки роман доживео свој врхунац – његови су јунаци психичка бића, а мањкавост њиховог увида у себе битна је основа за развој романескног заплета, што је чињеница која захтева повезивање књижевног тумачења са психолошким знањима.

Ипак, синтагма *психолошки приступ* оптерећена је негативним вредновањем и проказана као пут који не води у средиште књижевног дела. Наш је циљ овде да укратко укажемо на различите аспекте који се посредством психолошких/психијатријских знања могу осветлити у процесу интерпретације књижевноуметничког дела. По нашем мишљењу, требало би трајно раздвојити *психолошки приступ књижевности*, који већ својим именом указује на пренаглашавање психологије, и своје резултате смешта негде на граници обе дисциплине, од *интердисциплинарног приступа* који психолошка знања користи као пут ка инхерентним значењима дела, те психолошка својства јунака, на пример, никада не посматра изоловано, као илустрацију психолошких знања, већ у оквиру целокупне структуре дела.

Између књижевности и психологије дубока је и вишеструка веза. Није без разлога Фројд истицао свој дуг литератури, тврдећи, између осталог, да је у делу Достојевског присутан сам дух и дискурс психоанализе, а познато је да су поједина психопатолошка стања или поремећаји личности, најпре описани у књижевности и миту, а тек потом у психијатрији (сетимо се само Нарциса и Ехе, Софокловог Ајанта – првог параноичара западноевропске литературе или порекла термина садизам). Исто важи и за концепт *нормалне анксиозности* који у психологију улази преко књижевности – у време када психологија оперише овим појмом само као симптомом психопатолошких стања, В. Х. Одн објављује своје дело *Age of Anxiety*, 1947.[3] Знамо, с друге стране, колико су се писци обраћали психологији – нпр. Музил је не само много проучавао психолошку[4]/психијатријску литературу, већ је дуги низ година посећивао пацијенте душевне болнице, међу којима, нарочито, хоспитализовану супругу свога пријатеља; у писмима Лујзи Коле Флобер експлицитно говори да ће роман *Госпођа Бовари* бити „скуп мог психолошког

3 Rollo May, *Love and Will*, New York, Dell Publishing Co., Inc., 1969, 25.

4 Музил је, уосталом, из те области стекао и формално образовање: довршио је студије филозофије и психологије 1908. у Берлину.

знања и имаће оригиналне вредности само са те стране“[5]. Ако томе додамо и она значајна књижевна дела која су прославили њихови карактери (нпр. *Штилер* Макса Фриша или неименовани јунак Достојевскових *Записа из подземља*), чини се да нема ни простора за сумњу у суштинску повезаност књижевности и психологије.

Осим *карактера* и *карактеризације*, психологија и књижевност деле термине *мотив* и *мотивација*[6], не нужно и дефинисане на исти начи. Проблем слике стварности (схваћене шире од социјалних оквира), представе о другом (тзв. *имагологија*), емпатије и идентитета, који су предмет књижевног проучавања, изворно сежу из психологије и на њу се морају ослонити. Па, ипак, такве интерпретације не могу се са лакоћом сврстати у тзв. *спољашње приступе*. Највеће теме књижевности у исти су мах и доминантне психолошке кризне ситуације: љубав и смрт. И психологија и књижевност постављају питање уверљивости и промишљају средства којима се ова остварује. Обе користе монолог и дијалог: једна као изражајна средства уметничког света, посредством којих се обликује нарација или успостављају интерперсонални односи, друга као основно оруђе на коме почива свака психотерапија, али и свакодневна исповест. Наратив је и основа књижевног дела, као што је то и наша лична прича коју исповедамо, било у психотерапији, било у свакодневљу. Питер Брукс је, својим повратком Фројду (и ту је значајно запазити на колико се различитих начина може вратити оснивачу психоанализе), показао да коришћење психоаналитичке методе не служи само стварању психоаналитичких студија аутора, читаоца и фикционалних карактера, већ да психоанализа, као наративни ум, има директне везе са текстом. Он је указао на то да све друштвене науке наративом (чији је динамички модел, аналоган динамичким психичким процесима, утврдио Фројд) одговарају на потребу за објашњењем света. Тиме је одговорио на Деридин приговор, који се, истина, односио на француске тумаче, али је релевантан, јер изриче суд који је дуго окруживао ову врсту интерпретација, да психолошка критика питање текста не поставља.

Значај карактера, посебно у процесу рецепције, не може се занемарити, упркос још Аристотеловом подређивању карактера акцији и упркос другачијим указивањима наратолошких теорија, семиотике и деконструкције. Карактери нам омогућавају идентификацију, посредују наше увиде у нас саме (Ролан Барт је тврдио да се роман бави интимном историјом човека), и покривају оно интересовање које је Фостер, спорећи се са Аристотеловом

5 Гистав Флобер, *Писма*, Београд: ЛОМ, 2011, 73.

6 Овде имамо на уму појмове које је дефинисала и користила психологија у претежнијем делу своје историје. Постмодернистички психолошки правци почивају на сасвим другачијим темељима, али то није предмет овог рада и за илустрацију наших теза није релевантно улажење у те разлике.

тврдњом, сматрао основном мотивацијом читања романа: интересовање *за тајни живот који свако од нас води приватно*[7]. Теоретичари драме потврђују Аристотелова сазнања – *радња* је оно без чега драма не може да постоји; из *радње* произилазе карактери. Међутим, у самом појму катарзе, који је кључни за рецепцију, имплицитно је садржан Аристотелов увид у значај карактера.

Чак и након Лакана и Дериде, те постмодерне критике, који тврде да каракер и не постоји као препознатљива људска форма, већ као *децентрирани субјекат, пасивни елемент имперсоналног лингвистичког система*, карактер остаје једна од пресудних категорија књижевности. У основи метафикције приповедач је усредсређен на тзв. техничку страну ствари, на процес властитог писања, али повлачећи своју личност у позадину показује само последице пролиферације властитог идентитета; човекова опседнутост самим собом прикривена је премештањем пажње на метатекстуалне нивое. Метафикција је, како је то указала Линда Хачион[8], нарцистичка фикција, опседнута собом и огољавањем приповедних конвенција. А, ипак, карактери су пресудни за откривање начина на који функционише људско друштво и човекову улогу у њему. Хамваш у својој *Теорији романа* тврди: „Ако се данас неко распитује за праву судбину човечанства ни на крај памети му није да се обрати званичној историји, где би се сусрео само с облигатним општим местима генералне и државне историје, него се обраћа роману.“[9] Губитак великих наратива, апсолвиран у постмодерним књижевним теоријама, а очевидан у књижевној пракси, условљен је друштвеним, идеолошким и епистемолошким променама – о распадању самог појма личности сведоче, свака на свој начин, обе „дисциплине“. Психологија и књижевност остварују унутрашњу везу – услед њиховог укрштања и улоге коју у процесу интерпретације књижевног дела играју психолошка знања, а који више не воде нужно психобиографијама аутора, данас се идеја о *спољашњем приступу* мора доживети као зачудна. Интердисциплинарност је, уосталом, логичан одговор на пораст знања и пораст комплексности света. Готово су све књижевне теорије, од шездесетих година до данас и настале интердисциплинарним повезивањем, показујући да је интердисциплинарност не само иманентна проучавању књижевности, већ и предуслов њеног развоја.

Од заснивања психоанализе, крајем 19. века, па до првих психоаналитичких приступа књижевности, није протекло много времена. Међутим, од првог Фројдовог текста о књижевности (реч је о анализи Јенсенове новеле *Градива*, 1907), па до данас, у том, дакле, више од сто година дугом развоју, резултати до којих је у прочавању доспела примена психолошких знања толико су различити да се једва и могу обухвати истим именом. Па, ипак, често

7 Edward Morgan Forster, *Aspects of the Novel*, New York, RosettaBooks, 1956, 60.

8 Види: Linda Hutcheon, *Narcissistic Narrative*, New York and London: Methuen, 1984.

9 Бела Хамваш, *Теорија романа*, Београд, Студентски културни центар, 1996, 19.

се узима за истинито оно што је давно утврђено: да је такав приступ делу лишен усредсређености на естетски предмет, односно да је циљ и производ интерпретације ванкњижевни. Таква процена би, међутим, морала бити преиспитана и с обзиром на опсежну библиографију коју је изнедрила критика усмерена на истраживање књижевног текста уз помоћ психолошких и психијатријских сазнања, односно на она значења која је таквим тумачењем понудила.

Ако је давнашње тумаче књижевности највише интересовао стваралачки процес, у међувремену је пажња поклоњена методологији и оруђима интерпретације појединачних књижевних дела. Остављамо по страни дијахронијско осветљавање настојања да се знања психологије и тумачење књижевности повежу, јер нису непозната, а могла би да испуне читаву књигу. Ни развој књижевности, односно књижевних теорија, ни развој психоанализе, није текао мирно, но је праћен ратовањима око идеја, сукобима и раздвајањима, оснивањем нових школа, што има за последицу обиље књижевних теорија, али и различитих психолошких приступа, које књижевни тумачи најчешће сасвим паушално (и погрешно) називају психоаналитичким методама. Ти су приступи, међутим, међусобно сасвим различити, а са дисциплином коју је основао Фројд једва да имају нешто заједничко. Наше је мишљење да мноштво различитих психолошких теорија доводи до пораста алатки чијим се коришћењем обезбеђује увид у човекову многостраност и разноликост његовог искуства. Поменућемо само неколико кључних имена – Фројда, који своје теоријске поставке проверава на примеру Шекспирових драма и Достојевског; Јунга, чија је дубинска психологија завештала књижевном проучавању архетипове индивидуалног и колективно несвесвесног; Нортропа Фраја са његовом архетипском критиком (под архетипом он подразумева слике, формуле, конвенционалне митове и метафоре – једном речју: симболе – који се у књижевности упорно понављају) и Лакана, који је највише утицао на постструктуралисте и феминистичку критику. Очито је да су сви ови аутори – Фрај, повезивањем књижевне критике, психологије и етнологије, Јунг, чији метод амплификације којим се служи у тумачењу архетипских снова подразумева митолошку и културолошку грађу, без које се, по његовом мишљењу, не може разумети ни срж неурозе и психозе, Лакан, који је повезао психоанализу са лингвистиком – остваривали идеал интердисциплинарности. Међутим, огромна је психолошка грађа (узмимо само ауторе као што су А. Адлер, Ото Ранк, Мелани Клајн, Доналд Виникот, Р. Д. Ланг, Виктор Франкл, Е. Фром, итд.) којој се можемо обратити у настојању да тумачимо књижевне карактере. Уосталом, није без разлога човек 20. века назван психолошким човеком – управо је 20. век чувен по експлоатацији људске психе до ирационалних дубина, а модерни је човек заробљеник властитог интроспективног истраживања.

Многи се проучаваоци у конкретној анализи књижевних дела ослањају на теорију Карен Хорнај. Ова психоаналитичарка је засновала свој приступ на увиду у манифестно, оно што је структурално присутно у пацијенту, насупрот класичној, Фројдовој психоанализи, усредсређеној на трагање за мотивацијом актуелних поступака у траумама раног детињства, о којима књижевно дело мало (или нимало) информише. Премештајући фокус са прошлости на садашњост, Карен Хорнај је створила методолошки оквир погодан за интерпретацију књижевних дела, односно анализу карактера, будући да понашање објашњава разматрањем њиховог функционисања, које је у вези са актуелном структуром психе. Пресудан значај ове психоаналитичарке истиче Бернард Парис, управо због понуђене методологије – у њеној је теорији у фокусу синхронија, а не дијахронија које се држао Фројд; она се усредсређује на функционисање јединке, односно управо на оне информације којима нас снабдева књижевно дело. Прибирајући све информације, и најминорнији исказ садржан у књижевном делу, као и, из позиције трећег лица описану невербалну комуникацију, критичар јунака посматра у међузависности са остатком света са којим овај ступа у додир. О томе да се између књижевног тумача и текста успоставља однос као између психијатра и пацијента (јер је усмерен на интерпретацију и тражење узрока испод манифестног) написана је читава библиотека књига. Нама се, међутим, као посебан изазов јавља свако приповедање у првом лицу, свака исповедна нарација, а парадигму психолошког тумачења исповести остварене у првом лицу, створио је такође Фројд.[10] Свако приповедање у првом лицу поставља проблем поузданости приповедача, ангажованог најчешће у различитим облицима самоопрадавања. Без разумевања те психолошке чињенице измиче нам значење романа. Такође, ма колико парадоксалан приповедач био, увек је могуће пронаћи дубљу основу из које извире његова неконзистентност и на основу које се његове особине могу довести у међузависност. Није овде реч о препознавању симптома, који имају сврху сами у себи, него о објашњењу и осветљавању појединца и природе његовог односа са светом, из којег извире заплет и структура романа. У таквим романима психолошка анализа највише наликује детективском послу, на коју је, иначе, али у свом тумачењу заплета и наратива (детективски наратив трага за одсутним злочином, као што Фројд у студијама случаја трага за раном траумом и прошлим узроцима), скренуо пажњу Питер Брукс, истина, наглашавајући како је још Цветан Тодоров запазио да се у детективској причи открива као читалачка садашњост оно што је у ствари прошлост. Међутим, ако се Фројд, усмеравајући анализу на

10 Овде мислимо на „случај Шребер", тј. Фројдову анализу пацијента којег није познавао, на основу његовог текста *Сећање на моју нервну болест*.

истраживање прошлих догађаја, како истиче овај теоретичар (а показао је да се Фројд у својој чувеној студији случаја *Човек вук* налази у истој позицији као нпр. Пруст у роману *У трагању за изгубљеним временом*), налазио у улози Шерлока Холмса, који је осветљавао, на основу присутних трагова, у самој нарацији одсутан злочин, онда је Карен Хорнај показала како детективски посао тумача може бити оријентисан на оно што је у тексту присутно, стварајући на тај начин методологију адекватну интерпретацији књижевног дела.

За књижевност је посебно инспиративна тзв. селф-психологија, која се такође развила из психоанализе. Реч је о теорији Хајнца Кохута, чија се идеја о *трагичном човеку*, што је колико психолошка, толико и егзистенцијална категорија, показала изразито погодном за тумачења књижевности. Из ње извире проучавање нарцизма, што не искључује и њему сучељена гледишта Ота Кернберга. Очито да је суштина у методологији, а не у опсегу примењеног знања. На примени психолошких и психијатријских знања о нарцизму и нарцистичком поремећају личности настале су анализе Џефрија Бермана: *Франкенштајн* Мери Шели, *Оркански висови* Емили Бронте, Дикенсових *Великих очекивања*, Вајлдове *Слике Дорјана Греја*, Лоренсових *Синова и љубавника* и *Госпође Даловеј* Вирџиније Вулф.[11] Нарцистички наратив као типичан за метафикцију проучава Линда Хачион[12], пре свега узимајући у обзир Фаулсове романе *Чаробњак* и *Женска француског поручника*. Таквим се анализама придружују и наше у књизи *Прича о нарцису злостављачу: злостављање и књижевност*, будући да се нарцистички поремећај личности повезује са знањима виктимологије, али и са филозофским претпоставкама савременог доба.

Директну везу која постоји између наратива и темпоралности, о којој је писао Питер Брукс, односно наратива и краја, коју је елаборирао Франк Кермоуд, али и Валтер Бењамин, илустроваћемо, у намери да покажемо могућу условљеност тих веза психолошким чиниоцима, на примеру Набоковљеве *Лолите*. Хамберт Хамбер, пишући своју исповест, поседује сва знања о причи коју приповеда на самоопрадавајући начин: сам заплет у овом роману је *активни интерпретативни рад приче*[13], будући да је Хамбертовов наратив сам по себи интерпретација; на читаоцу је, односно на тумачу, да дође до значења, успостављањем поретка међу епизодама, односно елементима наратива, те се налази у детективској улози. Наиме, ако крај одређује значење, јер завршетком сви елементи приче добијају дефинитиван облик, а приповедач у првом лицу и пре но што започне исповест већ

11 Види: Jeffrey Berman, *Narcissism and the Novel,* New York, London, New York University Press 1990.

12 Види: Linda Hutcheon, *Narcissistic Narrative,* New York and London, Methuen, 1984.

13 Peter Brooks, *Reading for the Plot,* Harvard University Press, 1992, 40.

„поседује" тај крај и према њему уобличава своје казивање, онда се значење налази у њему, као лику; наравно, значење у смислу релационе, а не објективне истине. У истој се улози налази и приповедач у *Записима из подземља*, на чијим психолошким својствима почива и структура романа и његови пресудни семантички слојеви, као и, да узмемо пример из српске књижевности, у *Изласку* Радомира Константиновића, који је интересантан управо због односа приповедача и приче коју нам посредује. Из приповедачевих психолошких својстава (оптерећена савест, комплекс инфериорности), произилази семантика романа, те се показује да је критика начинила пропуст не узимајући у обзир психолошке чињенице, јер је само зато могла тврдити да је *Излазак* антимесијанска књига, док је реч о тзв. *јеванђељу по Јуди*, у коме се тематизује његова истина, а не истина Месије о коме приповеда.[14] Цитатност је у том роману значајно средство приповедачеве психолошке карактеризације. Психолошка знања су, дакле, за реконструкцију догађаја пресудна, а не маргинална.

Полазећи од става Карен Хорнај да је некозистентност карактера индикатор присуства унутрашњег конфликта, Бернард Парис проучава приповедача *Записа из подземља* Достојевског, али и главне Шекспирове карактере, карактере у романима Џејн Остин, као и низа других романа, међу којима су *Вашар таштине*, *Црвено и црно*, *Воденица на Флоси*, *Лорд Џим*, истичући: *карактери нису само функције у тексту, или кодиране поруке аутора, већ имагинарна људска бића, чије мисли, осећања и акције имају смисла у оквирима мотивације*[15]. Овај се критичар отворено супротставља догми модерне теорије по којој књижевни карактери не припадају реалном свету у коме људи имају своје унутрашње мотивације, већ фикционалном, у коме је све део веће структуре чија је логика одређена чисто артистичким разлозима. Добар основ за увиђање граница психолошког тумачења остварен је већ разликовањем естетичке, илустративне и миметичке карактеризације[16]: естетички карактери, тачније естетички типови, могу да буду схваћени примарно као техничке функције, с обзиром на њихове формалне и драматичке ефекте. Они позајмљују људски облик као неопходни минимум наративне опреме, али нити репрезентују стварне карактере, нити илуструју концепте[17]; њихово значење је више ствар заплета, мада могу имати велику емоционалну

14 Јасмина Ахметагић, „Како је Христ издао Јуду: *Јер кад човек говори, он говори против некога*", *Зенит*, бр. 2/2006, 53–59.

15 Bernard J. Paris, *Imagined* Human *Beings: A Psychological Approach to Character and Conflict in Literature and Psychoanalysis,* New York: New York University Press, 1997, 6.

16 Robert Scholes, Robert Kellogg, *The Nature of Narrative,* New York: Oxford University Press, 1966, 104.

17 *Исто*, 99.

вредност у фикционалном свету.[18] Илустративни карактери су заправо тек концепти антропоидног облика или фрагменти људске психе[19] који стоје на месту целовитог људског бића, те настојимо да разумемо принцип који они илуструју својим акцијама у наративном оквиру. Међутим, у романима написаним такозваном реалистичком техником, развијени су миметички карактери, са снажним психолошким импулсом – њихови аутори настоје да развију комплексне и изнутра разумљиве карактере, да драматизују њихов унутрашњи живот.[20] Миметички карактери имају већу слободу у односу на заплет.[21] Психолошке теорије, истиче Б. Парис, дају нам формулације, а књижевност, кроз ликове, истинитост искуства.[22] Наравно да психолошка објашњења нису једнако релевантна за све жанрове, епохе, ауторе, али ниједан приступ није у тој мери свеобухватан да би се могао односити на сва књижевна дела једнако – интердисциплинарност и јесте одговор на захтев за флексибилношћу приступа.

Бернард Парис је посебно истакао конфликт у реалистичкој литератури који постоји између заплета и реторике, са једне стране (фокус је на приповедачевој реторици која окружује лик, тј. на средствима која аутор користи како би усмеравао морални и интелектуални одговор читалаца на карактере[23]), и мимезиса, са друге. Он је уочио да се аутори служе оправдавањем оних карактера чији су им одбрамбени механизми сродни: другим речима, он наглашава несклад између ауторових интерпретација и суђења и понашања самог лика (тако је, нпр., осветлио случај Еме Бовари, доказујући да аутор није невидљив, као што се верује и упорно понавља). Међутим, такав се закључак мора извести и када је реч о приповедању у првом лицу, на основу увиђања дискрепанце између онога што јунак говори о себи и онога што о њему сазнајемо ако се усредсредимо на миметичке детаље. Књижевни јунаци, осим у случају самооправдавајућих нарација, углавном имају делимичан увид у себе. Управо фокус на реторику – јер увек неко приповеда, на одређени начин и у одређеном циљу (који откривамо у делу) – измешта ове интердисциплинарне приступе из тзв. спољашњих и чини их иманетно књижевним тумачењима. Бернард Парис истиче и епистемолошки проблем: миметичка компонента књижевности никада не може бити дефинитивно интерпретирана, нити од стране аутора, нити од стране тумача, јер свако у интерпретацију улази као посебна особа, са властитим конфликтима.

18 *Исто*, 103.
19 *Исто*, 88.
20 *Исто*, 202.
21 *Исто*, 232.
22 Bernard J. Paris, *Imagined* Hum*an Beings: A Psychological Approach to Character and Conflict in Literature and Psychoanalysis,* New York, New York University Press, 1997, 8.
23 *Исто*, 11.

Тако, неконзистентну реторику *Вашара таштине* овај тумач узима као доказ ауторових унутрашњих конфликата и управо тиме психолошку компоненту развија на уштрб књижевно-естетичких питања. Неконзистентност, којој оправдање не можемо наћи у делу, за нас је важан елеменат његовог вредновања, а не основа за упознавање ауторових унутрашњих конфликата.

Међутим, као што неуспех терапеутског процеса може бити одређен чињеницом да терапеут усмерава пацијента према свом систему вредности, тако и систем вредности може ограничити тумача књижевности у увиђању најдубљих значења дела. Илустроваћемо ово интерпретацијом Антигоне коју је дао поменути тумач. Уочавајући у Креонтовом чину компулзивност особе од крви и меса, уверљиво је аргументујући детаљима из саме драме, Б. Парис, по нашем мишљењу, омашује када је реч о карактеру саме Антигоне, усредсређујући се на оне психолошке услове који су предодредили њену побуну. Наиме, сваки појединац за себе одређује значења, па тако и то да ли је чување светиње, по сваку цену, фанатично или не. Тумачити другог чији је одговор на ово питање другачији него наш, не сме да значи имплицитно суђење другом, него разумевање тога чина с обзиром на систем вредности управо тог другог о коме се размишља. Антигонино инсистирање на саможртвовању, њена одређеност проклетством порекла, може да објасни – као што то овај тумач и чини – услове који су, удружени, утицали на одлуку Софоклове јунакиње. Тумачити Антигонином жудњом за славом њено одбијање да јој се Исмена придружи у саможртвовању, значи разводњавање величине дела његовим потапањем у психолошку реторту нашег времена (изгубљена је и сама идеја о узвишеном). Међутим, овим примером у исти мах желимо да укажемо на то да примедбе које се могу упутити појединим тумачењима не смеју да значе генерални приговор интерпретацији књижевности уз помоћ психолошког сазнања и методологији на којој почива.

Улогом снова у књижевним делима бавио се још Ото Ранк, али је тек тзв. тродимензионалним приступом[24] који повезује индивидуално, колективно и фамилијарно несвесно (тј. Фројдов, Јунгов и Сондијев допринос) створена основа за њихово тумачење, које зависи не само од текста сна, већ и од његове природе и функције у сваком поједином делу. Тако нпр. у делима Иве Андрића, сан је рационална творевина (што смо показали на примеру приче „Мустафа Мацар“[25]), али су у *Понорници* Скендера Куленовића[26] снови, тачније јунаков однос према њима, послужили писцу за изнијансиран приказ

24 Види: Ivan Nastović, *Psihologija snova i njihovo tumačenje: trodimenzionalni pristup snovima*, Novi Sad: Prometej, 2006.

25 Види: Јасмина Ахметагић, „Пројективна идентификација Мустафе Мацара“, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, бр. 28/2011, 275–291.

26 Види: Јасмина Ахметагић, „Архетипски мотиви Скендера Куленовића“, *Сйоменица Скендера Куленовића*, Београд: САНУ, 2011, 261–272.

његовог сазревања. У младости, када се приповедач овог романа двоуми – отићи из завичаја или остати – он је свој сан, израз несвесног, протумачио у складу са свесним поимањем ситуације. Накнадно, из временске тачке у којој се обликује приповедање, а то је 40 година након описаних догађаја, Куленовићев јунак је боље разумео себе, а чињеница да у том саморазумевању, у накнадном погледу на прећени пут, значајно место добијају снови (док нпр. братовљева судбина остаје недоречена) јасно говори о њиховом значењу и понорнијем, зрелијем погледу приповедача на самога себе. Исто тако нам се открива и нова димензија *Златног руна* уколико узмемо у обзир да је седми том овог романа један луцидан и архетипски сан главног јунака, Ноемиса.[27] Пошто Ноемис своје путовање Аргом сања, онда и сва искривљења митолошке грађе припадају раду његовог сна, који у исти мах антиципира историјско постојање Његована (и из тога следи сродност митолошког и историјског света, чиме се тај романескни проблем усложњава), али и упозорава јунака на искључивост његовог рационалистичког погледа на свет. И Ноемисово убиство Орфеја сневна је слика коју треба метафорично разумети као суочавање Пекићевог јунака са властитом, радикалном издајом орфејских вредности. Пекић је и сам писао о коришћењу Јунгових архетипова (пре свега Аниме, Персоне и Сенке), односно колективно несвесног у *Златном руну*, а помнијом анализом ових архетипова – пре свега, односа Аниме и Персоне – осетљавају се централни проблеми симеонске судбине, али указује и на процес индивидуације Симеона Газде, односно његово досезање Јаства, које је симболично представљено јунаковим уласком у ватру и преображајем у Црног коња Ариона. Индивидуација, како је указивао Јунг, и јесте „с једне стране ослобађање Сопствености из погрешног плашта персоне, а с друге од сугестивне моћи несвесних слика."[28] Међутим, симеонску судбину чини принудном и деловање фамилијарног несвесног, односно тзв. генотропски избори, о којима је писао Леополд Сонди: „личност зна шта бира, не зна зашто бира"[29]. У духу Сондијеве психологије, у Симеону Газди се изграђује *Понтифекс-Его*, свесни его који управља избором. Очигледна је висока корелација између пораста психолошких сазнања и увида у семантичке слојеве романа.

Постоји много различитих интерпретација, али је нама стало до оне, коју смо овим текстом настојали да илуструјемо и одбранимо[30], урођене у

27 Види: Јасмина Ахметагић, „Златно руно у светлу дубинске психологије", *Глас САНУ*, CDXIX, бр. 28/2012, 13–28.

28 Karl Gustav Jung, *O psihologiji nesvesnog*, Novi Sad: Matica srpska, 1977, 190.

29 Leopold Sondi, *O familijarnom nesvesnom,* Novi Sad: Prometej, 2011, 98.

30 Управо се стога – никако зато што би недостајало узорних интерпретација других аутора – и помињу поједини примери из властите праксе, јер је она поље провере описане методологије, али и онај простор који нам је омогућио да промислимо ограничења овог приступа.

живот интерпретатора, јер се једино тада доспева до ероса тумачења и писања, односно до егзистенцијалних истина. Отуда осећање да се, тумачењем, разоткрива нешто битно о себи, да је оно заправо, између осталог, и самоизражавање. Оно што је циљ ових интерпретација удружује се са појмом релационе истине: усредсређеност на карактере заправо је израз тежње за разумевањем људске егзистенције и тајни људске душе, а нестало би много од ероса читања када бисмо тврдили да је то искључиво психолошко поље. Уосталом, да нема неутралне опсервације, демонстрирао је и Дерида, тврдећи да је посматрач увек ухваћен посматраним. С друге стране, пошто је реч о универзалним сазнањима о људској природи, онда се преко овде предочене интердисциплинарности (посредством психолошких сазнања стичемо увид у шири круг значења једнога дела, али и у нас саме, те у природу унутрашњих и спољашњих конфликата у друштву) доспева до трансперсоналности: сложеност и тајанственост људске душе оно је подручје које својим значајем надилази и психологију и књижевност, а у које се може завирити њиховим удруживањем.

Литература

Ахметагић 2011: Ј. Ахметагић, „Архетипски мотиви Скендера Куленовића", *Споменица Скендера Куленовића*, Београд: САНУ, 261–272.

Ахметагић 2006: Ј. Ахметагић, „Како је Христ издао Јуду: *Јер кад човек говори, он говори против некога*", *Зенит*, бр. 2, 53–59.

Ахметагић 2011: Ј. Ахметагић, „Пројективна идентификација Мустафе Мађара", *Свеске Задужбине Иве Андрића*, бр. 28, 275–291.

Ахметагић 2012: Ј. Ахметагић, „Златно руно у светлу дубинске психологије", Глас САНУ, CDXIX, бр. 28, 13–28.

Berman 1990: J. Berman, *Narcissism and the Novel,* New York, London: New York University Press.

Brooks 1992: P. Brooks, *Reading for the Plot,* Harvard University Press.

Farell 2006: J. Farell, *Paranoia and modernity: Cervantes to Rousseau*, New York: Cornell University Press Ithaka and London.

Flober 2011: G. Flober, *Pisma,* Beograd: LOM.

Forster 1956: E. M. Forster, *Aspects of the Novel,* New York: RosettaBooks.

Хамваш 1996: Б. Хамваш, *Теорија романа*, Београд: Студентски културни центар.

Hutcheon 1984: L. Hutcheon, *Narcissistic Narrative*, New York and London: Methuen.

Jung 1977: K. G. Jung, *O psihologiji nesvesnog,* Novi Sad: Matica srpska.

May1969: R. May, *Love and Will,* New York: Dell Publishing Co., Inc.

May 1994: R. May, *The Discovery of Being,* New York: W. W. Norton & Company ltd.

Nastović 2006: I. Nastović, *Psihologija snova i njihovo tumačenje: trodimenzionalni pristup snovima*, Novi Sad: Prometej.

Paris 1997: B. J. Paris, *Imagined* Hum*an Beings: A Psychological Approach to Character and Conflict in Literature and Psychoanalysis,* New York: New York University Press.

Scholes, Kellogg 1966: R. Scholes, R. Kellogg, *The Nature of Narrative,* New York: Oxford University Press.

Sondi 2011: L. Sondi, *O familijarnom nesvesnom,* Novi Sad: Prometej.

Velek, Voren 1974: R. Velek, O. Voren, *Teorija književnosti,* Beograd: Nolit.

Jasmina M. AHMETAGIĆ

AN INTERDISCIPLINARY APPROACH TO LITERATURE: LITERATURE AND PSYCHOLOGY/ PSYCHIATRY

Summary

The need for theoretical elaboration of the interdisciplinary approach to literature – in this case using knowledge of psychology and psychiatry to understand literary works – grows not only because of parallel development of literature and literary theory, but also because the flexibility of that material is not followed by appropriate flexibility of literary critics who show particular resistance to the connections between exactly these "branches". As the old forms in literature are renovated, the old methods in the literary interpretations are also reshaped so that they only remind us of something we have already seen and questioned. However, they show absolutely different aims and results: while the psychological approach moved along the edge of literary works, the interdisciplinary approach inspects their key categories and layers. Permanent war in the psychotherapy, as well as the war in literary criticism, caused their own branching and expended their relationships. As the consequence of this, the area of their mutual connections became almost immense. Today, there is an abundance of material that has little in common with the original research studies focused on the term of creative genius, examination of the problem of the psychological plausibility and writing psycho biographies. The connection between knowledge of literary theory and knowledge of psychology/ psychiatry aims to illuminate the literary works and belongs to the so-called immanent approach to literature. Thus, the main thesis of my article is illustrated and supported by examples. At the forefront of the papers is the description of methodology, emphasis on the most important and, in my opinion, the most inspiring approaches, as well as the intention to define their limits and project the results.

Key words: interdisciplinarity, psychoanalysis, existential psychology, narrative, character, mimetical character, dreams, archetype, narcissism.

Рад је предат 28. фебруара 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-31 Сарић П.

*Марија С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЗНАЧАЈ ПРИЧЕ И ПРИЧАЊА
(Структурно двогласје као семантички слој романа *Петруша и Милуша* Петра Сарића)**

Апстракт: У раду се скреће пажња на један посебан, можда и најзначајнији слој романа *Петруша и Милуша* Петра Сарића, а то је *прича* која „саму себе рађа", односно која се намеће као метанаративни исказ између друге две (мајчине и кћеркине) приче које граде роман. Значај тих и таквих прича јесте у томе што се у њима скрива „зрнце истине", односно да представљају, баш као што је Андрић тврдио, „праву историју човечанства" (Ко сам? Одакле долазим?), па чак и њен „смисао" (Куда идем?). Опредељујући се за облик „народског" усменог излагања (које подразумева присуство саговорника), Сарић открива мрачне дубине једног амбијента атавистичке рудиментарности.

Кључне речи: Петар Сарић, *Петруша и Милуша*, прича, причање, историја, легенда, трагедија.

Код мене разговарати са неким није више
ни начин саопштити нешто
већ потпуно испуњење живота

Растко Петровић

За разлику од других романа Петра Сарића, роман *Петруша и Милуша* (1990) није био у фокусу књижевне јавности, какав су третман, на пример, имали романи *Сара* и *Сутра стиже Господар*. Међутим, иако се не може сматрати врхунским Сарићевим остварењем, роман *Петруша и Милуша*

* истраживач-сарадник, mjmihajlovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

издваја се специфичном структурном организацијом у облику два гласа, две приче коју приповедају мајка и ћерка, а у чијем је средишту *прича* и њено магијско дејство на човека, односно схватање да се у тим измишљеним причама, како је тврдио и Андрић, *крије права историја човечанства*.

Романом *Петруша и Милуша* Петар Сарић наставља истраживање неистражених подручја на већ успостављеној тематској линији у претходним романима, нарочито са *Дечаком из Ластве*. У оба романа реч је о сложеним односима (емотивним и психичким) и чврстој, готово патолошкој везаности сина за мајку (у *Дечаку из* Ластве) и кћерке за оца (у *Петруши и Милуши*). У том смислу, овај роман означава подједнако присуство књижевне доследности и књижевних модификација, *континуитет* и *дисконтинуитет*. Континуитет препознајемо у проблематизовању истог, хронотопски – просторно и временски дефинисаног амбијента, обухваћеног хронотопом *Бањани*, док се дисконтинуитет огледа у другачијем фокусирању на тематске слојеве романа и у дубинскопсихолошком профилисању ликова и карактера. Већ је претходним романом *Дечак из Ластве* Сарић јасно наговестио тај дисконтинуитет и он је назначио пишчев интерес да се *фокус* на човека у времену замени „интересом за човека самог, за пејзаж људске душе, за симболику времена у човеку“[1]. Зато се с правом може рећи да је романом *Петруша и Милуша* Сарић реализовао и заокружио идеју започету у *Дачаку из Ластве*, о модерном роману који је у дослуху са стваралачким изазовима савременог експерименталног, али и класичног психолошког романа.

Књижевна елаборација основног мотива романа *Петруша и Милуша* открива мало познате слојеве нашег патријархално-фолклорног менталитета. Уместо уобичајених и у нашој књижевној традицији очекиваних „мушких тема“, Сарић даје реч двема женама, у чијим је причама обликована драма живота, дубоко понирући у њихове личне драме и тематизујући њиховне интимне кризе. Прича романа је занимљива и провокативна, а висока драмска тензија произилази из међусобних односа два његова доминантна књижевна лика, мајке Петруше и њене ћерке Милуше, које у одвојеним композиционим целинама излажу своје приче о догађајима који су одредили њихову животну, али и романескну судбину у књизи.

Иако се чини да је примарна вредност овог романа обнова психолошког обрасца обликовања женских ликова под деспотијом патријархалности, пре би се могло рећи да је то *композициона структура* која није само специфичност формалне природе него унапред испланиран образац истицања основног моралног сукоба и изразитости њихових трагичних

1 Сава Пенчић, „Одабрани круг“, *Књижевност*, год. 46, књ. 92, св. 9–10 (септембар–октобар 1991), 1200.

последица. То структурно *двоӣласје* у функцији је изразито интензивираног позиционог начина приповедања. Логика нарације надређена је логици догађања, па се наизменично и функционално смењују догађаји и асоцијативни низови. Наизменичне приче мајке Петруше (којих је тринаест) и кћерке Милуше (дванаест) истовремено су „интегрални делови приповедачког гласа", чија је „хомофона функција конститутивни елемент романа"[2]. То се посебно огледа у деоницама којима се роман отвара („Пре приче") и затвара („После приче"). Две приче, мајчина и кћеркина, међусобно се допуњавају и прожимају, јер једна другој служе као оквир и основа. Нити би Петрушина прича била потпуна да није преломљена у причи њене кћерке, нити би Милушина прича, ма колико да је обележена несрећом и трагедијом, била утемељена и уверљива без оквирне мајчине приче. Из тога произилази да Сарићев роман није класичан дијалошки роман који разрешава актуелни проблем актуелног времена, већ *роман-дилоӣија*, како га је назвао Сава Пенчић, који као „полифонијски роман модерног проседеа тежи ка прозним обрасцима високога медитативнога и интелектуалнога набоја"[3].

Роман *Пеӣруша и Милуша* открива самосвојност литерарног поступка аутора и његове дубинске склоности, које је показивао већ претходним романом. Опредељујући се за облик „народског" усменог излагања (које подразумева присуство саговорника), Сарић открива мрачне дубине амбијента у којем доминира „укус атавистичке рудиментарности"[4]. На исти начин на који се сударају и преплићу две тачке гледишта две особене женске индивидуе, преплићу се и реалистичко и магијско, међусобно се објашњавајући и допуњавајући. Реалистичким тоновима обојено је причање мајке Петруше, док се магијско, загонетно и фантазмагоријско везује за Милушино приповедање. „Прво излагање обезбеђује сиже, фабулу, драматургију и рецепцијску провокативност. Други ток нуди атмосферу, метафизичку слутњу, сугестивност, искошеност погледа, сновиђења."[5] То се сасвим уклапа у концепцију два пола романа, које је Даница Андрејевић назвала *физиком* и *меӣафизиком*.[6]

Основни проблем нарације и структуре романа Сарић је успешно решио тако што је за нараторе прича романа изабрао саме књижевне протагонисте.

---

2 Саша Хаџи Танчић, „Паралелна карактеризација ликова", *Књижевносӣ*, год. 46, књ. 92, бр. 9/10 (1991), 1196.

3 С. Пенчић, *нав. дело*, 1200.

4 Чедомир Мирковић, „Страст и злочин", *Под окриљем нечасӣивоӣ* (шездесет шест савремених српских романсијера), друго издање, Дерета Београд, 1992, 307.

5 *Исӣо*, 309.

6 Даница Андрејевић, „Равнотежа физике и метафизике", *Леӣойис Маӣице срйске*, Год. 167, књ. 447, св. 1 (јануар 1991), 141–145.

На тај начин, он је постигао *аутентичност исказа*, али је и отворио могућност читања у виду евентуалног повезивања двеју прича из двеју различитих духовних перспектива, у једну семантичку и тематску целину романа. У том смислу, овај роман је далеко успешнији од *Дечака из Ластве*, у којем се без дубље логике и систематичности преплићу унутрашњи гласови јунака са гласом наратора који их обједињује.

> „Петар Сарић је уз помоћ два паралелна тематска и синтаксичка тока своје наративне визије и њиховим спајањем у једну семантичку целину у суштини веома адекватно повезао доминантне језичке и композиционе, односно структуралне могућности свога текста које је освојено остваривао у претходна два романа о бањанском патријархалном простору. У том контексту посматран, роман *Петруша и Милуша*, који заузима средишње место међу овим књигама (*Сутра стиже Господар* и *Дечак из Ластве*, прим. М. Ј. М.) свакако је најкомуникативнији и у литерарном смислу најостваренији роман Петра Сарића", пише Марко Недић.[7]

У наизменичним контрасним поглављима (непарна поглавља су Петрушина причања, Милушина парна) испричана су два потресна, сједињена и супротстављена, трагична живота. Петруша – мајка, жена обузета чулношћу, еротичношћу, необуздане жеље за припадањем мушкарцу које не налази у свом јуродивом мужу Кирилу, већ задовољење тражи у сеоским младићима, видару Јовану, Турчину Исмету и племенском старешини – кнезу Обраду. Милуша – премда девојчица, антипод је мајчиној природи, сасвим усмерена на свој унутрашњи свет, свет халуцинација, визија, свом мистичном и магијском анимизму, својој потреби за очишћењем од свега чулног и телесног. Између њих је силуета Петрушиног мужа и Милушиног оца, благог и јуродивог Кирила, који својим анимистичким доживљајем природе, биља и животиња, неодољиво привлачи свест своје кћерке Милуше до граница емотивног и психичког поистовећивања. Њихови карактери нису конципирани у психолошкој равни него су, као у класичним трагедијама, карактерна обележја њихове природе оквир и извор њихове моралне драме.[8] Тешке животне и друштвене околности, робовање принципима и нормама заједнице у којој је хијерархија на свим нивоима строго уређена, одређују и ток живота две жене, мајке и кћерке, и њихов положај жртве и злочинца. Два женска лика су не само „типолошки обиљежене антиномије човјекове људске ситуације, него и два лица јединствене судбине злочина и казне, с тим што лик

7 М. Недић, „Два гласа исте приче", *Књижевност*, год. 46, књ. 92, бр. 9/10 (септембар–октобар 1991), 1195.

8 Н. Ковач, „Моралне димензије фолклорне прозе", *Књижевност*, год. 46, књ. 92, бр. 9–10, 1187.

мајке стилизује драматургију земаљских страсти а лик кћерке фантазмагорична просвјетљења заумног свијета".[9]

Аристотел је у *Поеӣици* записао да је прича (*mithos*) главни део и душа трагедије.[10] Оно што је заједничко причи и истини јесте „митска свест", обоје припадају машти, измишљеном и нестварном, а у аспекту објашњавања и ирационалном.[11] Структурна организација романа *Пеӣруша и Милуша,* доводи у везу ово Сарићево остварење са старогрчком трагедијом и оним елементима које је Аристотел називао *елемениима ӣо сушӣини* и *елемениима ӣо величини.* У прве спадају *ӣрича* (односно радња трагедије) и *каракӣери* (то јест оно што показује вољу), а у друге *ӣролоī* (којим се публика обавештава о радњи која ће уследити), *еӣисодија* (дијалошки део трагедије) и *еīсода* (завршни део античке трагедије који укључује и катастрофу – акцију којом се разрешава и завршава сукоб у радњу драме; тужни завршетак трагичке радње).[12]

Ӣролоī којим започиње Сарићев роман, у виду поетског записа „Пре приче", има улогу информисања читаоца о догађајима који следе и о начину на који ће бити представљени и то све кроз форму обраћања у првом лицу, с посебним акцентом на читаоца и његову улогу једног од конституената приче. С друге стране, и сама тематика романа наликује старогрчкој трагедији, јер је у основи приче *миӣска ӣрича* о страдању јунака, њихов пад као резултат сукоба са собом, својим идеалима и околностима, са друштвом, људским и божанским законима. У античкој драми страдање јунака произилази из његовог супротстављања вољи богова или судбини, док се у Сарићевом роману трагедија заснива на супротстављању вољи природе, али и вољи племенског кнеза. Сарићева Петруша је црногорска Медеја која у судару супротности своје природе и датих друштвених околности постаје чедоморка и убица свог мужа. Њена *ӣраīедија* је Сарићева митска прича *о човековом ӣаду* која, као у старогрчкој трагедији, изазива код гледалаца (читалаца) јад (потресеност, ганутост) и језу (страву, ужас), који се са тим јунацима поистовећују, док у исто време читалац доживљава и неку врсту психофизичког растерећења од тих афеката (катарзу), што изазива олакшање и сама прича пружа му уживање. То је прича о злочину, прича о неизбежности исповести и покајања, прича о вишем и вечном устројству света у коме не престаје борба између земаљског и небеског, телесног и духовног, демонског и божанског у људској заједници и у људима самим. Тај поступак Пенчић дефинише као

9 *Исӣо*, 1188.

10 Aristotel, *O pesničkoj umetnosti,* prevod s originala, predgovor i objašnjenja Miloš N. Đurić, Dereta, Beograd, 2002, 68.

11 Миливој Солар, *Идеја и ӣрича,* друго, проширено издање, „Знање", Загреб, 1980, 90.

12 „Tragedija antička", Miron Flašar, *Rečnik književnih termina*, Beograd, Nolit, 1992, 870–876.

амбицију ка симболизацији романа (чију најефикаснију и уметнички најпродуктивнију примену налазимо код Андрића).[13]

Управо на значај те и такве приче аутор је указао већ на почетку књиге (насловљеним „Пре приче“) и, нарочито, у завршном осврту, „После приче“, у којем се та *бесконачна ӣрича*, којој се не зна сигуран почетак, као што се не зна ни крај, показује као *одлаӣање* краја, јер ће „њихов страх (оног који прича и оног који слуша, прим. М. Ј. М.) бар за половину, бити мањи...“[14] Осим тога, у самој Петрушиној и Милушиној исповести има доста исказа о причи, причању и причаоцима, у облику поетичких дискурса или ширих коментара, па се може рећи да је роман *Пеӣруша и Милуша* не само роман о судбинским удесима две жене, већ да у ширем контексту ово дело можемо посматрати и као роман о причи и причању.

Људска потреба за комуницирањем, разонода, бекство од стварности, живот у свету приче, компензација, стваралачко надахнуће, занос, афирмација истине и борба против зла, одгађање краја или продужетак живота кроз причу, само су неки од дубоких разлога о потреби за причањем и причом која „тече даље и причању краја нема“, како би рекао Андрић.[15] Причање нам пружа слику света која има своје законе и тајне, у коме човек причањем продужава своје трајање и зато „приповеда историје у знак протеста против своје коначности“[16]. Полазећи од тога да су мотиви у народним причама често врло старински и засецају у далеку, магловиту прошлост људског рода, Веселин Чајкановић је тврдио да су приче старије и од митологије.[17] А можда је „у тим причањима, усменим и писменим, и садржана

13 С. Пенчић, „Одабрани круг“, 1201.

14 Петар Сарић, *Пеӣруша и Милуша,* Српска књижевна задруга, Београд, 1990, 217. (Сви наводи у раду цитирани су према овом издању)

15 „На хиљаду разних језика, у најразноличнијим условима живота, из века у век, од древних патријархалних причања у колибама, поред ватре, па све до дела модерних приповедача која излазе у овом тренутку из издавачких кућа у великим светским центрима, испреда се прича о судбини човековој, коју без краја и прекида причају људи људима. Начин и облици тога причања мењају се са временом и приликама, али потреба за причом и причањем остаје, а прича тече и причању краја нема. Тако нам понекад изгледа да човечанство од првог блеска свести, кроз векове прича само о себи, у милион варијаната, упоредо са дахом својих плућа и ритмом свога била, стално исту причу. А та прича као да жели, попут причања легендарне Шехерезаде, да завара крвника да одложи неминовност трагичног удеса који нам прети, и продужи илузију живота и трајања.“ - „О причи и причању“, говор Иве Андрића у Стокхолму приликом примања Нобелове награде; Иво Андрић, *Исӣорија и леӣенда,* Сабрана дела Иве Андрића, књига дванаеста, удружени издавачи, Београд, 1981, 69–70.

16 Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje,* prevela s portugalskog Sonja Asanović Todorović, Clio, Beograd, 2011, 14.

17 Војислав Ђурић, „О реконструкцији старе српске вере“, предговор књизи: Веселин Чајкановић, *Из сӣаре сриске релиӣије и миӣолоӣије (1910–1924), Сабрана дела,* Књига

права историја човечанства, и можда би се из њих могао бар наслутити, ако не сазнати, смисао те историје“[18], тврдио је Андрић. Андрић се залагао да те митове/легенде не сматрамо измишљеним причама, већ дубоким истинама, мада донекле магловитим, о смислу (пореклу), плану (историји) и циљу (будућности) човековог постојања на земљи. Не само да свака од тих древних прича садржи „зрнце истине“, већ оне заједно представљају „праву историју човечанства“ (Ко сам? Одакле долазим?), па чак и њен „смисао“ (Куда идем?)

Двоструко конципирана – као прича која има два краја, јер је из два угла испричаведана – Сарићева прича има и двојако исходиште: с једне стране, древна прошлост, догађаји и судбина јунака креирани су самом њиховом причом која „расте“ како прича одмиче, док се, с друге стране, сама прича намеће као предмет приповедања. Сарићева прича отуда има карактер Шехерезадине приче и даје нам илузију одгађања краја, кад већ нема његовог укидања. Магија причања скривена је у њеном трајању и одлагању краја, о чему и сама Петруша каже: „Исповијест, друго моја, је једна, као што је један живот... Признајем ти да најузбудљивије дјелове приче одгађам...“[19]

Причање има магијски карактер и често може „завести“ слушаоца, па реалност фиктивног света романа постаје дубља од читаочеве јаве („Немој се чудити, но ме мирно саслушај, чућење може још више да те заведе“[20], Милушине су речи).[21] Слушалац (односно читалац) постаје активан учесник у причи, он је „стваралачки“ читалац, јер од његове способности *како ӣричу ӣрима* зависи сама прича: „Каква ће бити прича често зависи више од онога што слуша но од онога што прича.“[22]

Иако мајка и кћерка говоре о истим или углавном о истим догађајима, оне говоре из различитих временских и животних перспектива. Различито виђење које дају истим догађајима омогућава постојање две паралелне приче, односно нове приче, чије заједничке нити након завршетка њихових излагања спаја сам читалац, на чији значај аутор скреће пажњу већ у уводном излагању. Појединачне токове судбинских исповести читалац спаја у једно ткиво, показујући на тај начин место које има у самом грађењу приче. Он је тај свезнајући посматрач који „прима причу“ и чија перспектива обликује њен завршетак. О томе сведочи уводни запис у роману:

прва, приредио Војислав Ђурић, Српска књижевна задруга, Београдски издавачко-графички завод, Партенон М.А.М., Београд, 1994.

18 Иво Андрић, *Исшорија и леӣенда,* 70.

19 Петар Сарић, *нав. дело,* 41.

20 *Исшо*, 78.

21 Веровање у магијску моћ речи, односно у њихову натприродну снагу, карактеристично је не само за рани стадијум у развоју људског мишљења, већ и за децу, душевне болеснике, али у одређеним околностима и за душевно здраве, цивилизоване људе.

22 Петар Сарић, *нав. дело*, 109.

„Бележник Петрушиних (мајчиних) и Милушиних (ћеркиних) исповести, до којих је случајно дошао, одлучио се за наизменично записивање зато што му се учинило да ће две приче, иако у свему различите и од памтивека у завади а временом казивања и записивања удаљене пуних девет година, тако допунити једна другу и изнети на видело што ниједна од њих, сама и одвојена, не би могла...“[23]

Те две приче, Петрушина и Милушина, разликују се по начину и мотиву приповедања, али и временској удаљености од догађаја. Мајчина прича испричана је из перспективе крајњег сазнања о трагичном завршетку живота свог мужа Кирила и кћерке Милуше, и своје непосредне кривице за њихову смрт („...онај ко пристане да прича и онај ко пристане да слуша равни су по кривици“[24]). Иако она једина зна крај приче, одлаже га управо из тог разлога што сам завршетак приче највише и утиче на њен осећај кривице, па њено приповедање нема хронолошки ни каузални континуитет, већ је често уздржано, испрекидано и фрагментарно. Милушина прича је лирски интонирана и сва је у знаку дирљивог доказивања властитог смисла. Обојена визијама и натчулним представама, њена прича о друговању са биљем, животињама и мртвим оцем је покушај превладавања зла – страха од људи, како га назива. И управо због тога што није „од овога света“, њена прича је мање њена а више Очева, „јер ју је више причао Он но ја...“[25] Значај који *прича* има за обе јунакиње сагледан је и кроз појединачне приче из прошлости које су имале пресудан утицај на формирање њихових личности: то је прича Петрушиног оца о Турчину Исмету (која је дата кроз њене реминисценције, али се одражава на ток њеног живота) и очева прича (Кирилова) Милуши (која припада времену радње романа, а тиче се односа према свету, што је пресудно утицало на њено стасавање). Петрушина прича се одвија ретроспективно, за разлику од Милушине, у којој доминира садашње време. Петрушино причање је, у основи, субјективно, баш као и Милушино, али се те субјективности потиру тек у међусобном судару, при чему се рађа трећа, објективна прича, чији је творац сам читалац. „Уз помоћ та два тако различита унутрашња гласа која о истом говоре из различитих психолошких, етичких и духовних перспектива, Петар Сарић је најефикасније успевао да *укроти* причу и *успостави власт* над њом и над њеним смислом и да је представи и обликује као јединствену структуралну и семантичку целину у тексту.“[26] Преплитање двеју прича, две врсте наративног исказа, дешава се тек на нивоу романа као структуралне целине, при чему мајчина прича представља заплет, догађај, ситуацију, а кћеркина доживљај,

23 *Исто*, 7.
24 *Исто*, 210.
25 *Исто*, 208.
26 М. Недић, „Два гласа исте приче“, 1193.

стање, атмосферу, визију.[27] Прича која се рађа из мајчине и кћеркине приче, постаје аутореференцијални или метанаративни исказ, јер се верификује као посебан слој романа.

Те две приче заједно чине нову, *трећу,* „заслепљујућу причу без почетка и краја" – причу о општељудском страдању. Универзална прича о човеку „божјем изабранику, то јест изгнанику"[28] (који код Сарића имају вредност синонима) до које је писац досегао, јесте *метаприча* која има функцију онтолошког објашњења читаве његове поетике. Јер прича и причање су у коренима Сарићевог стваралачког промишљања и његове филозофије стварања. Тренутак у коме је прича „ухваћена", било да је причана или слушана, то је онај стваралачки моменат између сна и јаве, живота и смрти о коме је писао и у поеми *Ткаља*, али и у уводу свог првог романа *Велики ахавски трг.* Сарић дакле прича:

> „...причу о оном човеку, божјем изабранику, то јест изгнанику, коме се указала срећа, то јест несрећа, да уцело ухвати *трен* у који су се, у њему, спојили живот и смрт и, захваљујући томе, нађе се истурен на једном од небеских висова с ког његова душа засија светлошћу звезде, а његово око, као на длану, угледа: и оно што је припадало само њему а није га имао у свом животу, и оно што припада свима а имаће га у својој смрти... причу, дакле, у којој ће уместо забележених речи да говоре речи којих нема!"[29]

Та прича је бескрајна, баш као и она о којој пише Андрић, јер се не зна где извире нити где се завршава, али док она траје, траје и живот њеног приповедача и њеног слушаоца. У томе је садржана сва магија приповедања и вредности коју приповедање има за човека. Успоставивши сложену наративну схему (у виду два гласа који приповедају и трећег који слуша) или општи оквир у односу на који се организује приповедање, Сарић је остварио знатно померање и у тематском, и у семантичком слоју романа, али не само на нивоу свог стваралаштва, него и у односу на целокупну српску прозу са сличним преокупацијама, онима у којима су прича и причање метафора стварања и опстанка света. Роман *Петруша и Милуша* вођен је интенцијом да се причи и причању, као највећем и најзначајнијем дару који је природа дала човеку, ода дужно признање.

Литература

Андрејевић 1991: Д. Андрејевић, „Равнотежа физике и метафизике", *Летопис Матице српске*, Год. 167, књ. 447, св. 1 (јануар 1991), 141–145.

Адрић 1981: И. Андрић, *Историја и легенда,* Сабрана дела Иве Андрића, књига дванаеста, Београд: удружени издавачи.

27 *Исто*, стр. 1192–1193.

28 Петар Сарић, *нав. дело*, 7.

29 *Исто*.

Аристотел 2002: Аристотел, *О песничкој уметности,* превод с оригинала, предговор и објашњења Милош Н. Ђурић, Београд: Дерета.

Ђурић 1994: В. Ђурић, „О реконструкцији старе српске вере", предговор књизи: Веселин Чајкановић, *Из старе српске религије и митологије (1910–1924), Сабрана дела,* Књига прва, приредио Војислав Ђурић, Београд: Српска књижевна задруга, Београдски издавачко-графички завод, Партенон М.А.М.

Катрога 2011: Ф. Катрога, *Историја, време и памћење,* превела с португалског Соња Асановић Тодоровић, Београд: Клио.

Ковач 1991: М. Ковач, „Моралне димензије фолклорне прозе", *Књижевност,* год. 46, књ. 92, бр. 9–10, 1187–1189.

Мирковић 1992: Ч. Мирковић, „Страст и злочин", *Под окриљем нечастивог* (шездесет шест савремених српских романсијера), друго издање, Београд: Дерета.

Недић 1991: М. Недић, „Два гласа исте приче", *Књижевност,* год. 46, књ. 92, бр. 9/10 (септембар–октобар 1991), 1190–1195.

Пенчић 1991: С. Пенчић, „Одабрани круг", *Књижевност*, год. 46, књ. 92, св. 9–10 (септембар–октобар 1991), 1199–1201.

Пенчић 1991: С. Пенчић, „Паралелна карактеризација ликова", *Књижевност*, год. 46, књ. 92, бр. 9/10 (1991), 1196.

Речник књижевних термина 1992: Београд: Нолит.

Рикер 1993: П. Рикер, *Време и прича,* превеле Славица Милетић и Ана Моралић, Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Сарић 1990: П. Сарић, *Петруша и Милуша,* Београд: Српска књижевна задруга.

Солар 1980: М. Солар, *Идеја и прича,* друго, проширено издање, Загреб: Знање.

Marija S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ

IMPORTANCE OF STORY AND STORY-TELLING (Structural diphone as semantic layer of the novel Petruša and Miluša by Petar Sarić)

Summary

Novels by Petar Sarić have not been given equal attention by the literary public which is predominantly due to their unequal artistic quality. Unlike his novel The Master is Coming Tomorrow or Sara, the novel Petruša and Miluša (1990), despite the fact that it cannot be considered as Sarić`s best creation, is distinguished by a specific structure and the author`s choice to, through two voices, two stories of his heroines, tell us the third one – the meta story, which has an auto-referential utterance as it is forced to be a special layer of the novel.

Conceptualized doubly – as a story with two ends, for it is told from the two angles – Sarić`s story also has double outcome: on one side, an ancient past, events and destinies of heroes are created by their own story which `grows` as the story progresses, while, on the other side, the very story forces itself to be the subject of story-telling. Hence Sarić`s story is by nature like Scheherazade story giving us an illusion of prolonging the end, as there is no its closure. The magic of story-telling is hidden in its continuity and prolonging of the end. Importance of such stories lies in the fact that a `grain of truth`, is hidden inside them, that is, it presents , just as Andrić claimed, `real history of manhood` (Who am I? Where do I come from?), and even its `sense` (Where am I to go to?).

Key words: Petar Sarić, Petruša and Miluša, story, story-telling, history, legend, tragedy.

Рад је предат 6. марта 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 323(497.1)"1918/1941"
94(497.1)"1918/1941"
061.251(497.11)"1918/1941"

*Бранко И. НАДОВЕЗА**
Институт за новију историју Србије

РАДИКАЛИ И МАСОНЕРИЈА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Апстракт: Масонерија је имала велику улогу у стварању и функционисању прве југословенске државе 1918–1941. године. Њен основни циљ био је афирмисање југословенске свести и савез са Британијом и Француском. Многи истакнути југословенски политичари и личности били су масонили или под утицајем масонерије.

Кључне речи: краљевина Југославија, СХС, масонерија, Јевреји, Анте Трумбић, Милан Стојадиновић, шестојануарска диктатура, 27. март 1941.

Прводецембарски акт 1918. године у Београду био је, ипак, велики успех западноевропске масонерије, и хрватских, и словеначких националних радника, који су стрепили за судбину свог народа после распада Аустроугарске монархије. После уједињења, масонерија, у спрези са бившим члановима самосталне радикалне странке и осталих странака, покушала је да збаци са власти радикале и Н. Пашића. Српска влада није била под утицајем масонерије, „мада су поједини радикали били чланови слободно- зидарских ложа, сам Пашић није био, нити је он на масонерију гледао друкчије до на силу са којом треба рачунати, чије се везе могу искористити, коју треба придобити, али којој не треба дати да завлада његовом странком и њеном политиком."[1]

Пашић је, после изласка Русије из рата 1917. године, био принуђен да тражи подршку од француске масонерије, од париског Великог оријента. Британска и Француска су хтеле разбити Аустроугарску и новонастале државе везати за свој политику. Тако је Југославија и дело масонерије, али и дело објективних процеса.

* Научни саветник, nadoveza.branko@gmail.com

1 Hugh Seton –Watson, *Нације и државе*, Загреб, 1980, 146.

Пашић и радикали су се држали разервисано према Југославији. У закључцима Прве земаљске радикалне коференције, 1920. године, о програму НРС истакнуто је да је програм из 1881. године о уједињењу српства остварен кроз стварање Краљевине СХС, сматрало се да се није одступило од изворног програма. Н. Пашић је знао за моћ масона. У једној књизи, коју је вероватно написао Лазар Марковић, док је био на робији у Сремској Митровици, пише: „Мада су држали у Србији, а нарочито у њеном економском и културно-просветном животу командне позиције, масони до 1918. још нису били завладали врховима грађанских странки, као што је то био случај, на пример, у Хрватској. Њихова водећа улога у политичком животу развила се у пуној мери тек по уједињењу у Југославију, у чијем су политичком животу у најзначајнијим моментима они играли често пресудну улогу. Интересантно је, у вези с тим, да је у Радикалној странци постојао усмени закон да у ужи Главни одбор, који је руководио политиком странке, не може ући ниједан масон. Пашић је много користио у својој политици масоне и њихове везе, чинио им је многе услуге и концесије, али је, ипак, желео да сачува, у односу на њих, слободу акције.[2]

Што се тиче Анте Трумбића и његовог припадања масонском покрету, у то се може сумњати. Он је био фигура у рукама хрватских интереса, а масонеријом се само служио. Он је просто убачен у Југословенски одбор, јер се претпостављало да је Југославија највероватнија опција у сплету догађаја, а хрватски народ у таквој опцији треба тражити своје место. Без Југославије, он би у перспективи нестао, што најбоље сведоче документа Париске мировне конференције, где се хрватски народ не спомиње као државотворни. Доживео би судбину, на пример, Русина, једног јако културног и бројног народа, који је подељен између више држава. Хрватски државни радници су само вешто користили масонерију, уосталом, као и све остале. Они су добро знали да је циљ масона после рата „у начелу ослобођење или уједињење свих народа, који су данас подјармљени политичком или административном организацијом хабзбуршког царства, у државе за које ће се ови народи изразити плебисцитом“.[3]

Трумбић је подржавао све оне који су критиковали српску владу због, наводно, идеје Велике Србије, како у Југословенском одбору, тако и ван њега, али „Трумбић је држао да би се одбор распао кад би прихватио Супилово гледиште, што би имало за посљедицу примјену Лондонског пакта и подјелу хрватских и словенских замаља између Италије и Србије.“[4]

О како опасном човеку се ради, најбоље говори Милан Стојадиновић у својим сећањима. Приликом мировне конференције у Паризу, Пашић је

2 *Историја грађанских странака у Југославији*, II део, Београд, 1952, 7.

3 Ivan Muzic, *Masonstvo u Hrvata*, Split 1983, 180.

4 Трумбић М. Пауловој, 6. рујан 1923. Архив Југословенског одбора, ХАЗУ, Загреб.

био представник владе Краљевине СХС, други човек делегације је био А. Трумбић, тада министар иностраних послова, човек с којим се Пашић није од раније слагао у многим битним питањима, стога је Пашићев положај у Паризу био вишеструко отежан. У Паризу „руковођен чисто хрватским национализмом, Трумбић је, на пример, инсистирао на припадању Ријеке нама, док је Пашић, уместо тога, желео добити Скадар, јер је предвиђао да ће се са Италијом на тај начин лакше споразумети: захтевати Скадар а уступити Ријеку. Резултат Трумбићеве тактике био је да смо, на крају, изгубили и једно и друго...“[5]

Трумбић је касније наставио жестоко борбу против Југославије и српског народа, оптужујући их за хегемонију и Велику Србију. Он 1928. године пише:

> „Како су у Београду увјек мислили само на стварање Велике Србије, то јест српске православне државе, по могућности са што мање неправославних, и у то правцу стварао се у школи и јавном животу народни менталитет, тако данас, кад виде да не иде све глатко како би оно хтјели, траже начина како би се ријешили Хрватске, која је хисторијски представник Хрватске државне мисли.“[6]

Био је у свим могућим комбинацијама за рушење Краљевине Југославије. У једном чланку пише да Срби и Хрвати у прошлости никда нису живели заједно, пошто се битно разликују. Ето о каквој се искрености бившег председника Југословенског одбора ради, у ствари, опасног представника хрватског националног интереса. А. Трумбић пише:

> „Србија је живела под упливом Бизанта, а затим под турском доминацијом, дочим ми овамо живели смо под упливом Запада, најприје независним државним животом пак и у заједници са другим народима славенске, германске, мађарске и латинске расе, нарочито за вријеме хабзбуршке владавине. Усљед тога Србија се развијала у једном смјеру, а ми овамо у другом. Разлика је у сваком правцу била велика и затечено стање на обим странама сасвим друкчије.“[7]

Током 1914–1918. године, тај, наводно, велики пројугословенски политичар писао је сасвим другачије.

Осим тога, он је нелегитимни представник хрватског народа, на изборима 1920. године за парламент Краљевине СХС добио је само 1 мандат.

Многи сматрају да је он био тајни члан ХСС убачен у Југословенски одбор. Ако то не одговара истини, зна се да је после био велики борац за

5 Милан Стојадиновић, *Ни рат, ни пакт*, Ријека, 1970, 143.

6 Анте Трумбић, *Изабрани политички списи*, Загреб, 1998, 277.

7 *Исто*, 258.

хрватски сепаратизам и нарочито против Шестојануарске диктатуре краља Александра. „Након свега овога Трумбић се потпуно придружио Хрватској сељачкој странци. То се могло и очекивати на основи развоја његових политичких схватања. Изгледа да је 1931. формално ступио у ХСС, чиме је дефинитивно прекинуо страначке везе са својим пријатељима федералистима.“[8] Ето о каквом се „масону“ ради.

Још драстичнији је случај Стјепана Радића, кога су, повремено, сматрали за пројугословенски оријентисаног, али не и за масона, већ искључиво за хрватског националисту, иако је српског порекла. Једна српска штампарија у Осијеку 1928. године издала је брошуру „Ко је изазвао светски рат?“ – где се оптужује С. Радић. На почетку брошуре пише: „Г. Стјепан Радић рекао је недавно у парламенту да је Србија изазвала светски рат. Истина, он се је после огорчених протеста целог парламента извинио и рекао да је се мало незгодно изразио, али тиме није са себе скинуо љагу, која је на њему остала.“[9] То и не чуди с обзиром на то да је поводом атентата у Сарајеву С. Радић писао: „Да ће доћи време када ће Србима судити страшан и једнодушан суд. Тај суд биће страшан како је страшан и сарајевски злочин, а једнодушан, како је једнодушна верност Хрвата пређасној хабзбуршкој династији.“[10] Једна таква изјава коштала га је живота. С. Радић се у борби против српског народа и Југославије служио масонеријом и Трећом интернационалом.

Хрвати су током светског рата имали, највероватније, спремне све три опције. Прва у случају стварања Југославије, где би се наметнуо Југословенски одбор на челу са А. Трумбићем, Ф. Супилом, Нинком Нинковићем и другима. Друга опција у случају опстанка Хабзбуршке монархије, где би се наметнуо тзв. Хрватски комитет са седиштем у Бечу. И трећа опција, најмање вероватна у случају стварања самосталне Хрватске, где би се наметнуо С. Радић са својом странком ХСС; та опција је била најпожељнија по Хрвате. У све три опције, они су се служили масонеријом. Масонерија се често доводи у везу са Јеврејима, што је погрешно или сасвим делимично тачно.

Радикални покрет у Србији, поготову онај Н. Пашића, никад се није конфронтирао са Јеврејима, поготову што они у Србији, па и у Југославији никда нису имали утицај као у другим земљама. Многи од њих су били блиски радикалима или чланови НРС.

Јевреји су били један од тврдих стубова београдског радикализма; адвокати и банкари, трговци и „индустријалци“ и мањи приватници, лекари и учитељи, интелектуалци и други „мали људи са Дорћола“ били су тајна снага странке у Београду. Њихов гласачки „рејон“ – Трећи пододбор НРС-а био

8 Иво Петриновић, *Политички живот и назори Анте Трумбића*, Загреб, 1998, 51.

9 „Ко је изазвао светски рат“, Осијек 1928, 3.

10 Хрват – Загреб, 18. јул 1914.

је Дорћол, испред њега и у име њега су наступали њихови прваци у граду: адвокати Јаков Челебонович и Шемајо Демајо и лекари – др Давид Албала и др Соломон Алкалај. Шалом А. Русо, иначе учитељ у пензији, био је стални кандидат на изборним листама странке за управу београдском општином, за одборнике су у августу 1920. наступали Челебоновић и Демајо, а у марту 1921. Демајо и др Соломон Алкалај. Од марта 1921. до августа 1926. (а и пре, непосредно после рата), они су били у управи београдске општине. Јеврејска заједница радикалски организована редовно је давала своје кандидате за изборе УС и НС: 1920. је то био Челебоновић као 5. на радикалској листи, а 1923. као заменик Божи Максимовићу за I изборни срез; те исте године је Аврам Левић (Абрахам Леви) генерални директор „Земаљске банке" (која је иначе била банка Настаса Петровића) био први кандидат за I изборни срез у Београду на дисидентској листи Стојана Протића, а 1927. Шемајо де Мајо је као срески кандидат постао и народни посланик (пошто се Божа Максимовић одрекао београдског мандата).

Јевреји су имали међу собом како „старе радикалске борце" („револуционаре из 1908"), тако и млађи радикалски нараштај – омладинце; представних првих је био Мика Мехујас који се заједно са Рафајлом Јелишићем и Андром Јеремићем „гомбао са жандармима" по Београду; представник других је био један „ватрени радикалски омладинац" из Сарајева, али који је стално агитовао по свим јеврејским сефардским оазама по земљи, пре свега у Београду, Скопљу и Битољу, Салитај (Шебатај) Џаен.

Поред истакнутих првака Радикалне странке, активни су били и други припадници јеврејске заједнице у Београду, радикалски организовани многи, а гласачки круг је био још шири. Тако је трговац Исак Х. Габај, као заменик (уз Шолома А. Русоа као првог кандидата), био кандидат на радикалској листи (за изборни срез „варош Београд") за избор чланова Обласне скупштине вароши Београд почетком 1927. Трговац Соломон Азриел се често појављивао на радикалским зборовима по Београду, трговачки агент Арон Капон, такође.

Јевреји у Београду држали су један дугачак трговачко-банкарско-индустријски ланац који се одржавао и јачао кроз деценије које су претходиле рату, и који је добрим делом био у савезу са српским – радикалским (кроз банке, индустријска предузећа, занатске радионице, певачка друштва, задруге): Албала и Јечменица су држали фабрику бомбона, Исак Алкалај је поседовао конфекцију мушких одела, Нисим Д. Акаф „Београдску фабрику амбрела, велова и кецеља, вештачког цвећа и везива", Исидор Брамер – Марковић етиважу шљива, Мика Ешкенази фабрику вате (као и вештачког цвећа и веза), Хајим Израел је био београдски трговац кожама, Гавра Коен такође, Симон Конфорти је држао конфекцију мушких одела, а Моша Аврам Маца фабрику кишобрана, Роха Мехаорос и Гавра Нахмијас су сваки понаособ

држали конфекцију мушких одела, а Моша Рубен израду шубара и капа, и Аврам – Абрахам Хајим се такође бавио производњом мушких одела.

У Београду су после рата основане 4 банке, које су као приватне, водили и поседовали Јевреји у савезу са Србима; неки су били директно, а неки посредно повезани са радикалима. Све 4 банке основане су 1922. са централом у Београду и доста великим капиталима: „Генерална банка за трговину и индустрију чији је председник био Шемаја де Мајо, а директор Исак Машијах, са капиталом од пет милиона динара; Банка „Метропол" за међународну трговину имала је исти капитал, председник јој је био Сабатај (Шебатај) Д. Демајоровић а директор А. К. Аврамовић; „Београдска продуктна банка" је имала капитал од десет милиона динара, од индустријских предузећа један млин, председник јој је био Самуило Р. Озмо а директор Саломон Елијас; председник „Опште кредитне банке" са капиталом о 10 милиона динара био је др Давид Алкалај а директор Јован М. Ђурђевић. Др Давид Алкалај је иначе био адвокат и потпредседник „Београдске трговачке штедионице" и председник клуба „Јединство", а Арон Алкалај је био главни секретар „Државне хипотекарне банке (коју су непрекидно контролисали радикали), а сарађивао је и у часописима „Нови живот" и „Економист". Др Соломон Алкалај је поседовао 10 одсто акција угљенокопа „Бољевац".

Поред ових нових банака, са укупним капиталом од тридесет милиона динара (укупни акционарски капитал београдских банака, њих 65, је износио крајем, 1923. четиристо милиона динара, а резерве сто педесет четири милиона), Јевреји су наставили да раде са својим старим предратним банкама: „Београдском трговачком штедионицом а.д." основаном 1893. са капиталом од три милиона динара (и великим улозима око два и по милиона динара), чији је председник био Хајим Д. Азриел, потпредседник др Давид Алкалај, а директор Макс Алкалај (први је био 1922–1929. члан Надзорног одбора НБ-а), Београдском банком „Меркур" са капиталом од шест милиона динара чији је преседник и директор био Давид И. Русо, а чији је директор био Јаков И. Русо, београдски индустријалац; трећа је била мала „Колонијална банка" са милион динара капитала, основана 1910. у Београду, а председник и директор су јој били Давид М. Леви и Мориц Д. Леви.[11]

Шестојануарску диктатуру краља Александра многи су доводили у везу са масонеријом, делимично због тога што се сматра да генерал Петар Живковић, као припадник тзв. Беле руке, припада масонерији. Раније је припадао тзв. Црној руци, али се после Солунског процеса дистанцирао од ње. У опширној књизи Васе Казимировића о Црној руци (преко 800 страница)

11 Гордана Кривокапић, *Радикална странка у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1929. – организациона структура и социјалне основе* (докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд).

испада да је Црна рука била и у вези са радикалима и Н. Пашићем; и у вези са регентом Александром, али и са аустроугарском тајном полицијом, по чијем је налогу извршила Сарајевски атентат; о свему томе нема довољно докумената.

П. Живковић је уз помоћ тзв. дворских радикала, попут Николе Узуновића и других, био фактор у рукама масонерије, али је краљ Александар временом хтео да олабави диктатуру и ауторитарни систем, да се приближи демократији. Због тога је морао мењати унутрашњу и спољну политику државе.

> „У току 1934. краљева акција на еманциповању Југославије од франко-масонског уплива наставља се врло интензивно, али не јавно него in camera caritatis: Александар настоји да капацитира и за себе придобије Ватикан, те пристаје на крупне концесије њему у прилог, пројектованим Конкордатом; контакт с Трећим рајхом и фашистичком Италијом дискретно се разрађује; а преко академика Бартуа, француског министра спољних послова, жели Александар да уреди односе и с националном, десничарском Француском, јер он верује да је на десници будућност Француске."[12]

Краљ Александар је, највероватније, пао као жртва европске масонерије; о томе сведоче факта о лошем обезбеђењу приликом атентата у Марсеју до небриге Друштва народа поводом истраге о атентату.

Милан Банић, једна контроверзна личност, написао је поводом погибије краља Александра патетичну брошуру „Ecce Homo! Лик хероја – мученика". Од 1935. године припадао је радикалској групацији М. Стојадиновића. У књизи „Агонија Југославије", написаној 1941. године, после окупације, пише да му је краљ 40 дана пре погибије рекао на Бледу следеће: „Не ваља што сам стао на пола пута између демократије и ауторитативизма. Увиђам да морам поћи до краја, јер ће иначе земља пропасти. Али да бих пошао до краја, морам пре свега да разјурим масоне, јер они су узрок свему злу. И учинићу то одмах чим се вратим с пута из Бугарске и Француске!"[13]

То је био крај идеје о интегралном југословенству, крај једне заблуде, иза које, ипак, вероватно нису стајали масони, иако су то многи прихватали као готову ствар (1997, 177–180). Сам М. Банић пише да је подвикнуо једном политичару приликом краљеве погибије: „Масонерија је кумовала Ујединитељевом убиству! Он је жртва завере, којој су квасац били француски масони – левичари, припадници Великог оријента." У књизи „Слободно зидарство или масонерија", која је изашла 1941. године у издању Радног комитета антимасонске изложбе, коју је највећим делом написао Лазар Прокић, који није био радикал, али је био симпатизер политике М. Стојадиновића,

12 Milan Banic, *Masonerija I Jugoslavija*, Beograd, 1941, 81.

13 Милан Банић, *Аїонија Југославије*, Београд, 1941, 15.

пише да је у Француској краљ „морао бити убијен где било: жив се није могао ишчупати из Француске“. Кад се открију све мистерије око атентата, „тада ће Срби видети колико је у Марсељском атентату било учешће масонског Београда који је: убио Александра, растурио Југославију и довео српство до данашњег положаја.“[14]

Мора се рећи да је у Београду 1938. године изашла брошура под називом „Ко је Милан Банић? – личност и рад једног народног посланика, новинара и публицисте“, у којој се оштро напада наводна превртљивост у раду М. Банића. У брошури, непознатог аутора или више њих, пише: „У неизвесности да ли ће се др Стојадиновић одржати на власти, Милан Банић заузима резервисан став... У нади да ће влада г. др Стојадиновића пасти, Милан Банић је оштро нападао г. др Стојадиновића и његову политику... Пошто се је уверио да ће се влада др Стојадиновића трајно одржати, Милан Банић је обасипао хвалама.“[15] У поменутој брошури, М. Банић се чак оптужује за хрватски сепаратизам, федералистичка гледишта и слично.

Треба додати да је 1930. године изашла књига, на готово хиљаду страница, Виктора Новака, професора универзитета „Антологија југословенске мисли и народног јединства“, књига је за оно време била урађена на врло високом нивоу. Виктора Новака су сматрали истакнутим масоном. Многи су сматрали да у књизи многи чланци од Доситеја Обрадовића, па надаље представљају дело масонерије. Приметно је да у књизи има минималан број чланака истакнутих радикала, ретки су чланци и изјаве Н. Пашића. У целости је пренета изјава Српске народне радикалне странке од 27. јануара 1918. године где се даје подршка уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца, са потписом Ђорђа Кресојевића, уместо болесног Јаше Томића. Масонство В. Новака је у супротности са његовим залагањем за задржавање глагољице уместо латинског језика у литургији католичке цркве, поводом расправа о конкордатском питању.

Дворске странке у којима су били радикали после диктатуре, многи су оптуживали да су масонске. Југословенска национална странка са радикалом Николом Узуновићем на челу, према њима, јесте странка „у којој је масонерија не само доминирала него јој је и била једини амалгамом“. Но, то се није причало и за Југословенску народну странку – „Борбаше“, коју је водио радикал Светислав Хоџера.

Долазак Милана Стојадиновића на власт 1935. године и његов одлазак са власти фебруара 1939. године јесте посебно поглавље у нашој историји. Успешан привредник и политичар, после 1937. године, брзо је дошао у сукоб са енглеском и француском масонеријом. Он је био реалан политичар,

14 *Слободно зидарство или масонерија*, Београд, 1941, 72.

15 *Ко је Милан Банић?*, Београд, 1938, 47, 48. и 50.

а не слепи послушник. Његови потези, у вези са добрим односима са Немачком и Италијом, брзо су постали трн у оку масонерији.

Но, његови противници оптуживали су га за републиканство, па чак и припадање масонерији. Он је стварно био противник Шестојануарске диктатуре, али о његовом републиканизму нема довољно доказа.

Најжешћи напади на њега почели су поводом трогодишњице његове власти, када су на јавним местима презентирани феноменални разултати у привреди и успешност спољне политике. Најжешће су се на њега окомили припадници Збора Димитрија Љотића, вероватно због катастрофалних резултата на изборима 1938. године. У књизи Филипа Миковића, „Вођа! Вођа! Вођа!" из 1938. године, за коју аутор каже да је писана „на брзу руку, без потребне припреме студија докумената", на једном месту пише о деловању Стојадиновића после диктатуре краља Александра: „На једном скупу у Загребу толико се занео у своме слободарском жару, да је предлагао, као једини пут да се до политичких слобода дође – републику. Успео је свим тим да се нашим правницима представи као истински поборник правде и слободе, те су га изабрали за председника свога удружења."[16]

Др Љотић отишао је чак даље, оптуживао га је да је био против краља Александра и да припада масонерији. У брошури „Прича о шећеру илити горка истина – водич кроз изложбу три године владе др Милана Стојадиновића", Љотић пише:

> „Јер све дотле, он је, бунтовни бранилац демократије и народних слобода, мржњом одисао на монархију, династију и краља, те је између једног гешефта и једног провода, ковао планове и тражио атентаторе који би смрсили конце ономе који није довољно ценио Стојадиновићеве способности, сматрајући да је за ову земљу исувише што је он био само једном њен министар финансија."[17]

У истом делу, Љотић оптужује Стојадиновића за корупцију и везе са јеврејским привредницима и масонима – Елбогеном, Елеком, Ледереком, Шварцом, Лесићем и Коеном, али без икаквих доказа.

У Београду је 1940. године изашла брошура „Афере др Милана Стојадиновића" у којој се он оптужује да је, заједно са бившим министром финансија, радикалом Душаном Летицом, и Миланом Савићем Шварцом, оштетио државу приликом откупа Кројгерових обавезница, за седамдесет милиона динара. М. Савића Шварца су сматрали за масона, он је „бивши југословенски генерални конзул и Цириху, добро позната личност у нашем пословном свету. Он се већ годинама сматра као главни ортак г. др Милана Стојадиновића у свим његовим новчаним пословима. Покрштени Јеврејин

16 Филип Миковић, *Вођа! Вођа! Вођа!*, Београд, 1938, 15.

17 Димитрије Љотић, *Прича о шећеру*, Смедерево, 1939, 23.

– кажу да му је Милан Стојадиновић кумовао и том приликом дао име – г. Савић. Шварц, као веома вешт и окретан човек, успео је да задобије поверење г. др Милана Стојадиновића још док је овај био на почетку своје пословне и политичке каријере".

У брошури пише да је касније, када је дошао на власт, М. Стојадиновић протежирао М. Савића Шварца.

Године 1940, од стране непознатог аутора, објављена је брошура „Лажни вођа др Милан Стојадиновић и његове везе са Јеврејима, масонима и Интелиценс сервисом". У брошури се износе све најгоре ствари о Стојадиновићу, почевши од његовог понашања у рату до првог уласка у владу и наводног уласка у масонерију. Пише се о наводним шпекулацијама у многим привредном и трговинским фирмама:

> „У то време он је свечано примљен у слободно-зидарску организацију у којој је, с обзиром на свој високи ранг у друштву и нашој привреди, као и с обзиром на своје везе са Јеврејима, одмах добио веома висок степен у хијерархији ове моћне тајне међународне организације. Он је једно време чак био представник југословенских слободно-зидарских ложа у Великом оријенту."[18]

Затим се Стојадиновић оптужује за везе са многим картелима и посебно са Јулијусом Ханауом, наводно Јеврејином и представником енглеског Интелиценс сервиса. Најчешће се напада због противљења Шестојануарској диктатури, када је, наводно, тражио да се краљ Александар и династија протерају из земље. У брошури пише: „Чим је заведен 6. јануарски диктаторски режим, овај будући кандидат за народну вољу и лажни присталица ауторитативних режима тражи да се демократија и народне слободе бране свим средствима. Шефовима опозиције предлаже да се декларишу као републиканци и да отпочну борбу против краља и династије."[19] Када је 1935. године постао председник владе, наводно је наставио своје везе од раније. Стојадиновић је „истовремено и присталица тоталитарних држава и пријатељ јеврејских магната западних демократија са којима је свршавао послове и правио паре". Посебно се оптужује за везе са моћном француском финансијском масонеријом, спомиње се и афера „Феникс" и око листа „Време", па чак и за наводно снабдевање Шпанског народног фронта са оружјем због новца и, на крају наведене брошуре, као аутор наводи се „Један националиста", па се може претпоставити да је брошура дело „Збора" Д. Љотића.

Стојадиновић је жестоко нападан у време тзв. конкордатског питања 1937. године, од стране опозиције, дела Православне цркве, јавности и Главног одбора НРС. Стојадиновић је више пута истицао да по мајци води

18 *Аферe др Милана Стојадиновића*, Београд, 1940, 9.
19 *Исто*, 13.

порекло од Хаџи – Милентија, оца је ређе спомињао, па су његови противници сматрали да је цинцарског порекла. Марко Цемовић, у брошури „Опет о Конкордату", пише: „Лично и не знамо генологију г. др. М. Стојадиновића, али они који тврде да је знају категорички кажу да је он пореклом Цинцарин. Било да је или није, свако свакоме пада у очи да се он не хвали и не поноси пореклом свога оца, него пореклом своје мајке Шумадинке?!"[20]

Стојадиновићеви противници нису оспоравали његове квалитете као финансијског стручњака, али су сматрали да је истовремено и „корупцијонаш и афераш највишега стила, велики комбинатор према коме су сви махераји Остапа Бендера само аматерске, па и дјечје играрије и наивне петљаније".[21]

Стојадиновић се масонерији замерио нарочито после посете Италији 1937. године и Немачкој 1938. године. Друго, што је избегавао да федерализује земљу тако што би се Хрватима дале концесије и, треће, због начина организовања своје странке Југословенске радикалне заједнице, масонерија је сматрала да зелене кошуље и сличан фолклор подсећају на фашистичке странке. До краја је остао велики противник Хрвата, који су тајно шуровали са масонеријом због свог националног интереса. Због свега тога Стојадиновић „ротаријанац али не и масон хтео је из тога да повуче све консеквенце, тј. да кида с англомасонима. Али кнез Павле то није хтео. Стојадиновић је, дакле, морао да иде и био је уклоњен с власти с исто толико безобзирности и мефостофелског цинизма, као и пре њега Богољуб Јевтић, па није чудо да је у његовом срцу остао дубок жалац."[22]

Ниједан српски политичар више од Стојадиновића није био трн у оку Хравата. Због тога су га се они хтели решити макар привидно остали у саставу Југославије. Хрватски историчар Звонимир Кулунџић пише: „Ја бих био склон да створим закључак да је до Стојадиновићевог смењивања дошло заиста због тога што је он са својим интрасигентним антихрватским ставовима изазвао читав тај народ против себе и тако постао неуклоњивом сметњом, ако се заиста хтјело доћи до споразума са Хрватима."[23]

Стојадиновић је био велики политичар, још већи привредник, знао је створити новац и за себе, и за друге, у томе је била његова величина; најбољим пријатељима поверавао се: „Тајна мог успеха лежи у мојој сталној вези са привредницима." То је још један радикал који је постао жртва масонерије. М. Банић је поводом његовог протеривања из земље марта 1941. године написао: „Стојадиновићево изручивање Енглезима представља у историји изузетан пример инфамије и политичког перверзитета."

---

20 Марко Цемовић, *Опет о Конкордату*, Београд, 1937, 8.

21 Звонимир Кулунџић, *Политика и корупција у Краљевини Југославији*, Загреб, 1968, 551.

22 М. Банић, *Масонерија и Југославија*, 97–98.

23 *Исто*, као нап. 20, 693.

Лазар Прокић, бивши радикал и велики борац против масонерије, пита се да ли је на дан изручења Стојадиновића Енглезима у Грчкој, 18. марта 1941. године, Југославија још увек била „суверена земља своје властите уставности и законитости". Англофонска масонерија је чврсто држала све конце у држави. Стојадиновић је био обезбедио земљи неутралност, попут Шведске и Турске, земља не би приступила Тројном пакту, али то није одговарало масонима. Хитлерова Немачка и Мусолинијева Италија већ су постали политички фактори без којих се није могло ништа одлучивати, а сви околни суседи су им оберучке пришли: „Хортијева Мађарска са Борисовом и Кобуршком Бугарском пледирале су своје рођаштво. Европска демократија копрцала се између Шпанског грађанског рата, Народног фронта у Француској и чемберлештине у Великој Британији. Америчка демократија лелујала је између Wall Street и Монроа."[24] Дакле, Стојадиновићева политика „Ни рат, ни пакт" била је једино решења.

Драгиша Цветковић, радикал из Ниша, био је добар политичар, можда више политикант, али недорастао временима у којима је држао власт. Покушао је да игра игру која није могла бити дугог времена. У његовој влади, битну је улогу играо англофил и масон Михаило Константиновић, али он истовремено није престао да одржава добре односе са Немачком и Италијом. Д. Цевтковић није био масон, али се њиховим утицајем служио. Д. Цветковић је хтео да седи на две столице, и масонској, и антимасонској. У његово доба, листови као „Време" или „Нови Балкан" жестоко су нападали масоне. Данило Грегорић пише: „Најмрскији је масонерији режим реда и ауторитета, режим народне владавине, а не папирне и фразенске демократије, режим који уништава власт клика, који води рачуна о нацији, њеној величини, њеном напретку, њеном подизању, њеној моћи."[25]

Споразум Цветковић – Мачек, 26. августа 1939. године, многи су сматрали као део масонске тактике. Притисак за споразум, по инструкцијама са Запада, вршила је и „југословенска масонерија". Тај споразум није могао да оствари др Стојадиновић. Зато је он морао да иде. Разговори о споразуму били су дуги и тешки. „У овоме је одиграла одлучујућу улогу југословенсла масонерија, и то како хрватска тако и српска, које су се обе мобилисале и узеле ствар споразума под своје."[26] Стручни преговарачи, са српске стране, правници Михаило Илић, Ђорђе Тасић и Михаило Константиновић, били су масони, као и представници с хрватске стране, Иван Субашић, Јурај Шутеј и Иво Крбек, и нарочито тадашњи бан Савске бановине, Станоје Михалчић, „највернији инструмент масонске интернационале." Споразум на Бледу формулисао је „овај масонски комитет, заједно са уредбом у циљу његовог спровођења".

24 Лазар Прокић, *Записи из туђине, 1963–1990*, књ. II, Београд, 1995, 121.

25 Данило Грегорић, *Масони*, Време, 22. јул 1940, 3.

26 *Историја грађанских странака у Југославији*, II део, 66.

Касније, Мачек и ХСС донели су „строго поверљиву окружницу" у којој се говори да је споразум са Бледа уговор којим је „сломљена државна целина", „срушен је тиме сам темељ Југославије", и слично.

Но, влада Цветковић – Мачек донела је лета 1940. године уредбу којим се забрањују масони. Та одлука поздрављена је од стране свих антимасонских организација и личности. Лист „Нови Балкан" пише у чланку „Фрамазони су Цар зла свакојега": „Ево још једне значајне одлуке по судбину земље – наредба по бр. 32911 од 30. јула 1940. О ликвидацији ложа слободних зидара у Југославији. Овим је прекинуто протурање вести да је најављено гоњење масона само фиктивно."[27]

У том смислу извршена је и реконстукција владе Цветковић – Мачек, из које су искључени масони. Тим потезом влада је хтела да има добре односе са Немачком и Италијом. О томе потезу нарочито се писало у Италији, а највише лист „Пополо ди Рома".[28]

Данило Грегорић, такође поздравља ту акцију, сматрајући да масона има мање од хиљаду, али да су добро повезани и имају велика финансијска средства. У чланку „После претреса у ложи", он пише: „Двадесет година несметано браћа масони заузимају, један по један, најважније положаје у земљи. Двадесет година систематског подземног рада довело је до данашње разгранатости њиховог утицаја, до моћи која терористички влада нашим јавним мњењем и добрим делом наше просвете и нашег привредног и социјалног живота."[29]

Влада Цветковић – Мачек, октобра 1940. године, донела је две антисемитске уредбе, и то „Уредбу о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радња са предметима људске исхране" и „Уредбу о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа".[30] Касније наука је протумачила потезе као акт додворавања фашистичкој Италији и Немачкој и удаљавање од Француске и Велике Британије – „Организована кампања коју је, у лето 1940. године, влада Краљевине Југославије, са Цветковићем и Мачеком на челу, предузела против југословенске масонерије, била је својеврстан гест додворења фашистичкој Немачкој и Хитлеру лично."[31]

Да би балансирала, влада Цветковић – Мачек забранила је Збор Д. Љотића, исте 1940. године. Са Збором се влада разишла још поводом стварања

27 *Нови Балкан*, бр. 14, 18. август 1940.

28 Надежда Јовановић, „Однос окупатора и квислинга према масонерији у Србији 1941–1942", *Годишњак града Београда*, књ. XVIII, 1971, 84.

29 Данило Грегорић, „После претреса у ложи", *Време*, 26. јули 1940.

30 Видети: *Службене новине*, бр. 229, 5. октобра 1940, 1868–1869.

31 Бошко Матић, „Масони", *Безбедност*, год. XXV, бр. 1, Београд, 1983, 77.

Хрватске Бановине. Збораши су сматрали да је тим споразумом задовољан само Д. Цветковић и нико други, ни Срби, ни Хрвати. Основне замерке састојале су се у томе што –

> „Бановина је предвиђена као трајна установа а уредба је донета на основу чл. 116 Устава као привремена мера... Бановина претпоставља опште преуређење државе а уредба је донета као посебна мера без свега осталог... Бановина није опасна сама у јакој заједници а уредба јој даје надлежност која државну власт чини слабом... Бановину треба да приме и Срби а уредба јој даје границе које местимично улазе у српске земље... Бановина претпоставља враћање влади странака а уредба је донета а да није васпостављен бивши поредак.“[32]

Збораши, међу којима је било доста радикала, сматрали су да је хрватско питање решено 1929. године, када је створена Југославија уместо Краљевине СХС.

Пуч од 27. марта 1941. године дело је енглеске масонерије. Али они који су га извршавали углавном нису били масони. Чланови владе Душана Симовића, радикали Мишо Трифуновић и Момчило Нинчић, сигурно нису били масони, али су њима послужили. Духовни креатор пуча, сматра се, јесте Слободан Јовановић, „велики човек масонерије, који је седео у позадини, који се крио иза заштите своје науке, који никад није иступао као активни политичар и који је ипак владао целим српским слободним зидарством. Јовановић, чији је мегафон и ученик, шегрт и извршилац био Константиновић.“[33]

Али многи сматрају да он није масон, већ просто прозападно оријентисан.

За пуч М. Банић каже: „Пуч од 27. марта замислила је, напросто декретовала англосаксонска масонерија, у сарадњи с Трећом интернационалом; у дело га је најприправније спровела југословенска масонерија, жртвовавши своју рођену земљу, само да би остала верна завету послушности.“[34]

Д. Симовић је био човек недорастао догађајима, више војник него политичар. У једној брошури из 1942. године о Д. Симовићу пише:

> „Осим за више војне кругове, за неколицину партијских политичких људи којима се у разним приликама препоручивао, као и за неколико војних лифераната, наших и страних, са којима је одржавао присније везе, генерал Душан Симовић није, све до недавна, био позната личност. Па ипак тај је човек успео да гурне српски народ у овај велики рат и доведе га на руб пропасти.“[35]

---

32 Момир Николић, *Приговори уредби о Бановини Хрватској*, Београд, 1940, 5–13.

33 Данило Грегорић, *Самоубиство Југославије*, Београд, 1942, 184.

34 М. Банић, *Масонерија*, Југославија, 115.

35 *Ко је генерал Душан Симовић?*, Београд, 1942, 3.

Даље се говори о злоупотребама службеног положаја од стране Д. Симовића у земунској општини.

Влада Д. Симовића је опште била дезоријентисана, састављена од лоших политичара. У владу је позван и В. Мачек, колика је заблуда владе говори најбоље један од првих аката владе. Радикал М. Нинчић, министар иностраних послова у влади, писао је у једном телеграму: „Краљевска влада остаје верна принципу поштовања закључених међународних уговора у које спада и протокол потписан у Бечу 25. текућег месеца. Она ће најодлучније настојати да не буде (умешана?) у данашњем сукобу. Њена главна брига биће посвећена одржању политике добрих односа са суседним Немачким рајхом и Краљевином Италијом."[36]

Поставља се онда питање смисла 27. марта и немоћи масонерије пред његовим неразумним циљевима. То је чин, који је с пуцњем Г. Принципа, донео највећа страдања српском народу у XX веку, а оба поступка, потову 27. март, у суштини ирационална, подржана су од масе руковођене емоцијама.

Неосновано се многи радикалски министри у владама 1918–1941. године сврставају у масоне. Тако су у масоне сврстани: М. Нинчић, Милан Сршкић, Драгољуб Којић, Стеван Ћирић, Душан Летица, Часлав Никитовић, Милош Бобић и други; за чега нема ваљаних доказа.[37]

Откуд би, на пример, Милан Аћимовић могао бити масон, а касније шеф Комесарске управе Београда под немачком окупацијом, или Душан Летица, члан Недићеве владе, а означен као масон.[38]

Радикали који су припадали масонерији у XIX веку руководили су се принципима попут Д. Обрадовића, С. Николајевић, Л. Пачу, К. Стојановић и др. који нису били против националних вредности у човеку, напротив. После 1918. године, масонство добија анационалан карактер и негативан третман. Током XIX века –

> „масонство није и не може бити пропагандистичка, као што није ни политичка организација: јер оно нити хоће да некога повуче за собом и фанатизује, нити иде за тим да дође до неке физичке моћи или положаја на власти па да одозго проводи свој систем. Његов метод је усавршавањем појединца – усавршавати друштво. Његов рад је конструктиван: грађење постављањем изглађеног камена до камена. И зато и његов рад на регенерацији има да буде конструктиван, како је речено и примјерима показано."[39]

---

36 Бранко Петрановић, Никола Жутић, *27. март 1941*, Београд, 1990, 560.

37 Видети: З. Ненезић, *Масони у Југославији*, 567–570.

38 Видети: *Обнова*, 11. октобар 1941.

39 *Начела и форме, дужности и односи, задаци и методе слободног зидарства уопште, а југословенског напосе*, Загреб, 1923, 48.

Често се поставља питање да ли су масони имали моћ која им се приписивала или се у томе претеривало. У једном чланку објављеном у Прагу, а пренесеном у часопису „Избор“, пише да страх „од зидарства изгледа у великој мери претеран, толико претеран да ми себи онај бес којекаквих фашистичких и комунистичких листића против зидарства замишљамо пре као неку удешену комедију, која увек може да донесе неке користи“.[40]

Моћ или немоћ масонерије и везе српских радикала са њом умногоме остаје тајна.

Литература

Banić 1941: M. Banić, *Masonerija i Jugoslavija*, Beograd.
Banić 1941: M. Banić, *Agonija Jugoslavije*, Beograd.
Mužić 1983: I. Mužic, *Masonstvo u Hrvata*, Split.
Slobodno zidarstvo ili masonerija, Beograd, 1941.
Stojadinović 1970: M. Stojadinović, *Ni rat, ni pakt*, Rijeka.

40 „Данашње слободно зидарство“, *Избор*, 6. II свеска, 4. април 1937, 345.

Branko I. NADOVEZA

RADICALS AND MASONRY IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

Masonry had a great role in creation of Yugoslavia in1918 and its functioning until 1941. All the factors of unision in 1918 were close to the masonry, a Yugoslav Committee in London, in particular, and so was Ante Trumbić. The main aim of masonry in that period was raising of Yugoslav spirit in relation to the national feeling of being Serbian and Croation. Masons had a special role in creating the Constitution issued by decree in 1931, creating royal parties and struggling against any form of separatism. Many outstanding politicians of that period were masons. Milan Stojadinović was not one of them, but he used them for his purposes. Masons played an important role in the event of March 27, 1941, they had always been for traditional allies such as French and the British and against nazism and fascism.Yugoslav Jews were especially involved in the masonry or were under their influence.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, SCS, masonry, Jews, Ante Trumbić, Milan Stojadinović, the 6 January dictatorship, March 27, 1941.

Рад је предат 23. маја 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 327(497.11:560)”189”
94(=163.41)(497.115)”189”
341.7:929 Маринковић Л.

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

УЛОГА СТОЈАНА НОВАКОВИЋА У РАСВЕТЉАВАЊУ УБИСТВА КОНЗУЛА ЛУКЕ МАРИНКОВИЋА**

Апстракт: У раду се указује на значај отварања српског конзулата у Приштини, именовања првог конзула Луке Маринковића и његово убиство, чије је решавање за Стојана Новаковића, посланика Србије у Цариграду, било приоритет. Активност коју је Краљевина Србија предузимала за решавање овог, за њу важног питања, изазвала је незадовољство код Арбанаса. Они су, у намери да Србе оставе без заштите, смишљеном акцијом са локалним турским властима покушавали да ометају истрагу. Наруку им је ишла спорост и одуговлачење турских власти у Цариграду. Захваљујући Стојану Новаковићу, који је одлично познавао прилике у европској Турској, његовој истрајности и нотама које је упућивао Порти, убиство је расветљено. Уз подршку представника великих сила у Цариграду, пре свега Русије и Аустроугарске, Порта је пристала да оштећеној страни исплати и новчану надокнаду, мада не у потпуности захтевану.

Кључне речи: Срби, Арбанаси, Стојан Новаковић, конзулат у Приштини, конзул Лука Маринковић, убиство.

Након српско-турских ратова 1876–78. године и Берлинског конгреса, чијим одлукама је Србија добила независност и територијално проширење, многа питања у односима са Турском остала су нерешена. Бројно српско становништво и даље је остало да живи под турском влашћу. Зато је Србија поставила себи главни задатак да осигура интересе својих сународника

* Научни сарадник, bozar@ptt.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

у Турској. Резултате на том пољу успела је да оствари, захваљујући раду својих дипломата, које су улажући напор и умешност, успеле у том послу. Између Србије и Турске дошло је, након неизвесног седамнаестогодишњег рада, до закључења конзуларне конвенције са којом се кренуло 1879. године. У реализацији овог, за Србију важног задатка, велики допринос је дао Стојан Новаковић, један од најбољих познавалаца прилика у европској Турској. Зато је октобра 1886. године постављен на место посланика у Цариграду. У његовом националном раду, који је подразумевао организацију бројних легалних српских културно-просветних установа, главно место је заузимао посао око отварања српских конзулата у Турској, што је било омогућено привременом конзуларном конвенцијом.[1]

Србија је искористила то право и на основу привремене конзуларне конвенције отворила своје конзулате, најпре у Солуну и Скопљу 1887, а затим у Битољу и Приштини 1889. године.[2] Отварање конзулата на простору Старе и Јужне Србије било је од немерљивог значаја, како за саму владу у Београду, тако и за српски народ у тим крајевима. Срби су до тада могли да рачунају само на помоћ и заштиту руских конзула, који су посредовали у њихову корист код турских власти у Косовском вилајету и код Порте, преко руског амбасадора у Цариграду.[3] За Србе у средишњем делу Косова од немерљивог значаја био је рад руског конзула у Призрену.[4] Међутим, како су се напади на српско становништво појачавали и умножавали, а руски конзулат у Призрену био од многих крајева удаљен и није могао да допре до сваког места, осетила се потреба за отварањем српског конзулата у Приштини. Место за отварање конзулата је пажљиво одабрано – у средишту Косовског вилајета, тамо где је и било највише злодела.

Непосредно пре отварања конзулата, на основу података којима је располагао конзул Србије у Скопљу, Владимир Карић, у Приштини је било четири до пет хиљада арбанашких и турских кућа и триста до четиристо српских. По његовом мишљењу, Срби су у Приштини живели мало слободније него у другим крајевима Старе Србије. У цркви се слободно обављала служба, а ни школе нису имале већих проблема, осим затварања српских учитеља чији су узроци били друге природе. Ситуација је постала сложенија након отварања конзулата Краљевине Србије у Приштини, када су се поред Арбанаса, и Турци, који су то схватили као атак на своју државу, још више

1 М. Војводић, „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)“, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд 2007, 120.

2 *Историја српског народа VI/1*, Београд 1983, 277; М. Војводић, „Стојан Новаковић у спољној политици“, *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999, 176.

3 *Историја српског народа VI/1*, Београд 1983, 275.

4 Ј. К. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969, 29–34.

окренули против Срба.[5] Конзулат је постао главна и једина адреса где су се Срби жалили. Налазио се у главној улици (Диван Јол), у згради која је припадала Српској православној општини. Била је то двоспратна зграда, која је на горњем спрату имала четири собе и ходник, на доњем три собе, кухињу и трпезарију, а испод подрум. У дворишту се налазила башта, бунар, штала, у којој су конзул и радници конзулата држали своје коње, и зграда за сено. У истом дворишту постојала је још једна зграда коју је конзулат такође користио.[6]

Отварање конзулата у Приштини, Срби у Старој Србији дочекали су с великим олакшањем. Од самог почетка, како су је у међусобним разговорима називали – „наша кућа", многима је пружала помоћ. Србија је преко конзулата руководила свим акцијама Срба, плаћала учитеље, позајмљивала новац становништву, радила на његовој заштити. Неретко је и сам конзул лично посредовао да заштити појединце, нарочито оне који су у народу уживали углед, па су били највише на удару и због разних зулума били спремни на исељавање. Њихово напуштање домова и имања одразило би се и на оне, мање имућне, који би кренули истим путем. Какав је углед у народу уживао „господин конзул" говори податак да је у приштинској цркви, поред столице за митрополита стајала и столица (трон, престо) за конзула.[7] За Србе је отварање конзулата у Приштини и именовање конзула представљало наду у боље дане и почетак званичног присуства Србије на Косову, док је за Арбанасе српска застава која се вијорила на згради наговештавала пропаст Турског царства.[8]

За првог српског конзула био је именован Лука Маринковић, на чији рад су координирано мотрили и Арбанаси и Турци. Резултат њихове подозривости било је убиство српског конзула, извршено 1. јула 1890. године, које је Србија захваљујући истрајношћу свог посланика у Цариграду Стојана Новаковића успела у неку руку да расветли и издејствује новчану надокнаду за супругу убијеног. Многе нелогичности, спорост и опструкције турских власти пратиле су расветљавање овог убиства.

Подробнији извештај о ситуацији која је претходила убиству конзула Луке Маринковића начинио је конзул у Скопљу Владимир Карић и упутио не само министру иностраних дела Сави Грујићу, него и посланику у Цариграду,

---

5 Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), 1890, ролна 115, фас.VI, дос. II, Пов. Бр. 92, конзул В. Карић – министру иностраних дела, Приштина 24. јун 1890.

6 В. Зарковић, „Неки подаци за историју Приштине на почетку XX века", *Башшина*, св. 20, Приштина – Лепосавић 2006, 148.

7 Б. Ђ. Нушић, *Косово*, Приштина 2007, 163.

8 М. Јагодић, *Срūско-албански односи у Косовском вилајешу (1878–1912)*, Београд 2009, 311.

Стојану Новаковићу. У том извештају се наводи да је неки припити Циганин лупао на врата конзулата, након чега је био не само удаљен, него је добио и неколико шамара од гаваза Реџепа Муслиновића, иначе Арбанаса. Тај исти Циганин је био наговаран од стране једног Арбанаса, чија је кућа била у непосредној близини конзулата, да и даље узнемирава конзула. Циганина у својој намери није зауставио ни грош који је добио од Маринковића, па је и трећи пут дошао на врата конзулата. Конзул је инсистирао да „непозвани гост" буде удаљен и предат хућумату, према коме се гаваз и упутио. Нестрпљиви конзул није сачекао да се гаваз врати, већ је и сам кренуо у том правцу. Одједном се чуо пуцањ из пушке који је био кобан по самог Маринковића. Иако је гаваз убрзо дошао на лице места и покушао да пружи помоћ, конзул је након два кратка уздаха преминуо. Место на којем је конзул убијен било је јако прометно, налазило се у најживљем делу вароши и што је било врло важно, неколико дућана је у то време још било отворено. Након убиства, из Скопља је у Приштину стигао Карић који је затражио и званичну истрагу. Утврђено је било да је конзул преминуо од метка, нађено је и олово, а познат је био и положај стране и висине који је убица заузео према жртви. Истрага је била започета готово сат времена након убиства, за то време конзул је лежао на том месту, након чега је његово тело пребачено у конзулат. Конзул Карић је био мишљења, као и многи Приштинци, да је Циганин био само извршилац, да су се прави налогодавци налазили у непосредној близини и да је атентат дело једног броја фанатичних Арбанаса.[9] И док је конзул мртав лежао у конзулату, његова удовица Смиљана Маринковић је, окружена са свих страна Арбанасима и Турцима, успела да донесе исправну одлуку и сачува поверљиве податке који су се налазили у просторијама. Скрхана болом успела је да напише три депеше: једну Сави Грујићу, министру иностраних дела, другу конзулу у Скопљу, Владимиру Карићу, и трећу фамилији у Београду, и да их, након што су јој вратили назад, поново пошаље на наведене адресе. Смиљана је, као очевидац разних недаћа на које су се Срби жалили, била мишљења да није постојао ниједан разлог за убиство њеног супруга, осим чињенице да је помагао српском народу и да је био прави патриота. О угледу који је конзул имао код српског народа говори и чињеница да су, упркос страху и претњама, његови сународници долазили у конзулат да му одају пошту и на рукама га изнесу из Приштине. Покојник је уз присуство једне чете војника, дванаест коњаника и паше, свечано испраћен из Приштине. Током испраћаја вршено је опело на седам места.[10]

9 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. II, без броја, конзул В. Карић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 22. јун 1890.

10 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, Пов. бр. 2058, Смиљана Маринковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Београд 26. јун 1890.

На инсистирање Карића и након добијеног телеграма из Цариграда, приштински мутесариф се озбиљно заинтересовао за расветљавање овог злочина. Његово ангажовање по овом питању вероватно је условила сама садржина телеграма. Карић је својим присуством одредио и правац истраге, убеђен у чињеницу да убиство није представљало личну освету него је дело читаве завере једног друштва које је Циганина само употребило. У корист овој тврдњи ишла је изјава убице, која је била писаним путем пренета од стране мутесарифа. На први поглед изгледало је да су се турске власти озбиљно заузеле за решавање убиства конзула. Мутесариф је добијао наредбе и инструкције од косовског валије, са Порте, па чак и од турског посланика из Београда. Из Цариграда је телеграфским путем била упућена наредба у којој је стајало да је султан био веома заинтересован за даљи ток овог догађаја. Изгледало је да је истрага кренула у правом смеру и убрзо су, поред убице, била пронађена тројица завереника: Хамди Ибрахимовић и Раиф Гремљанац из Приштине и Ибрахим Асановић, бегунац из Прокупља.[11]

Посланик Србије у Цариграду Стојан Новаковић је, након што је примио депешу и инструкције из министарства иностраних дела, 5. јула 1890. године упутио Порти ноту у којој је на првом месту истакао моралну „сатисфакцију српској држави и застави", а затим новчану надокнаду, без јасног навођења суме. Међутим, први захтев изазвао је узнемирење код министра иностраних послова Саид-беја и недоумицу да ли се уопште у тим крајевима може извршити морална сатисфакција. Новаковићу је, приликом посете Саид-беју, био предочен телеграм у којем је стајало да је убица пронађен и да је био спреман да оптужи покојног конзула да је тукао Циганина. У тој ситуацији посланик Новаковић је тврдио да је Циганин имао улогу да измами конзула из куће у време када се не излази и да је он само невина жртва.[12] Такође, Новаковић је имао идеју да, поводом овог убиства, окриви и означи и администрацију као саучесника, иако није имао конкретне доказе за своје тврдње. Ипак, за почетак је сматрао да је од великог значаја да се докаже да је конзул Маринковић невина жртва.[13]

У Министарству иностраних дела у Београду нису имали поуздане податке да ли су локалне власти у Приштини имале удела у овом злочину, али су располагали податком да је приштински мутесариф, преко тадашњег посланика у Београду Махмуд Недим беја, захтевао да се конзул Лука Маринковић уклони из Приштине. Србија се трудила да, упркос свакодневним

11 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. II, Пов. Бр. 92, конзул В. Карић – министру иностраних дела, Приштина 24. јун 1890.

12 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. II, П. № 150, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 23. јун 1890.

13 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. II, П. Бр. 173, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 24. јун 1890.

вестима о убиствима, расељавању српских породица, па и читавих села из Старе Србије, одржава пријатељске односе с Турском. Зато су у Београду сматрали да је убиство конзула Србије у Приштини имало за циљ да уклони једног сведока арбанашких зулума и немоћи локалних турских власти да заштити угњетене од угњетача.[14] У Министарству иностраних дела разматрали су идеју да се поводом настале ситуације предузму кораци и код осталих сила. Ова идеја се допала и Стојану Новаковићу, који је сматрао да треба инсистирати на солидарности Европе, посебно код оних држава које су Србију уважавале и да се преко заступника у Београду делује на њихове владе. За предузету дипломатску акцију, Новаковић је у Цариграду имао подршку руског колеге Нелидова, који је, не чекајући налог из Петрограда, пружао помоћ на Порти. Представници Русије, који су се налазили у Турској, били су јако заинтересовани за расветљавање убиства конзула Маринковића, као и за испуњење захтева које је Новаковић упутио Порти. О томе сведочи и писмо руског конзула Лисовича из Призрена упућено Нелидову у Цариграду у којем се изражава дубока забринутост за насталу ситуацију. По Лисовичу, нерешавање овог случаја и неиспуњење српских захтева донело би још већу несигурност, не само за представнике Србије, него и за конзуле других земаља у Старој Србији, па и њега самог.[15] Исправност Лисовичевог схватања и забринутост потврдили су догађаји из 1903. године, када су у Косовској Митровици и Битољу убијена двојица руских конзула: Григорије Шчербина и Александар Ростковски.[16]

Заинтересован да се до краја расветли убиство у Приштини, Стојан Новаковић је наставио да инсистира на Порти на већој ефикасности и ажурности с турске стране, посебно у разговорима са Саид-бејом и великим везиром. Он је у разговорима наглашавао да је у обостраном интересу да се што пре реши овај случај који је, по њему, могао да поприми шире размере и заинтересује и друге државе. Такође, сматрао је да је неопходно задовољење моралне сатисфакције без које не постоји правна сигурност заступника, трговаца и грађана који су путовали кроз те пределе. Док је на једној страни наилазио на ћутљивог Саид-беја, на другој су се разговори с великим везиром претварали у дискусију. За великог везира, који је проблем остављао Министарском савету да донесе коначну одлуку, питање моралне сатисфакције било је неизводљиво. Новаковићу је било предочено да се Министарски савет „чудио што ми тражимо да војска поздрави ... заставу, кад га војска

14 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фасц. VI, дос. II, Пов. № 870, Циркулар министрарства иностраних дела, [Београд] 27. јун 1890.

15 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фасц. VI, дос. II, П. Бр. 158, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, Цариград 28. јун 1890.

16 В. Зарковић, „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века“, *Баштина*, св. 32, Приштина – Лепосавић, 2012, 129–145.

није убила и војска ту ништа није крива". Такође, било је речено да се не може задовољити ни сатисфакција удовици с образложењем „кад је он изазивао тукући друге". Оваква реакција турских власти, на коју је Новаковић наишао, указивала је на то да Турска жели да избегне давање сатисфакције застави и удовици. Посланику Србије у Цариграду посао је отежавао недовољан број извештаја из Приштине, Скопља и Београда, јер осим Карићевог и саслушања Смиљане Мариновић није располагао другим материјалом. Још једна околност која је упала у очи јесте да Турци у првих двадесет четири сата нису имали никакве информације о дешавањима у Приштини, у шта Новаковић није могао да поверује. Њему је било логичније да су Турци имали читав дан на располагању како би с локалним властима направили договор о даљем току истраге.[17]

Користећи се дипломатским способностима, Новаковић је покушао да заинтересује и представнике других земаља који су службовали у Цариграду. Изузимајући руско посланство, интерес осталих није био велики и изгледало је као да су Турској препустиле решавање овог питања. Посланик Каличе, у складу с навикама аустријске дипломатије, није предузимао ништа самоиницијативно, италијански барон Блан се чудио што овај случај није окончан, док је француски гроф Монтебела из разговора са Саид-пашом закључио да Турци не придају важност овом питању.[18] Немачки посланик Радовиц је у присуству Новаковића показао расположење према овом предмету, добро га је познавао, али је остао уздржан под изговором да ни он, ни његов аустријски колега не могу ништа предузимати мимо своје владе. На исти начин је реаговао и енглески посланик, само мало складније.[19] Отправник послова у Лондону Александар Јовичић, који се на том месту налазио од 1889. године[20], није имао сазнања да је енглеска штампа посветила икакву пажњу убиству Маринковића.[21]

Плашећи се да се велике силе не укључе у решавање овог питања, Порта је посланику Србије 19. јула 1890. године упутила негативан одговор на захтев о сатисфакцији. На тај начин Турска би имала изговор да је то питање решено и тако са себе уклонила евентуалне притиске. О турској резервисаности и намерама говоре и дописи упућени српској страни, као и саопштење

17 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фасц. VI, дос. III, ПІ№ 168, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 3. јули 1890.

18 Исто.

19 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фасц. VI, дос. II, П. Бр. 173, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, Цариград 8. јули 1890.

20 А. Растовић, „Британско-српски односи 1837–1914. године", *Теме*, год. XXXVI, бр. 4, Ниш 2012, 1913–1929.

21 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фасц. VI, дос. III, Пов. Бр. 20, посланик Алек. З. Јовичић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Лондон 10/12. јули 1890.

у службеним новинама у Скопљу, док у цариградским, цензура није дозвољавала да се објаве икакве информације о убиству конзула у Приштини. Колико су Турци водили рачуна о томе говори и чињеница да се није смело рећи да је конзул убијен, него је било јављено да је изненада умро.[22] Званични турски лист *Косово* као повод убиства навео је да је Маринковић тукао Циганина, уместо да је то учинио гаваз по конзуловом наређењу. Иако је у разговору са Тодором Станковићем, који је након немилог догађаја упућен да обавља послове у конзулату, приштински мутесариф признао да је истина сасвим другачија, с турске стране није постојало расположење да се изврши било каква исправка. Овде је било очигледно да није била у питању грешка и да је лист *Косово* објавио нетачне чињенице с циљем да омаловажи конзула Србије и да се убиству не да велики значај.[23]

Поједини листови у Србији наводили су Аустроугарску као кривца за убиство конзула Маринковића. Влада у Бечу је реаговала тако што је упутила телеграм посланику у Цариграду у којем се захтевало да се на Порти ангажује за ефикаснију и бржу истрагу. Посланику Србије у Бечу Ђорђу Симићу је изгледало да је аустроугарска влада била за решавање насталог проблема, па је сматрао да помоћ њеног дипломате у Цариграду неће изостати. Решавањем овог случаја Србија је бранила не само своје, него и интересе других европских држава које су имале конзулате у Турској. Зато је било од великог значаја да Стојан Новаковић за своје ангажовање добије подршку аустроугарског колеге Каличеа.[24]

Због неажурности Турске и неиспуњавања захтева упућених са српске стране, односи двеју држава постали су затегнути. Такву вест објавио је лондонски *Тајмс*, преко свог бечког дописника, наводећи као узрок за нарушавање односа Србије и Турске неиспуњење српских захтева. У тексту се наводи и да је српска страна спремила нову ноту којом се прети прекидом дипломатских односа, док је *Ројтерс* донео вест да је иста већ била упућена.[25] Док су се у енглеској штампи пласирале овакве информације Стојан Новаковић је био у дилеми да ли да, у ноти коју је спремао Порти, понови захтев за исту сатисфакцију застави или да изјави да је битно што је одата почаст за време конзуловог погреба. У то време он није располагао довољним бројем извештаја и чињеница, па је апеловао на владу у Београду да му

22 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фасц. VI, дос. II, ПБр. 173, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, Цариград 8. јули 1890.

23 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фасц. VI, дос. II, Пов. № 102, заступник конзула Т. Станковић – С. Грујићу, Приштина 8. јули 1890.

24 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, Пов. № 62, посланик Ђ. С. Симић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Беч 8. јули 1890.

25 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, Пов. број 21, посланик Алек. З. Јовичић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Лондон 12/24. јули 1890.

у што краћем року достави исте.[26] Ни новоименовани заступник конзула у Приштини Тодор Станковиић није имао нове информације о истрази, осим да су 14. јула убица и његови саучесници спроведени у Скопље.[27]

Стојан Новаковић је наставио да ради на изради нове ноте са доста оскудним материјалом и њу је предао 28. августа. Успео је да придобије руског посланика Нелидова и да објасни Саид-паши разлог понављања захтева. Њему је изгледало да је Порта одговор на прву ноту засновала на лажним извештајима приштинског мутесарифа. Новаковић је Саид-паши предочио да је влада у Београду била спремна на попустљивост, али није одустајала од тражења сатисфакције застави, чије би испуњење, по њему, било у обостраном интересу.[28] Ово је био први важан корак по овом питању, јер је захваљујући ангажовању и умешности Стојана Новаковића случај враћен у пређашње стање, дакле, пре турског одговора.

Док се чекало на одлуку Министарског савета, који је био задужен за решавање овог питања, Новаковић је инсистирао да се оно решава појединачно, и да се ни у ком случају не повезује са другим питањима. Истовремено, он се интересовао за судбину убице за којег је била затражена смртна казна. Посланику у Цариграду је било познато да законом у Турској није прописано да се смртна казна мора извршти на месту самог злочина. Иако турски судови у последње време нису изрицали смртне казне, Новаковић је сматрао да би у овом случају таква пресуда била и те како правична и да би најбоље место за њено извршење била Приштина – место где је и почињен злочин.[29]

Иако је Новаковић наилазио на предусретљивост и пријатне пријеме на Порти, а посебно код министра Саид-паше, српски захтеви нису позитивно решени. Одједном је расположење с турске стране прерасло у нерасположење које за српског посланика није било разумљиво. Турски министри су се послужили лукавством, нису коментарисали такву одлуку, али су је поткрепили образложењем да ће коначан исход зависити од судске пресуде. Једном речју, питање сатисфакције које је покренула српска страна, по Турцима, више није било дипломатско, него судско питање. Саид-паша је, у складу са одлуком донетом на министарском савету, обећао да ће послати телеграм валији у Скопљу и инсистирати на ажурности и непристрасности суда.

---

26 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, П. Бр. 180, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 13. јули 1890.

27 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, Пов. № 108, заступник конзула Т. П. Станковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Приштина 15. јули 1890.

28 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, П. Бр. 189, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 20. јули 1890.

29 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, П. Бр. 192, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 25. јули 1890.

Видевши у ком правцу се одвија решавање српског захтева, Новаковић је долазио на идеју да затражи пријем код султана. Исправност и оправданост своје идеје желео је да провери код руских колега. Зато се сусрео са Жадовским, руским отправником послова, Боргравом и Ивановом. Сва тројица су били мишљења да треба сачекати одлуку суда. За Боргрaва, који је имао једну сличну ситуацију у вези неког кредитног питања, аудијенција код султана је била последње средство. Жадовски је пак сматрао да би било боље сачекати десетак дана, а аудијенцију затражити само у случају ако се суђење не оконча у том року. Иванов је био истог мишљења, али с напоменом да би било добро да се и даље то питање покреће на двору. После консултација са руским колегама и након што је с Порте званично стигао одговор у којем се ниједном речју није помињала надокнада удовици, него се говорило о природи кривице, што је на индиректан начин упућивало на суд, Новаковић је предложио својој влади у Београду да се подмите судије у Скопљу.[30]

Приватни заступник удовице Смиљане Маринковић на суду у Скопљу био је Васиљевић, деловођа српског конзулата, који се преко адвоката информисао о случају. Он је дошао до следећих сазнања:

1) ако се захтева да се убица осуди на смрт по турском закону не постоји право потраживања за издржавање удовице и родбине;

2) највећа новчана надокнада која се потражује не може бити већа од 36.000 гроша;

3) трошкови заступања би износили до 100 динара, а накнада адвокату за пружене услуге 300 динара.[31]

Док се у Скопљу будним оком мотрило и с пажњом пратио сваки корак суда, Стојан Новаковић је у Цариграду радио на изради треће ноте која је имала за циљ да проблем врати у дипломатске оквире. У супротном, за српску владу свако друго решење, које је у овом случају зависило од судске одлуке, вређало је њено достојанство и није било у интересу очувања добросуседских односа двеју земаља. У даљем раду Новаковић је имао подршку руског и француског колеге, док је аустроугарски, на основу сазнања од Симића из Беча, подржавао турску одлуку. Трећа нота је била упућена министарском савету који је углавном заседао средом и недељом. Иако је министарски савет био задужен за доношење одлуке по овом питању, Новаковић је, као и остале дипломате у Цариграду, био мишљења да су министри само „голе сенке и ништа више“, а проблем лежи у самом султану. Султан

30 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, Пов. Бр. 205, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 5. август 1890.

31 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, № 704, конзул В. Карић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Скопље 20. август 1890.

је, по његовом личном убеђењу, био превише религиозан, присталица старих турских традиција и од почетка је српске захтеве усмерио на суђење.[32]

Претрес поводом убиства конзула Маринковића у Приштини био је заказан за 21. август 1890. године. Као главни кривац и убица био је оптужен Ибрахим, бакалин из Приштине, а као његови саучесници Хамди и Раиф из Приштине и Шејфедин, Циганин, ковач из Лесковца који је живео у Приштини. Сваки од оптужених је имао своје браниоце, а у случају убице био је то адвокат Кадри-бег. Суђење је пратило око двадесетак заинтересованих Арбанаса, док је са српске стране био присутан само Васиљевић. Тужилац је тражио да се Ибрахим осуди по члану 170 кривичног законика којим је била предвиђена казна од 15 година робије најмање и осуда на смрт, док је за саучеснике тражио да се казне на основу 175. члана који је прописивао робију од 3 до 15 година.[33] Након тродневног претреса и испитивања већег броја сведока, суд у Скопљу је донео одлуку да се убица казни смрћу, а за саучеснике предвидео робију од по пет година. Решење је требало послати Касационом суду у Цариграду који је имао коначну реч.[34]

Иако је суд у Скопљу донео одлуку и казнио починиоце злочина, Порта није ништа предузимала да се случај реши у корист српске стране. Без обзира на чињеницу што су у његово решавање активно били укључени француски посланик и руски отправник послова, велики везир се није исто опходио према обојици. Првом је давао неодређене информације, док је према другом био нешто одређенији. На инсистирање Новаковића да се убиство не може окарактерисати као лична освета, него да оно има политичку позадину, на Порти су се упорно изговарали да не могу донети никакву одлуку док се не прегледају и проуче списи са суђења.[35]

Код турских власти ствари су се решавале споро, као што је и овога пута био случај. Када је Новаковић информисан да су из Скопља у Цариград стигли списи, пошао је на Порту да се лично увери у то. Међутим, добио је одговор да је код министра правде стигао само извод са суђења. У међувремену је из Београда био обавештен да би немачко посланство у Цариграду подржало српске захтеве. Али, Новаковић је, на основу четворогодишњег искуства и рада на месту посланика у турској престоници, знао да би немачка

32 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, II. Бр. 223, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 17. август 1890.

33 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, Пов. № 169, конзул В. Карић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Скопље 23. август 1890; М. Војводић, *Сшојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 438–440.

34 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. III, Пов. № 173, конзул В. Карић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Скопље 25. август 1890.

35 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, II. Бр. 243, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 11. септембар 1890.

подршка била само условна. По њему, Немци никада нису предузимали никакву иницијативу када се радило о Србији. Такве послове су препуштали Аустроугарској, чије су кораке даље следили. По Новаковићу, решење овог случаја и српске захтеве које су Порта и султан могли да реше, добрим делом је зависло од Аустроугарске и њеног посланика у Цариграду, Каличеа.[36]

Српска дипломатија је увидела значај аустроугарске подршке, па се, не жалећи напор, више активирала да је заинтересује. Захваљујући добро организованој дипломатији успела је у томе. Гроф Калники је издао налог аустроугарском посланству у Цариграду да подржи Србију. Након аустроугарске, уследила је немачка, а затим и енглеска подршка. Како је још од почетка постојало разумевање с руске и француске стране, италијански посланик барон Блан придружио се својим колегама. Убрзо затим, тачније 2. новембра 1890. године, Касациони суд је након одржаног претреса потврдио одлуку суда у Скопљу. Пошто је обезбедио помоћ од представника великих сила у Цариграду, Стојан Новаковић је захтевао да се исплати накнада од 100.000 франака, која је за министра финансија Агип-пашу била превисока.[37] Управо је висина надокнаде, неприхватљива за турску страну, била разлог за коначно окончање српских захтева. Велики везир је у разговору са аустроугарским послаником Каличеом у почетку поменуо суму од 1.000 лира (23.000) франака, а касније 2.000 лира.

Како су и представници осталих држава активно узели учешћа да се постигне договор, то је након аустроугарског, немачки посланик Радовиц упутио свог драгомана Тесту који није сазнао ништа ново. Аустроугарски драгоман, барон Кал располагао је сазнањем да би Турска одобрила суму од 5.000 дуката. Велики везир је напомињао да би потпуно испуњење српских захтева било немогуће за Порту и за министра финансија. Тек након интензивнијег интересовања, аустроугарски посланик Каличе је био мишљења да се не би могло добити више од 2.500 лира, што је износило око 57.000 франака.[38]

Саид-паша је преко аустроугарског првог драгомана Кала саопштио информацију да велики везир није у могућности да понуди суму већу од 50.000 динара. Ову понуду требало је да посланик Каличе пренесе Стојану Новаковићу и његов одговор проследи на Порти. Међутим, Новаковић без одобрења своје владе у Београду није могао самостално да донесе одлуку да ли да прихвати мању суму од захтеване. За аустроугарског посланика Каличеа

36 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, П. Бр. 245, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 19. септембар 1890.

37 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, П. Бр. 259, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 24. октобар 1890.

38 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, П. Бр. 265, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 10. новембар 1890.

изгледало је да су исцрпљена сва средства и саветовао је Новаковићу да прихвати понуђено, јер, по њему, ситуација је раније била лошија и могла се завршити неповољно по српску страну.[39]

Први драгомани аустроугарског и немачког посланства, чије су се речи уважавале у Цариграду, разговарарали су са Саид-пашом и великим везиром и успели да удовици конзула Маринковића издејствују надокнаду у висини од 3.000 лира. Након њиховог ангажовања, и барон Каличе је лично узео учешћа, па је остало да се изврше формалности и донесе решење на министарском савету.[40] Стојан Новаковић је чекао десетак дана да изађе ирада о одобрењу новчане надокнаде. Прву информацију о њеном објављивању добио је од аустроугарског посланика Каличеа. За Новаковића су српски захтеви били испуњени, мада не у потпуности, а остало су биле формалности, као што је саопштење ираде, предлог министру финансија за њено спровођење и само извршење.[41] Убрзо су се и формалности окончале и већ у јануару 1891. године министарство финансија је положило новац у висини од 3.000 лира у злату, намењен Смиљани Маринковић, супрузи убијеног конзула Луке Маринковића.[42]

Упорно интересовање и инсистирање Стојана Новаковића у Цариграду, као и његова дипломатска умешност да заинтересује представнике осталих земаља за решавање овог питања, довело је до испуњења захтева, упућеног са српске стране. На тај начин била је, у неку руку, задовољена правда, али и јавно мњење у Србији.

Касациони суд је предмет у којем је убица био осуђен на смртну казну поново вратио на размарање, под изговором да су се појавили неки нови сведоци. Стојан Новаковић је располагао информацијом, добијеном из Приштине, да је неки Турчин отишао у Скопље с намером да поткупљује судије.[43] На крају је претходна пресуда преиначена, неки саучесници су били пуштени, а убица је уместо смртне казне био осуђен на 15 година робије.[44]

Убиство конзула Луке Маринковића код Срба је изазвало још већи страх. На тај начин била им је упућена јасна порука, а Турци су им пркосили речима: „Е, нећете га синко, више видети конзула у Приштини!“ Међутим, захваљујући одлучности владе у Београду, само шест дана након тога,

39 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, II. Бр. 268, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 20. новембар 1890.

40 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, II. Бр. 271, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 30. новембар 1890.

41 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, II. Бр. 280, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 15. децембар 1890.

42 АС, МИД ПО, 1890, ролна 115, фас. VI, дос. IV, Бр. 808, посланик С. Новаковић – С. Грујићу, министру иностраних дела, Цариград 28. децембар 1890.

43 М. Војводић, *Сшојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 512.

44 Исто, 530.

убијеног конзула је заменио Тодор Станковић. Својом појавом, високим растом и одевен у униформу српског официра изазвао је подозрење и код Турака и Арбанаса.[45]

Активно учешће Стојана Новаковића у расветљавању убиства првог српског конзула у Приштини, Луке Маринковића, као и спорост и опструкција с турске стране у овом случају, изазвали су код њега премор. Опхођење турских власти према његовим захтевима доживљавао је као лични неуспех. Зато је министру иностраних дела неколико пута упућивао захтеве за повлачење из Цариграда. До смене је дошло у јесен 1891. године, када је уместо Новаковића титулар српског посланства у Цариграду постао Сава Грујић, претходни председник владе и министар иностраних дела, пред којим су се налазила многа нерешена питања између Србије и Турске.

Необјављени извори

Архив Србије

Министарство иностраних дела – Политичко одељење

Објављени извори

Нушић 2007: Б. Ђ. Нушић, *Косово*, Приштина: Панорама.

Перуничић 1985: Б. Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, Београд: Народна књига.

Поповић 2007: Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову и Метохији 1812–1912. године од Турцима*, Грачаница: Никанор.

Литература

Војводић 2007: М. Војводић, „Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)“, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) огледи и расправе*, Београд: Историјски институт, 111–142.

Војводић 2003: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд: Clio.

Војводић 1999: М. Војводић, „Стојан Новаковић у спољној политици“, *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд: Clio, 172–216.

Ђилас 1969: Ј. К. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина: Заједница научних установа Косова.

45 Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову и Метохији 1812–1912. године од Турцима*, Грачаница 2007, 252; Б. Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине 1890–1900*, Београд 1985, 81.

Зарковић 2006: В. Зарковић, „Неки подаци за историју Приштине на почетку XX века“, *Башīина*, св. 20, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 135–150.

Зарковић 2012: В. Зарковић, „Руске дипломате на удару атентатора у Косовском и Битољском вилајету почетком XX века“, *Башīина*, св. 32, Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 129–145.

Исīорија сриīског народа VI/1, Београд 1983.

Јагодић 2009: М. Јагодић, *Сриīско-албански односи у Косовском вилајеīу (1878–1912)*, Београд: Завод за уџбенике.

Растовић 2012: А. Растовић, „Британско-српски односи 1837–1914. године“, *Теме*, год. XXXVI, бр. 4, Ниш: Универзитет у Нишу, 1913–1929.

Vesna S. ZARKOVIĆ

THE ROLE OF STOJAN NOVAKOVIĆ IN SHEDDING THE LIGHT ON THE MURDER OF THE CONSUL LUKA MARINKOVIĆ

Summary

After liberation wars 1876-1878 and the Berlin Congress, numerous Serbian inhabitants were still under the Turkish occupation. With an aim to ensure them a better legal position, Serbia strengthened its diplomatic activities with obvious results. Between the two countries a temporary Consular Convention which enabled Serbia to open a consulate in Turkey was signed. A consulate in Priština, with great efforts, was opened in 1890, and Luka Marinković was appointed as the first consul. The opening of the consulate for the Serbs meant a real presence of Serbia in Kosovo, while the Arbanasi considered a Serbian flag on the building as a hint of the Ottoman Empire demise. Success of Serbia in this diplomatic aspect aroused fury and dissatisfaction of the Arbanasi and the local authorities, which culminated in the murder of the consul Luka Marinković. They, with the aim of depriving Serbs of any protection, planned an action successfully persuading a Gypsy to realize it for them. The government of Serbia and its representatives both in Turkey and other European capitals faced a difficult task to shed light on the murder and bring back dignity to Serbia as its reputation was thus tarnished. The greatest credit for this goes to Stojan Novaković, the envoy of Serbia in Constantinople. Novaković`s efforts to make representatives of other countries in Constantinople to take interest in this task, which was of great importance to Serbia, were fruitful. Solving the case of consul Marinković`s murder took time, Turkish authorities did not have will or real wish to solve it. On the contrary, sultan and Porta never meant to solve it by diplomatic way, so they left it to the court, which often worked at the Serbs` expense, anyway. Only after intervention of the representatives of the Great powers in Constantinople, the sultan agreed to pay the wife of the murdered consul a financial compensation, thus closing the case.

Key words: consul Luka Marinković, Stojan Novaković, murder.

Рад је предат 7. маја 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.11)"1913/1941"(093.2)

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

НОВОПАЗАРСКА БАНКА ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА**

Апстракт: Након ослобођења од османске власти и прикључења Краљевини Србији, на подручју Старе Србије основан је знатан број новчаних завода. Неке од ових финансијских установа настале су на традицији црквених фондова, док су поједине, попут Новопазарске банке, биле потпуно нове установе. Почетак рада ових установа омео је Велики рат, а његове последице онемогућиле су успешан рад и развој највећем броју банака током првих неколико послератних година. Све до избијања банкарске кризе у Краљевини Југославији, највећи број банака пословао је веома успешно, а међу њима је био и локални новчани завод у Новом Пазару. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, приказан рад ове финансијске установе, која може послужити као пример начина пословања банака са малим капиталом на подручјима која нису била привредно развијена.

Кључне речи: Новопазарска банка, Велики рат, српско-јеврејски капитал, дивиденда, економска криза.

До осамдесетих година XIX века, на највећем делу Старе Србије, готово сва трговина, а и већина заната, били су искључиво у рукама Срба. Богатији муслимани живели су од ренте, а сиромашнији су се бавили пољопривредом или неким лакшим занатима. Турци су трговину сматрали недостојном њих, па су тај посао остављали раји, зарађујући од ренте, а слободно време углавном проводили у лову. У прилог српским тровцима ишло је и то што су муслиманске жене своје потрепштине радије куповале код хришћана,

* Научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

него код својих истоверника. Ово се може објаснити тиме што су муслимани сматрали жену нижим бићем и према њој нису били предусретљиви, док су српски привредници жену сматрали слабијом, те су према њој били љубазни и предусретљиви.

Привредно благостање за Србе трајало је до ратова 1876–1878. године, после којих се појачао терор Арнаута. Последице зулума осетили су и муслимани рентијери, јер нису могли добити свој део од чифчија, а навикнути на леп живот морали су наћи нови извор прихода. Трговина је пружала највише изгледа за добру зараду, а како су при пословним путовањима од власти били слободнији и заштићенији, почели су отварати бакалске, а касније и друге радње. Повлашћенији муслиман постао је озбиљан конкурент незаштићеном трговцу Србину, па је економско стање Срба слабило све више, те се становништво задуживало код зеленаша, код којих је лихва (камата) износила и по 100%–200%.[1]

Да би се српски градски живаљ заштитио од економског пропадања, у облику црквених фондова основане су финансијске установе за помоћ угроженим, али и за развијање послова. Прва таква установа био је Фонд „Цркве Светог Ђорђа", основан у Призрену 1901. године, да би потом били основани: Фонд „Свете Богоматере чудотворне иконе пећске" 1907. године, Фонд „Цркве Светог Николе" у Приштини 1907. године, Фонд „Цркве Светог Спаса" у Скопљу 1908. године и Фонд „Цркве Светог цара Уроша у Феризовићу" 1909. године.[2]

На другом принципу, у Гњилану је 1902. године установљено „Прво гњиланско акционарско" да би спасило трговце и занатлије од зеленаша. Друштво је напредовало и јачало, тако да је камата снижена на 1,5% месечно, док је раније износила 5%–10%. Пошто за кратко време пословања Друштво није могло конкурисати свим зеленашима, Гњиланци су 16. марта 1903. године основали друго „Гњиланско српско акционерско Помагач, за међусобно потпомагање и штедњу".[3]

---

1 М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931, 7–8.

2 М. Р. Гавриловић, *Привредса Јужне Србије*, Скопље, 1933, 139–145. На страни 143. Гавриловић је навео да је Фонд Св. цара Уроша основан 1907. Овај податак касније су преузели Милан Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875. до 1937. године", у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник: Алекса Јовановић), Скопље, 1937, 698, као и Ђорђе Микић, који је обрадио политичка, културна и привредна стремљења у *Историји српског народа*, VI–1, 321. Да је Фонд основан 1909. види се из Архива Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, фонд 65, ф. 1444, ај. 2428, (у даљем тексту АЈ, 65–1444–2428), Измене и допуне правила Урошевачке банке према одлуци акционара од 8. маја 1921. и *Правила Урошевачке банке*, Београд, 1914, 3.

3 *Цариградски гласник*, 13, 28. март 1903, 1.

Наредна етапа у оснивању финансијских установа код Срба у Старој Србији отпочела је након султановог декрета из 1905. године, којим је дозвољено удруживање по еснафима са правом збора. Овим је створена могућност да се кроз еснафе удруже и финансијске снаге појединаца у циљу међусобног помагања. У Скопљу је исте године основана новчана установа механџија „Грозд", у Призрену су основани „Трговачко друштво" и „Привредно друштво" 1906. године, у Скопљу крајем 1906. и током 1907. године основана су друштва: „Љубов", „Теразије", „Напредак", „Уједињење", „Рало", у 1908. години „Братски труд". И Турци су у Скопљу основали сличну установу, „Ислам ширкет", али је она услед слабе организације и лошег вођења убрзо престала са радом.[4]

У Новом Пазару, седишту некадашњег Новопазарског санџака, који је престао да постоји 1902. године, услед осетно мањег броја српског хришћанског становништва у односу на муслиманско, ситуација је била другачија.[5] Нови Пазар се налази у долини реке Рашке, у котлини између Пештерске висоравни и Рогозне, где се стиче неколико већих и мањих долина различитих праваца. На овом простору налазила се римска стражара Азинос, а од X до XII века византијска пограничка тврђава Рас. Од краја XI века, српски народ добија средиште у области око тврђаве Рас, на високом пределу (око 550 метара надморске висине), где су се укрштали важни путеви, а по средини шумом обраслих планинских крајева између Таре и Мораве.[6]

Између 1346. и 1459. године, Рас се чешће помињао под именом Трговиште, у коме су и Дубровчани имали своју колонију. Од краја XV века, у близини овог старог, све чешће помињало се и Ново Трговиште или Нови Пазар. Захваљујући положају на раскрсници путева, Нови Пазар постао је у XVI веку највећа варош између Дубровника и Ниша. У насељу са многобројним трговачким и занатским радњама посебно су били развијени занати у вези са прерадом гвожђа, а велики вашари привлачили су трговце са целог Балканског полуострва. Турски путописац Евлија Челебија навео је да је у првој половини XVII века град имао 3.000 кућа и 1.000 дућана.[7] Нагло опадање Новог Пазара започело је током турско-аустријских ратова, с краја XVII и у првој половини XVIII века. Поновни успон града запажен је од 1809. и трајао је до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878.

---

4 М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 11–17.

5 Новопазарски санџак подељен је на тај начин што су казе које су му припадале припојене Приштинском, Сјеничком и Пећком санџаку. Казе Нови Пазар и Митровица припојене су Приштинском санџаку. (Ејуп Мушовић, „Новопазарски-пријепољски крај у турској административној подели", *Симпозијум сеоски дани Срећена Вукосављевића*, 4, Пријепоље, 1976, 164).

6 Константин Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд, 1990, 5.

7 „Novi Pazar", *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb, 1965, 310–311.

године, када је град водио интензивну трговину са Сарајевом и Скадром. У том периоду посебно је до изражаја дошла његова посредничка трговина између Босне и Солуна, одакле се добијала колонијална роба.[8]

Материјални положај српског становништва био је слаб, тако да је оснивање фонда или друштва за финансијску помоћ било изузетно тешко, будући да грађани нису били у могућности да издржавају и преко потребне установе, попут школа. У каквом се стању налазила школа у Новом Пазару сведочи један допис током прославе Светог Саве 1895. године: „Уз пут од цркве до школе, сваки се грађанин у себе Богу молио, да школа не падне, јер је наша школа тако стара да јој има можда преко 300 година."[9] Са друге стране, доминантност муслиманске популације у граду уочљива је и по томе што су у њему постојали један православни храм и једна синагога, а чак двадесет две џамије.[10] После ослобођења од османске власти 1912. године, велики број муслиманског становништва одселио се у Турску, а уместо њих доселили су се становници вароши из Рашке и Босне. Од великог значаја за даљи развој града била је изградња железничке пруге 1927. године, након чега је он поново постао раскрсница путева, која је са осталим варошима тог дела Краљевине СХС била повезана Ибарском долином.[11]

Са прикључењем Старе Србије Краљевини Србији црквени фондови прерасли су у новчане заводе, а већ у првој години по ослобођењу основана је у Скопљу Српска трговачка банка, док је покренута процедура за оснивање Новопазарске банке. Оснивање је започето 1. маја 1913. године, а међу оснивачима су се налазили: Тодор Мартић, кафеџија; В. Љ. Рамадановић, свештеник; Јаћим Радовановић, трговац; Јевтимије Ђорђевић, Коста Николић, Антоније Ђорђевић, Павле Јакшић, Петар Живковић, Милентије Окошановић, Јоса Нићифоровић, Петар Мирковић и Милун Тодосијевић, гостионичар.[12] За првог председника Управног одбора изабран је Петар Мирковић[13], а за датум оснивања банке узет је 13. децембар 1913. године, када је Министарство народне привреде потврдило банчина правила, иако се још увек није започело са уписом и уплатом основног капитала. Предвиђени оснивачки капитал износио је 150.000 динара, а упису и уплати акција приступљено је у првој половини 1914. године и за кратко време рада прикупљена је главница од 47.000 динара, која је коришћена за давање зајмова по меницама.[14]

8 *Isto*, 311.

9 *Цариградски гласник*, 8, 2. март 1895, 7.

10 *Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 1928, 756.

11 „Novi Pazar", *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, 311.

12 АЈ, 65-1344-2328, Правила Новопазарске банке.

13 АЈ, 65-1344-2328, Дозвола за рад Новопазарске банке од 2. марта 1933.

14 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног одбора поднет на ванредном збору акционара Новопазарске банке одржаном 2. августа 1920.

Тренутак када је Новопазарска банка започела са радом није био повољан, јер је ускоро започео Први светски рат, тако да је Банка, услед прилика, престала са радом 25. јула 1914. и обновила га тек 26. октобра 1919. године. Нови Пазар је у јесен 1915. године окупирала аустроугарска војска, а осим изузетно високог процента пострадалог становништва, окупација је Краљевини Србији донела и страдање свих облика имовине. Са православног храма Светог Николе у Новом Пазару скинуто је звоно тежине 200 кг[15], док су Новопазарској банци уништене све књиге, сав намештај и канцеларијски материјал, тако да је од целе предратне имовине Банка спасила 77 меница у вредности од 46.800 динара, једну касу и пресу за копирање. Осим књига, био је изгубљен или страдао и велики број удеоничарских књижица, тако да је било неопходно да се издају нове. Ратна штета нанета Новопазарској банци износила је 1.534,50 предратних динара, што је у 1920. години, услед инфлације, износило 5.000 до 6.000 динара.[16]

Попут највећег броја новчаних завода на простору Србије, ни Новопазарска банка није била у могућности да настави са радом одмах по окончању рата. Немали број акционара погинуо је или умро током рата, део је био интерниран, а део се још увек налазио у војној служби. Закон о ликвидацији мораторног стања ослободио је дужнике плаћања камате за период од избијања рата до 31. децембра 1919. године, што је у случају Новопазарске банке значило губитак од 25.740 динара, а како су њене финансијске могућности биле крајње скромне, било је неопходно приступити не само уплати преосталог дела главнице, већ и њеном повећану на 300.000 динара.[17]

Повећање основног капитала било је неопходно, јер је Банка на крају 1919. године имала главницу од свега 75.000 динара, што није било довољно не само за рад скромних размера, већ ни за задовољење потреба за кредитом сопствених акционара.[18] Скроман капитал којим су акционари располагали натерао их је да се обрате трговцима Јеврејима и муслиманима за учешће у капиталу Банке. Јевреји су после рата уплатили 308 акција и тиме започели свој улив у Новопазарску банку, док муслимани трговци, који су, према речима Управног одбора Банке, финансијски добро стајали, нису желели да постану акционари Банке, осим Латифа Комана и Салка Гачанина.[19]

---

15 АЈ, фонд Министарства вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 69-67-110, Допис Министарству вера од 16. новембра 1920.

16 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног одбора поднет на ванредном збору акционара Новопазарске банке одржаном 2. августа 1920.

17 АЈ, 65-1344-2328, Исто.

18 М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, 22.

19 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног одбора поднет на ванредном збору акционара Новопазарске банке одржаном 2. августа 1920.

Повећање главнице на 300.000 динара предвиђено је за период од 1. септембра 1920. до 1. јула 1921. године, при чему је банчина управа рачунала на темпо од 10 динара месечне уплате по уписаној акцији. Начин на који су акционари Новопазарске банке планирали да изврше повећање капитала био је једна од карактеристика банкарства у Србији. Капитал банака уплаћиван је по колима, најчешће недељним уплатама, а када би се уплатило једно коло, приступало се уплати другог кола. Неретко, услед недостатка средстава, даље уплате биле би обустављене, док би се дотадашње претвориле у акције. Недовољна финансијска снага акционара Новопазарске банке утицала је да се предвиђено повећање основног капитала на 300.000 динара не само није остварило, већ да до краја 1922. године није била уплаћена ни главница од 150.000 динара, предвиђена предратним правилима.[20]

На првом послератном збору изабрана је нова управа. Чланови Управног одбора постали су: Петар Глишовић, председник; Јаћим Радовановић, Јевтимије Ђорђевић, Уриел Алхалал, рабин; Љубомир Ђ. Јовановић, Петар Живковић, Ашер Бахар, трговац; Лазар В. Живковић. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Станимир Станимировић, Моша Ј. Бахар, трговац; Милојко Васић, Драгомир В. Стикић.[21] Од 1921. године председник Управног одбора био је трговац Самуел Конфорти, који ће на том месту остати током међуратног рада Банке.

Акционари Новопазарске банке били су из: Новог Пазара, Трнаве, Постења, Војнова, Прћанова, Рајковића, Рашке, Загреба (цариник пореклом из Новог Пазара), Нове Вароши, Ивање, Избице и Брезовице. Према професији, доминирали су трговци, али је било и пензионера, општинских службеника (писар, деловођа, чиновник), механџија, превозника, земљорадника, кафеџија, опанчара, бакалина, студената, учитеља, цариника, практиканата, пекара, економа, власника кантина, апотекара, ђака, свештеника, грађевинара, рабина, а највећи број акција (100), имала је Новопазарска црква. Широка професионална структура и велики број акционара одавали су да се радило о ситним акционарима, који су то постајали да би дошли до повољних кредита за сопствене послове. У националном погледу, од 77 акционара који су депоновали своје акције на првом послератном збору, Срба је било 63, Јевреја 12 и 2 муслимана. Од депоноване 933 акције, Јевреји су у свом поседу имали 288 акција, док су два трговаца муслимана поседовала 20 акција.[22]

20 АЈ, 65-1344-2328, Рачун изравнања Новопазарске банке на дан 31. децембра 1922.

21 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног одбора поднет на ванредном збору акционара Новопазарске банке одржаном 2. августа 1920.

22 АЈ, 65-1344-2328, Списак депонованих акција за ванредни збор акционара Новопазарске банке одржаном 2. августа 1920.

Новопазарска банка обављала је следеће послове:

– примала је новац на штедњу, почевши од 1 динара у сребру, па навише на уложне књижице, а предвиђена је и могућност примања златног новца;

– давала је зајмове на менице, које нису могле гласити на суму мању од 50 динара, а које су морале бити обезбеђене са два потписника, са роком не дужим од три месеца;

– давала је зајмове на обвезнице издате од најмање три солидарна дужника. Обвезнице нису могле гласити на суму већу од 200 динара, нити мању од 40, док је рок наплате максимално могао бити три месеца;

– давала је зајмове на домаће хартије од вредности, које је Управни одбор признао за сигурне и

– давала је зајмове на драгоцености и уопште, на залог свих облика.[23]

Осим недовољног капитала, Новопазарска банка имала је и особене проблеме у пословању. Један од таквих била је немогућност да се током две послератне године ангажује књиговођа. Дотадашњи књиговођа Милорад С. Јеленковић дао је отказ на збору акционара 2. августа 1920. године и крајем месеца отишао кући. Управни одбор покушао је да нађе адекватну замену, али није успео да реши проблем, јер су се за то место јављала лица која нису имала ни потребну школу, нити искуство у књиговодственом раду. Управа Банке била је принуђена да сама води књиге сналазећи се у раду, али постигнути резултати нису били добри.[24]

Током првих послератних година у Краљевини СХС била је хронична несташица кредита, услед великих потреба за обновом источног дела државе и недовољног капитала са којим су новчани заводи располагали. У Рашком округу живело је 72.365 становника, од којих је новопазарску општину насељавало 11.185 житеља. Према вероисповести највише је било муслимана (9.295), затим православних (1.652), док је Јевреја у Новом Пазару било 207.[25] Финансијске потребе становништва биле су велике и константне, али како су у Србији преовлађивале мале банке са невеликим капиталом, до кредита није било лако доћи и био је скуп. Према статистици Министарства трговине и индустрије, мада она није била апсолутно тачна, у Краљевини СХС је почетком 1922. године пословало 585 новчаних завода у акционарском облику. На територији Србије пословала су 223 завода, од којих је на подручју Београда радило 61, што је чинило 37% од свих новчаних завода у држави. На подручју Хрватске и Славоније радило је 134 завода, што је

23 АЈ, 65-1344-2328, Правила Новопазарске банке.

24 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног и Надзорног одбора Новопазарске банке на ванредном збору акционара одржаном 5. јуна 1921.

25 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год*, Сарајево, 1932, 110.

са 29 загребачких банака укупно износило 163 новчана завода или 28% од укупног броја. У Босни и Херцеговини је са 17 сарајевских укупно радило 67 новчаних завода, односно 11%. На подручју Војводине налазило се 110 банака, или 18%, док су Словенија са 9 новчаних завода и Далмација са 11 банака, заједно учествовале са 6%.[26]

Постојање великог броја банака било је последица традиције, посебно на подручју предратне Краљевине Србије, али и високих дивиденди које су новчани заводи остваривали захваљујући хроничној несташици новца. Са друге стране, висока деконцентрација капитала разливала је привредну моћ. Да би зауставила вртоглави пад националне валуте, Народна банка извршила је у два наврата 1922. године рестрикцију давања кредита, која се посебно осетила током 1923. године. Недовољну количину новца на тржишту новчани заводи искористили су за давање кредита под високим каматама, што је доносило добру зараду. У ситуацији када се није питало за услове кредитирања, чак и мали новчани заводи, попут Новопазарске банке, остваривали су задовољавајуће приходе. Од 1922. године, па све до банкарске кризе 1931. године, овај новчани завод константно је пословао са зарадом и својим акционарима доносио задовољавајућу дивиденду, иако акционари нису били у стању да испоштују рокове за уплату средстава за повећање главнице, што јасно говори о њиховој финансијској немоћи.

Осим недовољних средстава за улагање, немогућност повећања основног капитала била је последица и нестручно вођене администрације. Банка није добила дозволу за повећање главнице, јер прво коло акција, које су биле предвиђене за главницу од 150.000 динара није било у потпуности прокњижено, тако да због спорне уплате од 4.400 динара, Министарство трговине и индустрије није одобрило повећање капитала. Мање неправилности, које су се јавиле у раду књиговође Димитрија Ђорђевића, отклоњене су током 1922. године и од те године Новопазарска банка имала је уређене књиге, тако да је рад могао бити праћен у складу са законом.[27] Када су неправилности отклоњене, приступило се упису и уплати акција другог кола, тако да је током 1923. године уплаћена 241 акција, док је потпуна главница од 300.000 динара била уплаћена током 1924. године.[28]

Несигурност у пословању и неискуство акционара Новопазарске банке приметни су и по питању дужине постојања акционарског друштва. Попут највећег броја новчаних завода у Краљевини Србији, приликом оснивања Новопазарске банке, дужина трајања акционарског друштва првобитно је била предвиђена на педесет година. Међутим, акционарима се тај период

26 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1924–1925)*, svezak II, Zagreb, 1925, 199.

27 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног и Надзорног одбора Новопазарске банке на збору акционара одржаном 14. јуна 1923.

28 АЈ, 65-1344-2328, Рачун изравнања Новопазарске банке на дан 31. децембра 1924.

учинио предугим, па је смањен на десет година. Како је са истеком 1923. године, према важећим правилима, друштво требало да буде ликвидирано, а почело је да доноси солидан приход, акционари су почетком 1925. године одлучили да продуже рад Банке за још девет година, истовремено доневши одлуку о повећању капитала на 500.000 динара.[29]

Успешни пословни резултати утицали су да поједини акционари предложе даље повећање главнице, али је управа била против тога, јер је сматрала да Банка располаже са довољном количином новца, услед драстичног повећања улога на штедњу. Вишеструко повећање улога на штедњу било је, у првом реду, последица стагнације у пословима, чиме је ослабила потреба за кредитима. У немогућности да пласирају средства у привреду, пословни људи и грађанска лица новац су стављала на штедњу, будући да су камате доносиле солидну, па чак и добру зараду. Раст улога на штедњу променио је структурални однос између властитих и туђих средстава са којима су банке располагале. Овај однос је током 1920. године био 47% : 53%, да би 1929. године износио 24,1% : 75,9%.[30]

Промена односа властитих и туђих средстава још је уочљивија у случају Новопазарске банке. У 1920. години он је износио чак 95,25% : 4,75%, што јасно показује да Банка готово да није располагала улозима на штедњу, што је и разумљиво, с обзиром на дужину ефективног рада. До 1925. године штедни улози износили су до 10% укупних средстава, да би у овој години скочили на ниво од 36,80% и јасно указују на тенденцију привредних кретања. У посматраној 1929. години однос између властитих и туђих средстава износио је 21,34% : 78,66% и чак је био испод југословенског просека, да би у 1930. години достигао однос од 16,24% : 83,76%, што јасно показује да је Новопазарска банка за кредитирање користила првенствено средства својих улагача.[31]

Основни капитал од 500.000 динара у потпуности је уплаћен током 1926. године, а управа је ову суму сматрала довољном за кредитирање. Активна каматна стопа за зајмове по меницама износила је 12%, уз 12% провизије, колико су најчешће наплаћивале и друге банке. Према величини улога, Банка је камату на штедне улоге плаћала у висини од 12% до 16%. Управни одбор сматрао је пасивну камату високом, али на њено снижење није се могло помислити, јер улагачи нису пристајали да депонују новац уколико она

29 АЈ, 65-1344-2328, Записник са збора акционара Новопазарске банке одржаног 22. фебруара 1925.

30 Иван М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Београд, 2012, 466.

31 Израчунато према АЈ, 65-1344-2328, Рачуни изравнања Новопазарске банке од 1920. до 1928. и *Compass, Jugoslawien, Finanzielles jahrbuch 1931*, Wien, 1931, 346; *Compass, Jugoslawien, Finanzielles jahrbuch 1932*, Wien, 1932, 343.

буде нижа. У највећем делу државе дошло је до смањења камата на штедне улоге која се кретала од 4,5% до 9%. Истовремено, смањене су и камате за зајмове, које су се кретале од 16% до 24%, неретко и више, на 12% до 16%.[32] Очито да је Новопазарска банка, са својим скромним капиталом, морала да одржава високу активну и пасивну стопу да би могла да послује, тако да тренд смањења каматних стопа у држави није имао утицај на рад у Рашкој области. Иако је разлика била двострука у корист активне каматне стопе, управа је сматрала недовољном, услед високих пореских оптерећења којима су банке биле подвргнуте.[33]

На критике да су активна и пасивна каматна стопа у великој несразмери у корист банака, на конференцији представника новчаних завода донета је резолуција у којој се наводе главни узроци проблема. Као основни проблеми који онемогућавају ублажавање разлике између камата које су банке наплаћивале и давале, означени су: претерано велике државне и самоуправне дажбине, непосредне и посредне, које су односиле највећи део зараде банака, а понекада премашивале и целу добит; због опште скупоће режијски трошкови постали су велики, као и то да судске извршне власти отезале су са решавањем трговачких предмета.[34]

Проблем пореза и доприноса било је опште место у анализи пословања свих новчаних завода у Краљевини СХС. У недостатку средстава држава, али и локалне самоуправе наметале су читав низ пореза и намета новчаним заводима. Новчани заводи морали су се снаћи у конгломерату несрећених економских прилика, те су у великом погледу помогли консолидацији економских прилика у држави. Промет новчаних завода развијао се у сваком погледу, упркос високој пореској стопи која их је тиштила, јер су у послератним годинама били оптерећени са једанаест врста пореза.[35]

Акционари Новопазарске банке били су задовољни приходима, сматрајући дивиденду довољно високом за капитал који су уложили. Међутим, развој послова подстакао је банчину управу да стави на дневни ред висину накнаде за своје учешће у раду, будући да су режијски трошкови били минимални, јер управа није добијала никакву награду за посао који је обављала. Из тих разлога, као и повећања банчиног основног капитала и званичног продужетка рада акционарског друштва, дошло је до нове промене банчиних

32 „Наше банке", *Велики трговински календар за 1928. годину*, Београд 1928, 67.

33 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног одбора Новопазарске банке на збору акционара одржаном 27. фебруара 1927.

34 Живојин Праштало, „Питање смањења каматне стопе", *Банкарство*, 4, Београд, 1927, 153.

35 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1921–1922)*, svezak I, Zagreb, 1922, III–123.

правила. Дужина трајања Новопазарске банке утврђена је на двадесет једну годину, почевши од 1. јануара 1913. године, са могућношћу продужења рада. Основни капитал повећан је на 500.000 динара, додавањем 2.000 акција номиналне вредности од 100 динара. Начин уплате био је идентичан као и претходних година, односно предвиђао је недељну уплату. Број чланова Управног одбора утврђен је на осам, док је Надзорни одбор бројао четири члана. Подела добити распоређена је тако да је у резервни фонд уплаћивано 10% добити, тантијеме члановима Управног одбора, књиговођи и благајнику износиле су укупно 5%, а тантијеме Надзорном одбору одређене су на 2% од зараде. Предвиђено је да се резервни фонд допуњује док не достигне трећину основног капитала, након чега би престало одвајање за ову банчину позицију.[36]

На збору акционара Новопазарске банке у хотелу „Врбак" 1928. године дошло је до нових промена банчиних правила.[37] Још на збору акционара 1924. године разматрано је да се 25% добити треба одвајати у фонд за подизање банчине зграде.[38] На збору 1928. године одлучено је да се ова идеја реализује, с тим да се пажња првенствено усмери ка повећању резервног фонда, а да се фонд за подизање банчине зграде интензивно појача када резервни фонд достигне трећину основног капитала. Сазнање да резервни фонд треба ојачати произашло је из чињенице да су се банчини послови у великој мери развили, али да је слаб резервни фонд представљао опасност по стабилност рада Банке, услед повећања могућности за појаву „сумњивих потраживања". За покретање фонда за подизање банчине зграде одвојено је 47.902,94 динара.[39]

У 1928. години забележена је рекордна добит Новопазарске банке, која је износила 133.423,79 динара, али ове године није дељена дивиденда, већ је целокупна сума унета у посебан фонд за повећање банчине главнице.[40] Развој Новопазарске банке пратио је развој града и околине. Нови Пазар се у том тренутку простирао на 400 хектара и имао 2.513 домова. У граду су постојале две основне школе, гимназија, женска занатска школа, ћилимарска школа и медреса.[41] Од великог привредног значаја за читав крај били су

36 *Правила Ново Пазарске Банке*, Нови Пазар, 1926, 1–23.

37 *Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 16, Београд, 23. јануар 1928, 4.

38 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног и Надзорног одбора Новопазарске банке на збору акционара одржаном 16. марта 1924.

39 АЈ, 65-1344-2328, Записник са збора акционара Новопазарске банке одржаног 26. фебруара 1928; Извештај Управног одбора Новопазарске банке на збору акционара одржаном 26. фебруара 1928.

40 АЈ, 65-1344-2328, Извештај Управног одбора Новопазарске банке на збору акционара одржаном 20. јануара 1929.

41 *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928)*, svezak III, Zagreb 1929, 694.

вашари, који су се у Новом Пазару одржавали од 22. до 24. маја и од 16. до 18. октобра, а главни продукти краја били су стока, воће и жито.[42]

У граду су радили: четири лекара, један вертеринар, три адвоката, бабица, седамнаест берберина, три часовничара, три грађевинара, један јувелир, пет колара, тринаест ковача, шест кројача, пет лимара, два лончара, тринаест обућара, тринаест опанчара, један поткивач, два столара, пет абаџија, и девет зидара. Град је имао апотеку, три радионице за производњу ћебади, двадесет седам гостионица, три гвожђарске радње, кафану, књижару, четири радње са кондиторском робом, седам трговина кожом, двадесет једну трговину мануфактурном робом, осамнаест месара, три трговине мешовитом робом, осамнаест пекара и три трговине шећерном робом.[43]

Осим Новопазарске банке, која је успешно пословала, у граду је 1924. године дошло до оснивања Рашанске банке, чији је основни капитал био веома скромних 150.000 динара. Да ли је ова банка успела да се оснује или не, није познато, јер је, осим предвиђене главнице једино познато да је одржала збор акционара 16. марта 1924.[44] Трговци муслимани основали су 4. септембра 1928. године новчани завод под именом Трговачко привредна банка, са капиталом од 500.000 динара.[45]

Табела 1. Главне позиције Новопазарске банке[46]

Година	Капитал	Есконт меница	Резервни фонд	Улози на штедњу
1.8.1920.	136.513,80	140.425	3.871,20	6.801,50
5.6.1921.	142.499,50	154.810	3.871,20	10.667,10
31.12.1922.	145.531,20	176.374,91	2.597,60	14.163,62
1923.	174.131,40	220.059,49	4.497,60	18.900,84
1924.	300.000	377.926,70	8.350,60	33.406,28
1925.	443.300	794.735,61	15.984,60	258.042,56
1926.	500.000	1.414.217	25.034,60	809.603,56
1927.	500.000	1.958.570	60.673,60	1.591.994,35
1928.	500.000	2.781.825	110.726,45	1.926.153,24
1929.	500.000	3.107.990	662.769	1.842.680
1930.	500.000	3.925.590	200.000	2.578.485

42 *Велики трговински календар за 1928. годину*, 269.

43 *Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 756.

44 *Compass 1931*, 345.

45 *Compass 1932*, 343.

46 АЈ, 65-1344-2328, Извештаји Управног одбора поднет на ванредном збору акционара Новопазарске банке одржаном 2. августа 1920, 5. јуна 1921; Рачуни изравнања од 1922. до 1928. године; *Compass 1931*, 346; *Compass 1932*, 343.

Успешан рад Банке која се налазила у улици краља Александра, на броју 24[47], пратила је и промена власничке структуре у националном погледу. Повећавање банчине главнице знатно успешније могли су да прате јеврејски трговци од српских, тако да је преузимање Банке готово у потпуности извршено до краја двадесетих година XX века. На крају 1929. године чланови Управног одбора, а тиме и водећи акционари били су: Самуел Конфорти, председник; Леон Бахар, потпредседник; Моша Бахар, Урош Симић, Ашер Бахар, Садик Конфорти и Јосеф Данон.[48] Од новчаног завода који су покренули Срби, у банчиној управи остао је само један – Урош Симић. Утицај Јевреја у финансијским установама у Краљевини СХС био је велики. Јевреји су још у периоду под османском влашћу били познати сарафи, а према подацима за 1927. годину, од двадесет главних финансијских институција, Јевреја није било само у одборима Српске банке и Љубљанске кредитне банке. У Народној банци, у неким есконтним одборима имали су чак и већину (Вараждин и Битољ), а иначе су били заступљени код свих филијала Народне банке у Краљевини СХС. Јеврејски капитал био је већински у Хрватској есконтној банци (Југословенска удружна), Југословенској, Аграрно-комерцијалној, Општем југословенско банкарском д. д. итд.[49]

Успешно пословање и резервни фонд који је премашивао основни капитал Банке изазвали су реакцију најкрупнијих акционара. Смањен је број чланова Управног одбора са осам на пет, а тиме је и подела добити на основу тантијема представљала већу зараду акционарима који су остали у Управном одбору. У националном погледу, три акционара (Самоел Конфорти, Леон Бахар, Моша Бахар) били су Јевреји и држали су позиције председника и потпредседника Управног одбора, док су два српска члана Управног одбора били Урош Симић и Љубомир Јовановић.[50]

За велики број новчаних завода пословна 1930. година није била успешна попут претходних. Измењене прилике утицале су на пословну политику многих банака. Водећи рачуна о приликама на новчаном тржишту, загребачки новчани заводи приступили су смањењу камате по улозима на штедњу од 15. маја 1930. године. Разлог је био тај што су камате на зајмове, контокорентне и меничне, већ биле осетно редуциране, па су приходи новчаних завода били много слабији него раније. Тај диспаритет почео је угрожавати део дивиденде код појединих банака. Нове камате износиле су 5,5% за нове

47 АЈ, 65-1344-2328, Допис Новопазарске банке Краљевско-банској управи на Цетињу од 2. јуна 1932.

48 *Compass, 1931*, 345.

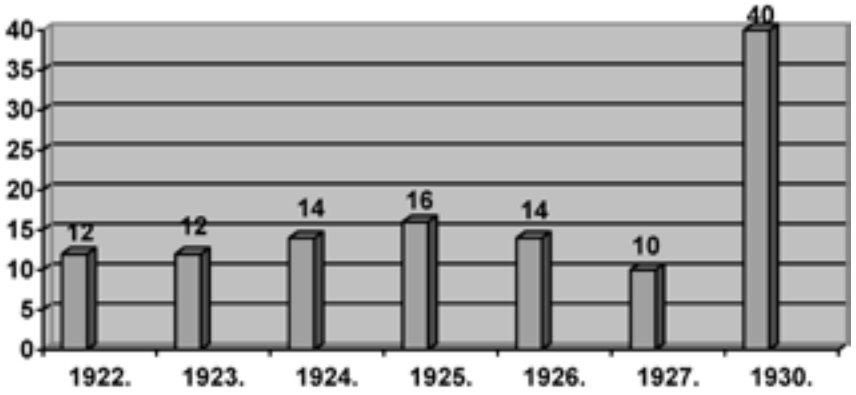
49 Н., „Јевреји у Југославији и Бугарској", *Економист*, 3, Београд, 1930, 236.

50 *Compass 1932*, 343.

улоге по виђењу и 6% за старе. Када се обрачунао порез на ренте, висина камате износила је 5,17% и 5,64%.[51]

Захваљујући драстичном смањењу резервног фонда и тек делимичном повећању специјалног фонда, у односу на извршено смањење, Новопазарска банка донела је у овој години рекордну дивиденду од чак 40%.[52]

Графикон 1. Дивиденда акционара Новопазарске банке (у процентима)[53]

У 1931. години, када је избила банкарска криза у Краљевини Југославији, Нови Пазар налазио се у Зетској бановини и био је седиште Дежевског среза који се простирао на 1.244 km^2, где је у дванаест општина било 295 насеља, са 6.706 домаћинстава, у којима је живело 24.376 становника.[54] У самом граду живео је 10.361 становник, међу којима је било 8.309 муслимана, 1.698 православних житеља, те 249 Јевреја.[55]

Предуслов за банкарску кризу била је паника улагача, покренута 24. септембра 1931. године. Улагачи су „тражили од банака оно што никада ни једно банкарство у свету из својих сопствених средстава није могло да изведе, наиме, да у најкраћем времену исплати 1/5–1/2 свих уложака на штедњу". Уведени мораторијум оставио је на улагаче утисак да су банке инсолвентне и после првог мораторијума априла 1932. године, још јаче извршили притисак на банке да им исплате штедне улоге. Југословенске банке исплатиле

51 „Снижење каматњака на улошке загребачких новчаних завода", *Народно благостање*, Београд, 1930, 311.

52 *Compass 1932*, 343.

53 АЈ, 65-1344-2328, Извештаји Управног одбора поднет на ванредном збору акционара Новопазарске банке одржаном 2. августа 1920, 5. јуна 1921; Рачуни изравнања од 1922. до 1928. године; *Compass 1931*, 346; *Compass 1932*, 343.

54 *Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак 1929–1931*, Загреб, 1933, 498.

55 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год*, књ. II, Сарајево, 1932, 117.

су током кризе преко 5 милијарди динара до 1932. године, што значи да је ликвидност банака била на висини.[56]

Није познато како се криза рефлектована на Новопазарску банку, али је она свакако избегла први удар навале улагача на шалтере банака, јер је марта 1933. године добила дозволу за рад, према којој је могла да:

– прима новац на штедњу;
– даје зајмове на менице и хартије од вредности и
– даје зајмове по текућим рачунима.[57]

Новопазарска банка није тражила заштиту на основу Закона о заштити новчаних завода и њихових веровника, што јасно говори о томе да је задржала активан биланс између потраживања и дуговања и да њени комитенти нису били превасходно земљорадници, али у каквим условима је могла да ради јасно говори податак да је у Краљевини Југославији 1938. године нормално радило само 28,3% новчаних завода.[58]

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије
Архив Југославије, фонд Министарства вера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Архив Југосалвије, Фонд Централног прес бироа

Објављени извори

Адресар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду, Београд, 1928.
Алманах Краљевине Југославије, IV јубиларни свезак 1929–1931, Загреб, 1933.
Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год., Сарајево, 1932.
Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год., књ. II, Сарајево, 1932.
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1921–1922), svezak I, Zagreb, 1922.
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1924–1925), svezak II, Zagreb, 1925.
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Almanah (1927–1928), svezak III, Zagreb, 1929.
Compass, Jugoslawien, Finanzielles jahrbuch 1931, Wien, 1931.
Compass, Jugoslawien, Finanzielles jahrbuch 1932, Wien, 1932.
Правила Ново Пазарске Банке, Нови Пазар, 1926
Правила Урошевачке банке, Београд, 1914.

56 В. Бајкић, „Неизлечиве заблуде улагача, Поводом меморандума Друштва улагача новчаних завода у Загребу", *Народно благостање*, Београд, 1934, 435.

57 АЈ, 65-1344-2328, Дозвола за рад Новопазарске банке од 2. марта 1933.

58 АЈ, фонд Централног прес бироа, 38-577-744, Iz izveštaja Novosadskog udruženja banaka od 14. juna 1939.

Штампа и периодика

Банкарство, Београд, 1927.
Велики трговински календар за 1928. годину, Београд, 1928.
Економист, Београд, 1930.
Народно благостање, Београд, 1930–1934.
Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд, 1928.
Цариградски гласник, Истанбул, 1895–1903.

Литература

Бецић 2012: И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918–1941*, Институт за савремену историју, Београд.
Гавриловић 1931: М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Крајничанац, Скопље.
Гавриловић 1933: *Привреда Јужне Србије*, Немања, Скопље.
Enciklopedija Jugoslavije 1965: 6, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb.
Јиречек 1990: К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Култура, Београд.
Историја српског народа 1994, VI-1, Српска књижевна задруга, Београд.
Мушовић 1976: Е. Мушовић, „Новопазарски-пријепољски крај у турској административној подели", у: *Симпозијум сеоски дани Сретена Вукосављевића*, књига 4, Самоуправна интересна заједница основног образовања општине, Пријепоље, 161–166.
Чемерикић 1937: М. Чемерикић, „Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875. до 1937. године", у: *Спомеиица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, (уредник: Алекса Јовановић), Јужна Србија, Скопље.

Ivan M. BECIĆ

THE BANK OF NOVI PAZAR BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Summary

With liberation of Old Serbia from the Ottoman occupation and joining with Kingdom of Serbia, economy life of liberated areas went into different directions. One of the economic characteristics of Serbia was a great number of local crediting institutes with small capital, which, in places where they worked, enabled bussinessmen to come to a certain sum of much needed loans. The Bank of Novi Pazar was founded in 1913, beginning with work in the first half of 1914, but soon had to stop it, due to outbreak of the First World War.

During the war, the bank of Novi Pazar suffered a number of human and material losses, which together with new economic circumstances after the war, prevented its sooner operating. Successful management of the Bank began in 1922 and it was operating up to the banking crisis in the Kingdom of Yugoslavia in 1931. Although the Bank of Novi Pazar on two occasions increased its capital, its amount up to the 500.000 dinars rated this bank in the group of banks with the smallest capital in the country. However, owing to the needs of businessmen from a passive region, as well as high interests, the Bank of Novi Pazar brought its shareholders a satisfactory income all the time.

Although the Bank of Novi Pazar was founded by Serbs from the Raška region, the Jews from Novi Pazar became in time its greatest shareholders. During the whole period of its operating, the Bank exclusively dealt with banking transactions, out of which granting loans to clients' loans on bills was dominant. After the outbreak of banking crisis in the Kingdom of Yugoslavia, the Bank of Novi Pazar, like most of the other banks, could not operate successfully.

Key words: the Bank of Novi Pazar, the First World War, the Second World War, banking crisis.

Рад је предат 14. априла 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 355.48(497.1)"1941"
94:355.311.5(497.1)"1941"

*Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ЗЕТСКА ДИВИЗИЈА У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941.**

Апстракт: У раду се сагледава улога Зетске дивизије у Априлском рату приликом борби на територији Албаније. Борбена дејства јединица Зетске дивизије реконструисана су на основу сведочења официра Војске Краљевине Југославије, као и на основу осталих релевантних извора и литературе.

Кључне речи: Зетска дивизија, Априлски рат, Војска Краљевине Југославије, Албанија, Италија.

Учешће јединица Зетске дивизије у Априлском рату до сада је обрађивано искључиво у оквиру ширих разматрања која се односе на улогу југословенске војске у овом кратком оружаном сукобу. С обзиром на додељену улогу овој дивизији, да у склопу III армије изврши упад на албанску територију и потисне италијанску војску на југ, постоји потреба детаљнијег сагледавања операција на овом делу фронта. Доступне податке, похрањене у Војном архиву, представљају изјаве бивших официра Војске Краљевине Југославије, тада на служби у јединицама Зетске дивизије, које су, на жалост, једини извори за поједине сегменте борби у северној Албанији. Већи део тих података јесу сведочења официра Независне државе Хрватске, написана у току рата, а један број представљају изјаве дате педесетих година од стране тада активних или пензионисаних припадника Југословенске народне армије. Њихова веродостојност може се проверити кроз истраживања Велимира Терзића[1], али и кроз зборник докумената о Априлском рату у издању

* Научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије*, евиденциони број 178028, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 В. Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941*, Титоград, 1963.

Војноисторијског института[2]. Посебно су значајна сећања тадашњег команданта Скадарског одреда (до почетка рата команданта пешадије Зетске дивизијске области), генерала Светомира Поповића, објављена у часопису *Војноисторијски гласник*[3]. Напомињемо да детаљни покрети ниже од нивоа пука нису обрађивани, јер је идеја уопштено сагледавање дејстава читаве дивизије.

Планови и ток рата

Окупација Албаније, коју су спровеле италијанске трупе 1939. године, била је одскочна даска за напад на Грчку, што је довело рат на границе Југославије. Иако се италијански утицај у Албанији учврстио још од потписивања тиранских пактова 1926–1927. године (што је за последицу имало присуство италијанских трупа на Балкану), у новонасталој ситуацији морало се водити рачуна о снагама које би могле угрозити југословенску територију из правца југозапада. Окупација од стране Италијана и њихов сукоб са Грчком, који је почео у октобру 1940. године, негативно су се одразили на стање у Албанији. Незадовољство становништва предвођеног виђенијим племенским првацима претило је да прерасте у отворену побуну. Обавештајни извештаји које је добијало Министарство војске и морнарице првих месеци 1941. године указују на врење, не само у пограничном појасу, већ и у унутрашњости Албаније. Извештај из јануара, примера ради, говори о доласку италијанског пешадијског пука јачине 1.500 војника, чији је специјални задатак био унутрашње осигурање и гушење евентуалних побуна. Са овим пуком дошло је и 7 артиљеријских дивизиона који су затим упућени на фронт. Саме граничне страже према Југославији промењене су и чине их искључиво италијански војници, пошто у Албанце немају поверења. Албански граничари су отпремљени у концентрационе логоре.[4] Неодстатак хране на фронту проузроковао је отимање намирница од локалног становништва или пак до откупа, али по цени коју је војска наметала.[5]

---

2 *Априлски рат 1941*, II, зборник докумената, Београд, 1987.

3 С. Поповић, „Операције Скадарског одреда и леве колоне Зетске дивизије априла 1941“, *Војно-историјски гласник*, 4/1955, 88–113.

4 ВА, П 17, К 12, Ф 3, 17. Извештај Вардарског жандармеријског пука Команди жандармерије Пов. Ј. Ђ. Бр. службено од 18. јануара 1941.

5 *Народ у Албанији пати од глади, без одеће и других животних потреба и радо би дигао устанак, али му недостаје оружја и нема вође. Власти од народа у близини фронта узимају жито и стоку што плаћају по својој процени*. ВА, П 17, Ф 4, 11. Извештај Команде жандармерије Министарству војске и морнарице Пов. Ј. Б. Бр. 1166 од 16. марта 1941. Други извештај наводи следеће: *Албански живаљ у Албанији налази се у ставу ишчекивања. Претресања су почела и врло често виђају се по улицама пропагандистичке плакате са насликаним југословенским, турским, грчким, руским и енглеским заставама и*

Положај италијанских снага у Албанији указивао је на незадовољство и пад морала, не само услед губитака на фронту, већ и боравка у средини која им није наклоњена. Бројно стање италијанске војске на грчком фронту износило је око 400.000 људи.[6] Према истраживањима Велимира Терзића, почетком 1941. године Италија је на територији Албаније држала 28 дивизија.[7] За пребацивање ових снага употребљавани су најчешће немачки авиони. Ови апарати уступљени су Италији за транспорт војника пошто је превоз бродовима био отежан услед енглеске и грчке поморске блокаде.[8] Незадовољство је било изазвано лошим снабдевањем, будући да је храна углавном налажена на терену и била је лошег квалитета. Поред тога, неуспеси на фронту утицали су на све већи број дезертера.[9]

Из напред наведеног приметно је прилично хаотично стање у Албанији, што је погодовало општој идеји југословенског генералштаба око превентивног упада на албанску територију и заузимања виталних комуникација.

Идеја о превентивном уласку на албанску територију није дошла као последица новонасталог стања након италијанске окупације. У ратним

написаним зверствима које чине Италијани са појединим виђенијим људима у Албанији. Што се тиче побуне ових још увек нема, једино у Мередитима има известан број комита. Хапшења италијанске власти врше врло често и то комуниста, али ових је мање, највише хајсе виђеније људе за које постоји бојазан да не створе какву побуну или метеж међу становништвом. Чује се да Грци убацују оружје и новац народу. Исто, 11. Извештај Зетског жандармеријског пука Команди жандармерије Стр. Пов. Ј. Бр. службено од 2. марта 1941.

6 ВА, II 17, К 12, Ф 3, 46. Извештај Вардарског жандармеријског пука Команди жандармерије Пов. Ј. Б. Бр. службено од 15. фебруара 1941. Према проценама то је износило око три армије. Исто, 40. Извештај Вардарског жандармеријског пука Команди жандармерије Пов. Ј. Б. Бр. службено од 6. фебруара 1941. У извештајима британског посланика наводи се број од око 300.000 италијанских војника у Албанији. *Британци о Краљевини Југославији*, III, приредио Живко Аврамовски, Београд, 1996, 566.

7 В. Терзић, н. д, стр. 23. Само у периоду јануар–март 1941. године, Италијани су у Албанију пребацили 12 дивизија. *Априлски рат*, II, 229.

8 ВА, II 17, К 12, Ф 3, 46.

9 Извештаји са почетка године указују на опште расуло у италијанској војсци: *Око 540 италијанских војника промрзло је на фронту, а некима су чак и прсти на ногама отпали. Ови промрзли и рањени војници налазе се по приватним кућама и школама на лечењу. Храна је доста слаба, јер војници добијају по 600 грама хлеба и то четири пута недељно, а три пута недељно добијају пексимит. Месо добијају један пут недељно и то само онда ако добију стоку из Југославије. Одело је сасвим слабог квалитета, а нарочито је обућа слаба и поцепана*. Исто. *Морал код италијанске војске пољуљан је, болнице и школе у Албанији пренатрпане су рањеницима, а нарочито је запажено да се италијански војници сами рањавају да би се уклонили са фронта*. Исто, 46. *Италијански војници су подељени, једни су за рат, а други неће да ратују и тако долази често до сукоба са старешинама и беже из војске*. ВА, II 17, К 12, Ф 4, 16. Извештај Команде жандармерије Министарству војске и морнарице Пов. Ј. Б. Бр. 1210 од 19. марта 1941.

плановима рађеним двадесетих и тридесетих година југословенски војни врх је, без обзира на могућег противника, предвиђао овај случај у циљу отклањања потенцијалне опасности са југозапада већ на почетку евентуалног оружаног сукоба.

Након анексије Албаније од стране Италије, могућност угрожавања са албанске територије постала је реална, тако да је осигурање границе било приоритет. Ратни планови рађени након 1939. године предвиђали су савезништво Немачке и Италије, што би приоритет дало северном и западном фронту. Уколико би Италија склопила савез са Немачком, то би значило концентрацију њених јачих снага на територији Албаније и формирање албанско-бугарског фронта, пресецањем комуникације у долини Вардара.[10] Опасност пресецања јужне комуникације навела је југословенски генералштаб на разматрање затварања границе према Албанији и њену јачу контролу. Улазак југословенских снага на територију Албаније није предвиђен крајем тридесетих година, услед гомилања италијанске војске. Пре почетка сукоба са Грчком, Италија је на територији Албаније разместила значајније снаге јачине једног корпуса[11], да би се од јесени 1940. године, како смо већ навели, број дивизија знатно увећао. Планови о заштити границе предвиђали су мање снаге, с обзиром на очекивано решење сукоба на главним фронтовима.[12] Тек је нови ратни план „Р-41“, у склопу опште намере повлачења војске на југ и спајања са грчко-британским снагама, узео у обзир могућност активног дејства на овом делу фронта. У том случају, потребно је било обезбедити комуникације у долинама Мораве и Вардара, затварањем праваца према Бугарској и офанзивним дејствима према Албанији. Снаге које би оперисале на албанском фронту имале би задатак да офанзивом што пре дођу у додир са грчким трупама, које се боре против Италијана, као и да омогуће пролаз југословенској војсци кроз Албанију. За извршење овог задатка образована би била III група армија састава: III армија, трупе III армијске области и Ибарска дивизија. Трећа армија је са три дивизије и једним одредом, у првој, и једном дивизијом, у другој линији, требало да

10 ВА, П 17, К 103, Ф 1, д 1. План „ИНМАрБ“.

11 Веће италијанске снаге сконцентрисане су биле на територији Албаније још у лето вршећи опсервације према Југославији и Грчкој. Податак до кога је дошла обавештајна служба III армијске области говори да су, од четири италијанске дивизије, три биле сконцентрисане на југословенској и једна на грчкој граници. Пешадијска дивизија „Венеција“ била је стационирана у језерској зони, према тромеђи, алписка дивизија „Јулија“ у реону Скадра, за дивизију „Арецо“ се претпостављало да ће из Валоне кренути или према Скадру, или према Дебру, док је у Тирани била смештена оклопна дивизија „Ћентауро“, као и штаб 26. корпуса. ВА, П 17, К 31, Ф 4, д 34. Извештај команде III армијске области пов. ђ. об. бр. 1732 од 13. јуна 1940.

12 Опширније видети: Д. Тешић, „Ратни планови Војске Краљевине Југославије 1938–1941“, *Војно-историјски гласник*, 1/1991, 27–55.

дејствује на албанском фронту. Састав ове армије био би: Зетска дивизија у реону Подгорице, Комски одред око Плава и Гусиња, Косовска дивизија на простору Ђаковице и Призрена и Вардарска на простору Струге и Дебра. У другој линији налазила би се Херцеговачка дивизија, као армијска резерва, са штабом у реону Даниловграда.[13]

Будући да је једино III армија имала офанзивну улогу, њено напредовање извршено би било из три правца: Косова, Македоније и Црне Горе. При одређивању војишта овој армији, пошло се од важности територија са којих би се извршио упад. Претпоставка је била да ће најосетљивији правац бити са територије Косова и Метохије, с обзиром на његов значај за обе стране. Читав правац из Црне Горе дефинисан је још двадесетих година у једној студији генералштаба под именом Зетско-скадарско војиште. Ово војиште простирало се од вододелнице Лима до Ибра и Белог Дрима, са југословенске стране, док би са албанске за границу био узет Црни Дрим. Иако другоразредно, ово војиште је од значаја, јер овлађујући њиме југословенска страна може створити погодну основицу за даље операције, али може помоћи дејствима из правца Косова и Метохије. Са албанске стране ово војиште би имало локалног значаја, будући да се продором на територију Црне Горе не угрожавају виталне комуникације.[14]

Југословенска војска је почетак Априлског рата дочекала са инструкцијама према последњем ратном плану „Р-41". Задатак јединица III армије, како је наведено, био је концентрични продор на албанску територију, у циљу уништења италијанске војске. Идеја је била брзо овладати граничним прелазима, ударити у леђа Италијанима, растројити им позадину и довести до потпуног слома италијанског фронта у садејству са грчком војском.[15] Намера Врховне команде била је да се пређе у акцију одмах по завршетку мобилизације, односно прикупљања трупа на полазним положајима. Датум одређен за почетак операција био је 7. април, пошто трупе III армије нису могле раније бити спремне за акцију.[16] Конкретни задаци дивизијама били су:

– на сектору Зетске дивизије, продор преко Скадра за Љеш,

– на сектору Комског одреда, продор преко Комова на Дрим и хватање везе са Зетском дивизијом,

– на сектору Косовске дивизије, продор преко Кукуша на Дрим и даље на југ[17],

---

13 ВА, II 17, К 3а, Ф 1, д 1. Објашњење ратног плана „Р-41".

14 *Стратегијско-географска процена наших фронтова и праваца,* Београд, 1922, 29.

15 Договорено на састанку 4. априла 1941. између представника југословенске, грчке и британске војске на југословенско-грчкој граници. *Априлски рат,* II, 432–438.

16 Исто, 808.

17 Опширније видети: Д. Велојић, „Косовска дивизија у Априлском рату 1941", *Баштина,* 36/2014, 223–242.

– на сектору Вардарске дивизије, продор према Тирани,

– на сектору Херцеговачке дивизије, као резерве, наступање иза Зетске дивизије према Скадру.[18]

Италијански планови темељили су се на претпоставци решења сукоба на северном и западном фронту. Главна италијанска ударна снага налазила се у Истри и на граници са Словенијом са задатком садејства немачким снагама и продора према Љубљани и реци Купи.[19] Снаге у Албанији биле би у одбрани, с обзиром на негативна искуства из рата са Грчком, али и на окружење у коме су се налазиле, што би претпостављало борбена дејства у дивергентним правцима и коришћење морске обале као залеђа и одступнице.[20] Италијанским снагама у Албанији наређено је да изврше затварање границе, а нарочито праваца који из Црне Горе преко Скадра воде према Тирани и могу бити погодни за угрожавање бока и позадине трупа на северу. На фронту према Југославији оперисала је италијанска IX армија са својих 8 дивизија, једним планинским одредом и два коњичка пука, док је на фронту према Грчкој распоређена XI армија са 22 дивизије.[21] На самом скадарском правцу, у реон Хотита, упућена је оклопна дивизија „Ћентауро", ради спречавања југословенских снага да угрозе бок IX армији. У одбрани читавог фронта Италијани су се ослањали на Скадар и Дебар, али и на Црни и Велики Дрим, као моћне водене препреке.[22]

Терен на коме је Зетска дивизија имала да изводи операције простирао се од Скадарског језера до обронака Проклетија. Источни део ове просторије био је изузетно неприступачан, док је западни представљао равницу. Ово је значајно, пре свега, јер се у равници на прилазима Скадру могу ангажовати сви родови војске и повести отворена битка, док је недостатак комуникација у источном делу могао успорити транспорт артиљерије и побуну јединица. Тако је терен више погодовао Италијанима, будући да су се југословенске снаге могле ослонити само на квалитет живе силе, с обзиром на инфериорност у модерном наоружању.[23]

Зетска дивизија формирана је од јединица Зетске дивизијске области, као војно-територијалног органа. Пре почетка рата Зетску дивизијску област (штаб Цетиње) образовали су: 29. пешадијски пук, са штабом у Требињу, 38. пешадијски пук, са штабом у Подгорици, 48. пешадијски пук, са

18 ВА, П 17, К 66, Ф 5, 387–5. Изјава Жарка Верића, начелника оперативног одељења у штабу III групе армија.

19 Војна енциклопедија, 1, Београд, 1970, 188.

20 В. Терзић, н. д., 238.

21 Исто, 239.

22 Исто; Војна енциклопедија, 1, 188.

23 С. Поповић, н. ч., 88–89.

штабом у Пљевљима, као и 8. самостални артиљеријски дивизион у Подгорици и 24. артиљеријски пук у Требињу.[24] Приликом мобилизације, као активно језгро за формирање Зетске дивизије послужио је 38. пешадијски пук, док је 48. пук формирао Комски одред, а 29. пук ушао у састав Херцеговачке дивизије. На почетку Априлског рата Зетска дивизија је, поред 38. пука са батаљонима у реонима Подгорице, Бара и Скадра, у свом саставу имала 61. пешадијски пук, делимично попуњен (40% људства и 25–30% стоке) са батаљонима у Никшићу и северно од Скадра, 87. пешадијски пук у Даниловграду, 15. артиљеријски пук у Подгорици (попуњен са 75% људства и 40% стоке) са батеријама на истуреним положајима према Скадру, 15. коњички и 15. пионирски батаљон у Требињу, 15. митраљеска чета и 15. база у Подгорици и 15. допунски пук на мобилизацијским местима у Подгорици, Никшићу и Даниловграду. Поред тога, на самој граници били су распоређени 322. и 323. пук, као и два батаљона резерве војске и граничне јединице.[25] Као подршка дејствима у северној Албанији одређена је 81. ваздухопловна бомбардерска група стационирана код Мостара, са две ескадриле бомбардера *Savoia Marchetti.* На основу овог распореда приметно је да јединице још увек нису биле спремне за дејство, будући да се већина налазила на мобилизацијским местима, док је попуњеност код појединих износила мање од половине људства и стоке.

С обзиром на недовољан одзив људства, али и власника стоке, опреме и возила за вучу[26], очекивани покрет и нападна дејства била су спорија. Што се наоружања тиче, опремљеност је, како извори наводе, била задовољавајућа. Сваки пешадијски пук располагао је са 2.800 пушака 7,9 мм, 650 карабина, 144 аутоматске пушке, 24 лака и 32 тешка митраљеза, 2 бацача 75 мм и 4 бацача од 81 мм, 4 пешадијска тока и 200 пиштоља. Артиљеријски пук је располагао са 1.400 карабина, 100 пиштоља, 24 тешка митраљеза, 24 брдска топа, 12 брдских хаубица и 12 пољских топова. Митраљеска чета располагала је са 100 карабина и 12 тешких митраљеза, док је коњички батаљон имао 350 карабина, 4 тешка и 2 лака митраљеза и 6 аутоматских пушака. Поред тога, у магацинима се чувало око 2.200 италијанских пушака

24 М. Бјелајац, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије,* Београд, 2004, 346.

25 В. Терзић, н. д., 382.

26 Као илустрација може послужити податак да је Зетској дивизији било потребно 15.000 самара, од чега је држава морала да обезбеди 5.400, а остатак је набављан на терену од становништва. Од тих преосталих 9.600 пописаних од народа (установљено је да на територији Зетске дивизијске области има око 28.000 самара са прибором), прибављено је једва 100 самара, од којих 50 комплетно и употребљиво. Петнаести возарски батаљон је од потребних 900 коња добио 150, док је 61. возарски батаљон од 3.000 возила добио 120. ВА, II 17, К 68, Ф 5, 1462. Изјава Ота Печара, референта артиљерије у штабу Зетске дивизијске области.

и два митраљеза намењених за наоружање добровољаца и илегални упад у Албанију, до чега није дошло.[27]

У овом распореду дивизија је дочекала 6. април и почетак рата. Као што је наведено борбена дејства Зетске дивизије отпочела су касније, док су италијански положаји бомбардовани одмах на почетку. Сама дејства авијације ограничила су се на бомбардовање комуникација, скадарског аеродрома и италијанских колона. Капетан Јован Вукомановић, био је командир одељења у 2. пилотској школи. Током рата (14. априла) постављен је на дужност команданта 81. ваздухопловне групе. Према споразуму са командантом Зетске дивизије, ова група би бомбардовала италијанске тенкове прикупљене североисточно од Скадра. Уместо тога, она је превозила чланове владе и њихове породице из Никшића за Атину.[28] Авиони 261. ескадриле бомбардовали су скадарски аеродром, као и трупе на маршу од Скадра ка Подгорици већ 6. априла. Бомбардован је затим и мост на реци Ешми на путу Тирана–Скадар. Бомбардовање аеродрома изведено је успешно, будући да су погођени хангари и уништено 2/3 летелишта. Други задатак није извршен, пошто су од три послата авиона два враћена назад, а преостали је дејства свео на извиђање и бомбардовање пристаништа у Љешу, као и појединачних возила на путу Скадар–Подгорица. Пред крај рата, 15. априла, пилоти су добили задатак да дејствују по непријатељу који је одбацивао југословенске снаге од Скадра, што је делимично извршено.[29] Као подршка 81. групи, из састава 7. бомбардерског пука, са аеродрома у Прељини код Чачка, дејствовали су бомбардери 212. ескадриле. Првог дана рата бомбардовали су мост на Бојани код Скадра, а затим су дејства пренели на немачке колоне у Македонији.[30] Поједини пилоти су задатке изводили самостално, при чему су показали самоиницијативу. Пример је поручник Урош Ђерић који је бомбардовао Љеш, као и пут од Подгорице према Скадру.[31] Ови подухвати авијатичара нису били од пресудног значаја за операције копнених снага, будући да је ваздухоплова било недовољно и да су често ангажовани на другим задацима. Упркос томе, за десетак дана, колико је ова дивизија учествовала у рату, ваздухопловство је пружило ефективну, али пре свега, моралну подршку свим јединицама на том сектору.

Појединачни случајеви храбрости и успеха југословенских пилота нису могли да поправе целокупно стање, нити да остваре превласт у ваздуху. Бројнија италијанска авијација редовно је бомбардовала комуникације на територији Црне Горе, као и цивилне објекте. Нарочито су вршени налети

27 Исто.

28 ВА, П 17, К 8, Ф 1, 33. Изјава капетана Јована Вукомановића.

29 Исто, 50. Изјава поручника Миљка Врачарића.

30 Исто, 43. Изјава капетана Ивана Доминка.

31 Исто, Ф 2, 6. Изјава поручника Уроша Ђурића.

у циљу бомбардовања Боке Которске и дела југословенске флоте, али нису поштеђени ни градови у залеђу:

> *Приликом лијета из Албаније у Боку Которску Талијани су скоро редовито прелетали Цетиње, те је на тај начин и Цетиње имало дневно по неколико пута своју зрачну узбуну. Једног дана ујутро - било је то на ускрсни понедељак – Талијани су бомбардирали и Цетиње, те су погодили грађанску болницу у којој су били смјештени и војници. Било је неколико мртвих и рањених, а грађанство, које се већ претходно било иселило из града, почело је у масама напустати град.*[32]

Пре почетка напада, Зетска дивизија образовала је Скадарски одред састава 38. и 87. пешадијски пук, као и део 15. артиљеријског пука. Овај одред је у две нападне колоне кренуо ка Скадру ујутро 8. априла.[33] Иако су, према подацима, италијанске снаге напустиле граничне положаје и повукле се у унутрашњост, колоне су напредовале врло споро, тако да је изостала јачина почетног удара. Као подршка дејствима овог одреда, образован је тзв. Бојански одред, са положајима јужно од Скадарског језера, а чинили су га један батаљон 38. пешадијског пука и једна батерија 15. артиљеријског пука.[34] Штаб дивизије налазио се у месту Тузи, а дивизијску резерву образовао је 61. пешадијски пук.[35] На јачу италијанску одбрану наишло се на прилазима Скадру. У складу са тим, у борбу је уведена и дивизијска резерва већ првог дана борбе, како би подржала дејства до изједначавања фронта читаве колоне. Извршен је и покушај преласка дела језера десантним чамцима, али се убрзо одустало, услед дејства италијанске артиљерије.[36] Бојански одред је, иако добро опремљен и снабдевен, до краја рата остао у одбрани неактиван, пошто није било никаквих понтонирских средстава за прелаз Бојане.[37]

Наредног дана је, залагањем пешадијских јединица Скадарског одреда, убацивањем у борбу дивизијске резерве, али и довођењем Херцеговачке дивизије према Скадру, сломљен отпор италијанских јединица. Југословенске снаге спустиле су се у равницу, што им је омогућило бржи покрет и бољи развој приликом напада. Читава групација је до 12. априла била на прилазима Скадру, одакле је извршено прегруписавање за одлучујући напад. До тога датума југословенске снаге надирале су, трпећи у почетку мање губитке од италијанског ваздухопловства, а касније и од артиљерије. Италијани су се

32 ВА, П 17, К 68, Ф 5, 1515. Изјава Фрање Феранта.

33 *Априлски рат,* II, 813; *Британци,* III, 805.

34 В. Терзић, н. д., 437.

35 Исто.

36 Исто, стр. 457. ВА, П 17, К 68, Ф 5, 1508. Изјава Мирка Шиматовића.

37 ВА, П 17, К 68, Ф 5, 1516. Изјава Бранимира Сироватке.

ужурбано повлачили, остављајући храну и муницију за собом, а доста их се предало југословенским снагама.[38]

Основни проблем, који се нашао пред пешадијске јединице, био је недостатак артиљеријске подршке. Наиме, услед лоших комуникација и прекида изазваних дејством италијанске авијације, артиљеријске јединице Зетске и Херцеговачке дивизије нису на време прешле границу, што је имало утицаја на даљи ток операција.[39] Поред тога, део артиљеријских противоклопних јединица послат је у реон Андријевице, како би спречио немачку моторизовану колону, која је из Скопља надирала у позадину Комског одреда.[40] Нови напад југословенских снага отпочео је 13. априла, али је убрзо заустављен, убацивањем у борбу италијанских оклопних возила:

> *Напредовање је заустављено 13. травња када су југословенске трупе у три узастопна напада доживјеле потпуно уништење три батаљона знатно ојачаним бројно, италијанским борним колима. Лично сам пратио један батаљон противоклопних кола тога дана у напад. Људи и коњи су убијани од стране бојних кола. Без милости Италијани су просто стријељали југословенске војнике опкољене бојним колима, мада су војници у групама у безизлазном положају бацивши и оружје, дизали руке у вис на предају. Тисуће и тисуће лијешева зїажених и измрцварених лежало је и остало у пољима Албаније послије повлачења југословенске војске.*[41]

Италијански 17. корпус, из састава IX армије, коме су као појачање пристигле једна оклопна и две пешадијске дивизије, потиснуо је читав 32. пешадијски пук Херцеговачке дивизије, тако да је морала у борбу ући и резерва, да би се избегла потпуна катастрофа.[42]

> *Припрема за напад била је недовољна. Лака артиљерија није пристигла, а уколико је, старјешине су је држале далеко позади. Предњи дијелови нису уопште имали никаквог вођства за одбрану против борних кола. Први и 2. батаљон 32. пука били су у првом борбеном реду од пута Тузи-Скадар па до Скадарског језера, а мој 3. батаљон у резерви. Двадесетак италијанских борних кола напраило је русвај међу нашима и направило општу пометњу. Батаљони су били десеткована и расршени. Мој батаљон одмах је попунио празнине и држао положај 13. IV до поноћи, када је био замењен 61. пуком. Повукао се на стари положај гдје је био и прије у резерви.....Кривица за овај неуспех пада највише на*

38 Исто, 1478. Изјава Јосипа Керна.

39 В. Терзић, н. д., 512.

40 ВА, II 17, К 68, Ф 5, 1478.

41 Исто.

42 В. Терзић, н. д., 536–537.

Генералштаб дивизије. Заповједник 32. пука пуковник Гајић Живорад, иако великосрбин, за ово не може сносити кривицу, хер се његов утицај на вођење операција није уопште осјећао.....Официри заповједници чета које су биле десетковане и растурене од борних кола добили су сви по два шамара пред војницима, као и казну од 25 батина по туру. Ова последња казна није била извршена јер је било прије расуло. Овај поступак поколебао је морал виших часника.[43]

Није познато које дисциплинске мере су примењиване у рату, али податке о кажњавању официра не налазимо на другим местима, док ту епизоду не наводи ни генерал Поповић.[44] Оно што је спомињано у изјавама учесника јесте организовање војних судова и посебних јединица које би спречавале евентуално дезертирање:

Четника није било, али су постојале стрељачке чете, које су имале задаћу да свакога, који се затече позади фронта, убију.[45] Други извор наводи: *Петнаести коњички пук хватао је изостале иза прве линије војнике и часнике, одводио их ратном суду, чији је предсједник био генерал Варјачић* (командант Зетске дивизије – Д. В.)*, који је руководио операцијама у Албанији и извршавао казне. Овај суд дневно је смицао 10-15 војника, међу којима у свему и два часника.*[46]

У овим изјавама дају се конкретни подаци о предузетим казненим мерама. У сваком случају, наводимо их са извесном резервом, пошто других података о раду преког суда Зетске дивизије немамо, као ни о броју дезертера и кажњавању војника и официра.

Наредног дана јединице су се повукле и утврдиле на реци Пронишат, пошто нису располагале артиљеријском подршком.[47] У очекивању евентуалног италијанског контранапада, команданту Зетске дивизије стигло је 15. априла наређење о прекиду дејстава, које је прослеђено трупама, а касније и обавештење да је командант Херцеговачке дивизије ушао у преговоре са Италијанима.[48] Убрзо је након тога уследио жесток италијански напад на положаје дивизије, који је одбијен.[49] Наређење које су пукови добили из штаба дивизије гласило је повлачење према граници, али није прецизирана крајња

43 ВА, П 17, К 68, Ф 5, 1488.

44 Осим случаја кукавичлука једног резервног поручника, према којима су предузете мере и двојице војника Албанаца дезертера, нема података о било каквом кажњавању. С. Поповић, н. ч., 97, 105.

45 ВА, П 17, К 68, Ф 5, 1474. Изјава Адолфа Весела.

46 Исто, 1478.

47 В. Терзић, н. д., 550–551.

48 С. Поповић, н. д., 106–107.

49 Напад су Италијани предузели 15. априла из страха да немачке трупе пре њих не уђу у Црну Гору. В. Терзић, н. д., 561–562.

линија на којој се треба зауставити. То је за последицу имало спорадично повлачење и прекид везе између јединица. Команданту Скадарског одреда 16. априла стигли су италијански парламентарци са предлогом за склапање примирја:

> *Шеснаестог око 11 сати два италијанска аутомобила прешла су линију југословенских стрељачких стројева. Јединицама је заповиједано да не отварају до даљег ватру. Око 12.30 југословенски парламентари отишли су Италијанима ради склапања примирја. Италијани су их примили надувено, показали око 60 бојних кола, колико су их југословенски парламентари набројали, ставили им услов да положе оружје до 18 сати, али у међувремену да задржавају право акције.*[50]

Поред тога, расуло југословенске војске на осталим фронтовима упућивало је на бесмислено даље ангажовање, с обзиром на опасност од немачког удара у позадину трупа. Ово се и потврдило два дана касније, када су немачке трупе ушле у Подгорицу.

О губицима дивизије подаци су противречни и непоуздани. Светомир Поповић је на основу изјава реконструисао цифре од 300–400 мртвих и рањених, као и једну заробљену получету. Поред тога, дошао је до броја од око 1.000 италијанских заробљеника.[51]

Остале јединице III армије имале су делимичних успеха у нападима на италијанске снаге у Албанији. Комски одред је дошао до Дрима, да би се повукао 11. априла, по наређењу команданта III групе армија.[52] Вардарска дивизија је, још на почетку рата, била суочена са појавом немачких колона у позадини, након заузимања Скопља, тако да је прекинула дејства. Трупе Косовске дивизије, након почетних успеха, заустављене су на Дриму, услед недостатка средстава за прелаз реке, да би касније биле угрожене надирањем Немаца са леђа и побуном Арнаута у позадини фронта.[53]

Пропуштањем италијанске војске преко границе завршена су дејства Зетске дивизије. Ангажовање ове дивизије представља један од светлијих примера (поред ваздухопловаца, Комског одреда, делова 2. коњичке дивизије, појединих јединица на бугарској граници) у Априлском рату. Упркос тешкоћама око мобилизације, лоших комуникација, инферирности у наоружању, јединице ове дивизије успеле су да продру до самих прилаза Скадру и касније успешно зауставе италијанске контранападе. Малодушност Италијана и напуштање граничних положаја може се објаснити падом морала услед вишемесечног ратовања против Грчке, што је југословенским

50 ВА, П 17, К 68, Ф 5, 1478.
51 С. Поповић, н. ч., 113.
52 В. Терзић, н. д., 525.
53 Д. Велојић, н. ч.

снагама ишло у прилог.[54] Повлачење Зетске дивизије на границу и предаја само је последица кризе у читавој војсци, која се након 11 дана распала услед немачког напада.

Необјављени извори

Војни архив

Фонд Војске Краљевине Југославије – пописник 17

Објављени извори

Априлски рат 1941, II, Зборник докумената, Београд, 1987.

Британци о Краљевини Југославији, приредио Живко Аврамовски, Загреб–Београд, 1986–1996.

Стратегијско-географска процена наших фронтова и праваца, Београд.

Студије и монографије

Бјелајац 2004: М. Бјелајац, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије,* Београд.

Терзић 1963: В. Терзић, *Југославија у Априлском рату 1941,* Београд.

Енциклопедије

Војна енциклопедија, Београд, 1970.

Чланци и расправе

Велојић 2014: Д. Велојић, „Косовска дивизија у Априлском рату 1941“, *Баштина*, 36, 223–242.

Поповић 1955: С. Поповић, „Операције Скадарског одреда и леве колоне Зетске дивизије априла 1941“, *Војно-историјски гласник,* 4, 88–113.

Тешић 1991: Д. Тешић, „Ратни планови војске Краљевине Југославије 1938–1941“, *Војно-историјски гласник,* 1, 27–55.

54 Занимљива је једна епизода приликом уласка Италијана у Боку Которску. Према изјави југословенског официра, Италијанима није било сасвим јасно због чега су се јединице Зетске дивизије повукле: *Шта је то било са вашом војском? Ми смо имали све спремно за евакуацију Албаније и већ смо се укрцали на пароброде, кад одједном, примисмо наређење да идемо да окупирамо Југославију, у шта нисмо веровали, па смо још једном тражили дефешом објашњење.* ВА, II 17, К 9, Ф 2, 74. Изјава Павла Симића.

Dalibor Z. VELOJIĆ

ZETA DIVISION IN THE APRIL WAR 1941

Summary

Studying the role of Zeta division in the April war is significant, first of all, because that unit was a rare one to have a task of an offensive towards Albania in order to make retreat of the whole army towards Greece easier. Although military weaker and often without artillery and aviation support, infantry regiments of Zeta division succeeded in suppressing Italian forces and repelling their counter attacks. However, success in Northern Albania did not change the fate of the whole army which capitulated after 11 days of fighting. After their initial success and the breakthrough towards Skadar, the units of this division were withdrawn due to the fast German advancing at the other fronts.

Key words: Zeta division, April war, Yugoslav Kingdom Army, Albania, Italy.

Рад је предат 20. фебруара 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 94(497.115 Косовска Митровица)"1941/1943"
355.48(497.115)"1941/1943"

*Јован Ј. АЛЕКСИЋ**

ОПШТЕ ДРУШТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ ОД ОКУПАЦИЈЕ ДО КАПИТУЛАЦИЈЕ ИТАЛИЈЕ (1941–1943)

Апстракт: Чланак представља покушај приказивања слике опште друштвене ситуације у Косовској Митровици, од краја Априлског рата до капитулације Италије. Ова варош се за време највећег светског сукоба у историји човечанства налазила у изузетно сложеном и специфичном положају, који је био условљен немачким интересовањем за рудно богатство њене шире околине, националном и конфесионалном хетерогеношћу становништва, лошим српско-арбанашким односима, као и одређеним несугласицама немачких и италијанских окупационих снага око граница њихових окупационих зона. Нашавши се „између чекића и наковња", између различитих, најчешће супротстављених власти и оружаних формација, мештани су гледали како да све то преживе и прођу са што мање губитака. Одговор на питање – како је текао њихов живот – може се наслутити ишчитавањем овог рада, који је сачињен на основу необјављене архивске грађе, штампе и историографске литературе.

Кључне речи: Косовска Митровица, Други светски рат, окупација.

Седамнаестог априла 1941. године, делови 60. немачке моторизоване дивизије ушли су у Косовску Митровицу без икаквог отпора. Команданта ове дивизије, генерала Фридриха-Георга Еберхарта (Friedrich-Georg Eberhardt), на ибарском мосту сачекали су генерал Лазар Тонић и његов начелник штаба, потпуковник Отон Чуш. Они су му ту саопштили да су добили наредбу Врховне команде југословенске краљевске војске о капитулацији, као и да су њихове јединице спремне за предају. Тиме је краткотрајни Априлски рат завршен на овим просторима и започело доба троипогодишње окупације.[1]

* докторанд, aleksicjovan@rocketmail.com

1 Више о дешавањима током Априлског рата на простору Косовске Митровице и околине, види у: Јован Алексић, „Косовскомитровачки срез у Априлском рату", *Баштина,* св. 38, Приштина/Лепосавић, 2015, 143–157.

Генерал Еберхарт се, у почетку, залагао да представници старе власти остану на својим позицијама и функцијама, желећи да оствари што мирнију ситуацију у окупираној области, која је погодовала несметаној експлоатацији руде из Трепче за немачку индустрију. Зато је, између осталог, Џафер Дева остао на месту председника општине (на ту функцију изабран је, без кворума, свега два дана раније).[2] Његово прво наређење односило се на обавезно истицање арбанашке заставе и симбола Трећег рајха на свим зградама, под претњом смртне казне. Са свих радњи у целом округу, фирме на српском језику морале су бити замењене арбанашким натписима. То је учињено и на јавним зградама, а измењени су и неки други називи. Тако је, на пример, хотел „Цар Душан" преименован у „Скендербег", а хотел „Зрињски" у хотел „Албанија".[3] Одлука генерала Еберхарта о останку представника дотадашњих власти на својим позицијама наишла је на гнев и незадовољство арбанашких локалних лидера, који су веровали да је поразом и окупацијом Краљевине Југославије наступило „њихово време". Само дан након званичног окончања Априлског рата, наоружана група Арбанаса је 18. априла напала општину у Србици, где се налазило седиште дреничког среза. Отпор им је пружен од стране четрдесетак мештана и 22 жандарма, борба је била жестока, трајала осам часова, све док није наишао конвој са десет камиона немачких војника, који су некако смирили сукоб и наредили моменталну обуставу ватре. Биланс сукоба је био: пет мртвих и шест рањених нападача и један мртав Србичанин. Жандарми и наоружани мештани Србице су разоружани, жандарми под заштитом немачких војника одведени у Косовску Митровицу, а власт у Србици преузели Шабан Полужа (Shaban Polluzha) и Синан Зонићи (Sinan Zoniqi).[4]

Видевши развој прилика на терену, генерал Еберхарт је за 21. април заказао конференцију арбанашких првака са подручја Косова, Метохије и Рашке области, за које се претпостављало да ће остати под немачком управом. Тог дана су се у хотелу „Јадран" окупили Џафер Дева (Xhafer Deva),

2 Џафер Дева (Xhafer Deva) рођен је фебруара 1904. године у Косовској Митровици. Био је син имућног локалног трговца Ибрахима Деве, веома богат индустријалац, јако образован (завршио Roberts College у Истанбулу и Експортну академију у Бечу) утицајан у арбанашким масама, ожењен Немицом, преко које је постао члан Абвера (Abwehr), немачке војне обавештајне службе. Иако је током трајања Априлског рата тајно држао у рукама све конце побуна, саботажа и напада на југословенске војнике у Косовској Митровици и околини, приликом његовог избора за председника општине Косовска Митровица истакнуто је да је он „добар Југословен и патриота", Đorđe Ličina, Milorad Vavić, Jovan Pavlovski, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb, Centar za informacije i publicitet, 198, 186–191; У даљем тексту: M. Vavić, *Xhafer Deva...*,.

3 *Исто*, 200.

4 *Исто*, 193.

као представник Косовске Митровице, Омер Чини (Omer Čini) и Емир Черкез (Emir Čerkez) из Сјенице, Аћиф Хаџиахмети (или Хаџиахметовић) – Бљута (Aqif Haxhi Ahmeti – Bluta) из Новог Пазара, Јахја Хаџиџемаљи (Jahja Hahxni Xhemali) из Вучитрна, Иљаз Хаџиџемаљи (Ilijaz Haxhi Xhemali) из Приштине, Шаћир Хаљиљи (Shaqir Halili) алиас Хоџа Висока (Hoxhe Visoka) из Подујева, Јусуф Градица (Jusuf Gradica), Мифтар Хусеини (Miftar Huseini), Садик Зејнели (Sadik Zeneli) и Мустафа Ибрахими (Mustafa Ibrahimi) из Дренице, Садик Рама (Sadik Rama) и Рустем Садрија (Rustem Sadrija) из Истока и Сефеин Беголи (Sefein Begolli), Џеват Беголи (Xhevat Begolli), Петер Лоренци (Peter Lorenci) и Паул Лоренци (Paul Lorenci) из Пећи. Осим њих, било је још око 40 особа из ових места.[5] Немачку страну су представљали генерал Еберхарт, са начелницима оперативног и обавештајног одељења, начелником позадине и квартимајстером 60. моторизоване дивизије, као и пуковник Виктор Бартски (Viktor Bartcky), командант 513. пешадијског пука 294. дивизије, која је ускоро требала да замени 60. дивизију на овом подручју. Арбанашки прваци су искористили и ову прилику да изразе захвалност немачкој војсци и вођи Трећег рајха, наглашавајући како народ, чији су они представници, захтева припајање „Великој Албанији". На састанку је одлучено да сву цивилну власт у овим местима преузму Арбанаси, да се оснује посебна арбанашка жандармерија и добровољачке јединице (вулнетари). Џафер Дева је добио и функцију начелника косовскомитровачког среза. За председника општине Косовска Митровица, Џафер Дева је поставио Шабана Мустафу (Shaban Mustafa), а за потпредседника Виктора Акшију (Viktor Akshija), који је пре почетка рата био хапшен под сумњом да је немачки шпијун. Преузимање власти у косовскомитровачком срезу од стране арбанашких првака обележено је банкетима са генералом Еберхартом и митинзима на којима се величао Трећи рајх, уз ношење Хитлерових слика и арбанашких застава.

Међутим, поступак генерала Еберхарта, који је као командант једне оперативне јединице дао чисто политичка обећања није наишао на одобравање врха немачких војних и цивилних власти.[6] Он, у својству команданта оперативне јединице, није био овлашћен да проналази политичка решења на окупираној територији, а још мање да обећава оно што је обећао Арбанасима, тим пре што у то време није био постигнут договор међу Силама осовине о подели окупиране југословенске територије. Постојале су само Хитлерове директиве под називом „Привремене смернице о подели Југославије",

5 *Исто*, 193.

6 Živko Avramovski, „Okupacioni sistem", u: *Kosovska Mitrovica i okolina,* Kosovska Mitrovica - Odbor za izdavanje monografija, Kosovska Mitrovica, 1979, 267, 268; У даљем тексту: Ž. Avramovski, *Okupacioni sistem...,*.

од 27. марта 1941. године[7], али у њима није била прецизирана демаркациона линија између немачке и италијанске окупационе зоне на Косову и Метохији, па су се тим поводом у Бечу 21. и 22. априла, састали италијански и немачки министар спољних послова, гроф Ђан Галеацо Ћано (Gian Galeazzo Ciano) и Јоаким фон Рибентроп (Joachim von Ribbentrop). Тада је гроф Ћано затражио да Хитлер једним гестом преда „Великој Албанији", тј. Италији, Косовску Митровицу са околином, али је овај предлог одбијен. Постигнуто је компромисно решење, према коме је повучена демаркациона линија од Рашке области до Охрида, која је позната као тзв. „Бечка линија".[8] Овим разграничењем, рудник угља Обилић одсечен је од Трепче, па се Италија обавезала да Трепчи испоручује 6.000 t угља месечно, а заузврат, Трепча би Италији испоручивала 1.000 тона олова месечно.[9]

Тиме пак нису биле задовољене амбиције арбанашких првака, па су од немачке војне команде поново тражили припајање „Великој Албанији" или, у најмању руку, максимално широку аутономију. Ово им, међутим, Немци нису испунили. Упркос жељама и тежњама Арбанаса, Немци су одлучили да овај крај буде у саставу окупиране Србије. Следствено томе, 6. августа 1941. године Савет комесара за Србију објавио је „Уредбу о уређењу и управи у области Косово", којом је предвиђено да Косовски округ чине срезови Косовска Митровица, Вучитрн, Подујево и Нови Пазар. Касније је прикључен и срез Рашка. Одређено је да поменути Косовски округ буде део Дринске бановине, у оквиру кога ће арбанашки политички представници имати свога повереника у рангу помоћника бана, уз судску, школску и финансијску аутономију. На тај начин је формирана окупациона управа на овом простору, којом је Косовска Митровица ипак остала у саставу окупиране Србије. Каснијом одлуком „Владе народног спаса" генерала Милана Недића, бановине су укинуте, а уведена нова територијална подела Србије по окрузима. На основу поменуте одлуке, донете 26. децембра 1941. године, Косовска

7 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije, II,* Narodna knjiga – Partizanska knjiga, Beograd, 1983, 549; У даљем тексту: V. Terzić, Slom Kraljevine Jugoslavije…, .

8 Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: порекло, идеје, пракса,* Војноисторијски институт Војске Југославије, Београд, 1995, 307; У даљем тексту: Ђ. Борозан, *Велика Албанија...,*; После тога, успостављена је и демаркациона линија између италијанске и бугарске окупационе зоне. Линија разграничења у Вардарској Македонији је ишла правцем Тетово–Гостивар–Кичево–Струга, с тим да су Италијани све западно од ове линије препустили свом протекторату, „Великој Албанији", а све источно Царевини Бугарској. Бугари су заузели и југоисточне делове Србије, Врањски и Пиротски округ, подручје североисточно од Зајечара између Тимока и предратне државне границе, као и делове Урошевачког и Гњиланског среза. – *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945. Drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje, knj. 1,* Vojnoistorijski institut, Beograd, 1963, 33, 34.

9 Ž. Avramovski, *Okupacioni sistem...,*255–258.

Митровица постала је седиште новоформираног Косовскомитровачког округа, којем је придодат и Студенички срез.[10]

Према статистичким подацима, Косовскомитровачки округ је имао 173.842 становника, 54 општине, 26.038 домова, 148 избегличких породица са 496 чланова (укупно 644 избеглице); од тога срез Вучитрн 32.248 становника, 9 општина, 4.676 домова; срез Нови Пазар 42.159 становника, 12 општина, 6.722 дома; срез Подујево 34.797 становника, 9 општина, 4.829 домова; срез Косовска Митровица 30.778 становника, 9 општина, 4.829 домова; и срез Рашка 33.880 становника, 17 општина, 4.792 дома, 148 избегличких породица са 496 чланова (укупно 644 избеглице).[11] На овом простору живело је 200.501 становник, од тога 171.045 на селу. То је одговарало просечној структури становништва на територији целе окупиране Србије (51.000 km^2), где је од близу 4 милиона становника чак 3,2 милиона живело на селу. Ови подаци сведоче да је цела Србија била прави „аграрни океан", у којој је пољопривреда била најважнији економски чинилац. Сељаштво је била привредна и биолошка основа Србије, њена животна снага која јој је омогућила да преживи. На територији Косовскомитровачког округа било је 20.450 газдинстава величине 121.308 хектара (526 величине 0,01 – 0,50 ha; 931 величине 0, 51 – 1 ha; 2.232 величине 1 – 2 ha; 7.605 величине 2 – 5 ha; 6.094 величине 5 – 10 ha; 2.507 величине 10 – 20 ha; 445 величине 20 – 50 ha; 10 величине 50 – 100 ha).[12] Пољопривредна газдинства састојала су се од ораница, башта, ливада, пашњака, винограда, воћњака, шуме и неплодног земљишта.

Захваљујући огромном вишку радне снаге, село је постало и непресушни извор попуњавања градског становништва, које није губило везу са селом. Они који би са села дошли у град помагали би школовање својих рођака, завршавали им послове административне природе, снабдевали их робом из града и помагали им да продају пољопривредне производе. Значај аграрном карактеру друштва, у први план је стављала и влада Милана Недића, која је своју идеју о српској сталешкој држави базирала на здравом селу које би

10 Јован Симијановић, „Избеглице са Косова и Метохије у Рашкој у Другом светском рату", *Баштина,* св. 31, Приштина/Лепосавић, 2011, 237.

11 Др Слободан Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941-1945,* Центар за балканске студије, Ниш, 2004, 142; У даљем тексту: С. Ђ. Керкез, *Друштво Србије...,*. Према попису становништва од 31. марта 1931. године у самој Косовској Митровици је живело 11.295 становника, од којих је православних било 4.067, а муслимана 6.388 (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године,* књ. II, Сарајево, 1932, 118). Како редован попис становништва 1941. године није спроведен (због познатих околности, рата и окупације), не можемо са сигурношћу говорити о даљим демографским карактеристикама овог простора у датом периоду.

12 *Исто,* 365179.

у току рата осигурало опстанак и „будућност Српства и Србије“.[13] Ипак, и поред ослањања и, ако тако смемо рећи, глорификације сељаштва, влада генерала Недића је и те како била свесна слабости и недостатака овог социјалног слоја.[14] На сеоско становништво је падао терет издржавања целокупног становништва Србије. Српски сељаци су често израбљивани од стране окупатора. Морали су да им дају своје производе, а поред тога су највише страдали у време одмазди за устаничких акција у Србији током 1941. године. Појавом разних оружаних формација, сељаци су се нашли на удару нових невоља. Морали су да их хране, смештају, крију, да им уступају сточне запреге и попуњавају број. А како је за то време изгледао живот у вароши, у овом случају, у Косовској Митровици?

Центар Косовске Митровице подсећао је на центре градова сличне величине у Србији. Својим модерним изгледом, доминирао је хотел „Јадран“, у коме су били смештени центри обавештајних служби и немачки официри. После напада Немачке на СССР, у центру Косовске Митровице је постављена огромна мапа Европе на којој је стрелицама обележавано напредовање немачких трупа кроз непрегледна пространства највеће земље на свету. Након пада сваког већег совјетског града, у вароши су приређиване бучне манифестације које су организовали припадници арбанашких организација („Арбанашки народни савез“ (Lidhja popullore Shqiptare), „Беса“ (Besa), „Црна рука“ (Dora ë zeze)). Током њих је често долазило до напада

13 „Српско сељаштво жели да у миру ради своја имања, како би осигурало опстанак себи, својој породици и српском народу. Оно жели, да у својој земљи буде слободно, и да има такву своју управу, која ће бити високо морална и поштена и у којој неће бити неправди и шпекулативног искоришћавања ближњих. Оваква управа се може најбоље постићи на начелу старе српске задружности. Због тога је председник Српске владе Милан Недић и прокламовао идеју српске сељачке задружне државе. Српски земљорадници су ову идеју одушевљено и стопроцентно прихватили. На постављено питање задругама и општинама у земљи скоро сви су одговорили да су за реорганизацију задругарства, па према томе за организацију државе на задружној основи. Ово је потпуно појмљиво, јер се сељаци с правом надају, да у једној држави чија је основа задругарство, не може бити неправди, пљачки, превара, шпекулације, итд, које су их давиле до сада.“ – Цитирано према: С. Ђ. Керкез, *Друштво Србије...,* 181, нап. 19.

14 То се, пре свега, огледало у слабом образовању сељака и ниској продуктивности њиховог рада. Поред примитивног начина обраде земље, томе је „кумовало“ и традиционално поштовање бројних различитих религијских обичаја везаних за пољопривреду („не ради се на црвено слово“). Инжињер Милосав Васиљевић је, за потребе Српског цивилног/културног плана, израдио детаљно истраживање и анализу којом је утврдио да српски сељак ефективно годишње ради тек нешто више од сто дана, истичући да би тај износ требало да буде и до три пута већи. – Архив Југославије (АЈ), Фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110), фасцикла 551, архивска јединица 375 (АЈ, 110-551-375), Реферат инжињера Милосава Васиљевића под називом „Организација рада“.

на грађане српске националности, који су малтретирани, понижавани и пребијани. Такве манифестације су организоване све до пораза немачке војске у бици за Стаљинград. Након тога, демонстрације привржености Трећем рајху ретко су одржаване, а стрелице на мапи се више нису померале ка истоку.

Делимичној стабилизацији локалних прилика допринео је долазак јединица Српске државне страже (СДС) крајем априла 1942. године. Наиме, још 6. фебруара 1942. године, влада генерала Недића донела је „Уредбу о устројству Српске државне страже", која је потчињена среским, односно окружним начелствима. Дотадашња жандармерија је ликвидирана и њене снаге су укључене у Српску државну стражу.[15] Да би се припремио терен за долазак СДС у Косовску Митровицу, 24. априла 1942. године у Косовску Митровицу је дошао др Харалд Турнер (Harald Turner), немачки SS генерал и шеф Управног штаба војног заповедника Србије. Њему у част, Арбанашки народни савез организовао је свечани дочек у Косовској Митровици. Улицама су формирани шпалири арбанашке омладине и ђака арбанашких основних школа. Све јавне зграде биле су окићене арбанашким и немачким заставама. Певачки хор је отпевао немачку химну, а окупљене арбанашке масе су клицале Хитлеру, Трећем рајху и Великој Албанији. Након свечаности, Харалд Турнер је одржао конференцију на којој су, осим министра унутрашњих послова српске владе Милана Аћимовића, били представници Арбанашког народног савеза Али Драга, Ибрахим Љутви и Бајазит Бољетини. Харалд Турнер је истакао да косовскомитровачки округ припада Србији и да сви прописи донети од српске владе важе и за ово подручје. Тражио је и да се коначно поштују и спроведу у живот одлуке које су донете на конференцији у Нишу 26. новембра 1941. године.[16] После оваквог наступа др Турнера, званични кругови арбанашке квинслишке власти у Косовској Митровици морали су да се помире са овом захтевом.

Сутрадан, 25. априла 1942. године, јединице Српске државне страже ушле су у Косовску Митровицу и Нови Пазар, а 26. априла 1942. године у Вучитрн и Подујево.[17] Иако је број припадника СДС био скоро симболичан (у Косовску Митровицу је дошло свега 28 припадника СДС, у Вучитрн 100, у Подујево 20, у Нови Пазар 110), и то без наоружања (оружје им је дато по доласку), под немачком пратњом, то је много значило српском становништву овог подручја, пре свега на психолошком плану, јер самим тим што су у крају присутне и српске униформе, давало је одређену, какву-такву сигурност и наду.[18]

15 Бранко Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену*, Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина, 1968, 149.

16 *Исто*, 149.

17 *Исто*, 149.

18 *Исто*, 150.

За команданта Српске државне страже у косовскомитровачком округу постављен је Бајазит Бољетини, а каније су се у састав СДС укључиле и јединице локале арбанашке жандармерије. Међутим, долазак јединица СДС у ове средине, арбанашко и муслиманско становништво српског језика није дочекало нарочито пријатељски. Планирани су чак и оружани окршаји са јединицама СДС и њихово протеривање. До тога, ипак, није дошло, јер су прваци Арбанашког народног савеза, под опоменом др Турнера, наредили својим наоружаним групама да не започињу борбу против јединица СДС.

У Косовској Митровици је, на основу „Уредбе о уређењу и управи у области Косово", образован Окружни суд чија се јурисдикција простирала на област Косовске Митровице, Новог Пазара, Вучитрна и Подујева. У избору председника судова водило се рачуна да подједнако буду заступљена лица и српске и арбанашке националности (по тзв. „кључу"). Слично је било и са пореском управом и другим финансијским установама. Тако је, примера ради, у Дирекцији за финансије увек морао бити присутан један Арбанас, као представник његове локалне заједнице, без обзира на квалификације и стручну способност.[19]

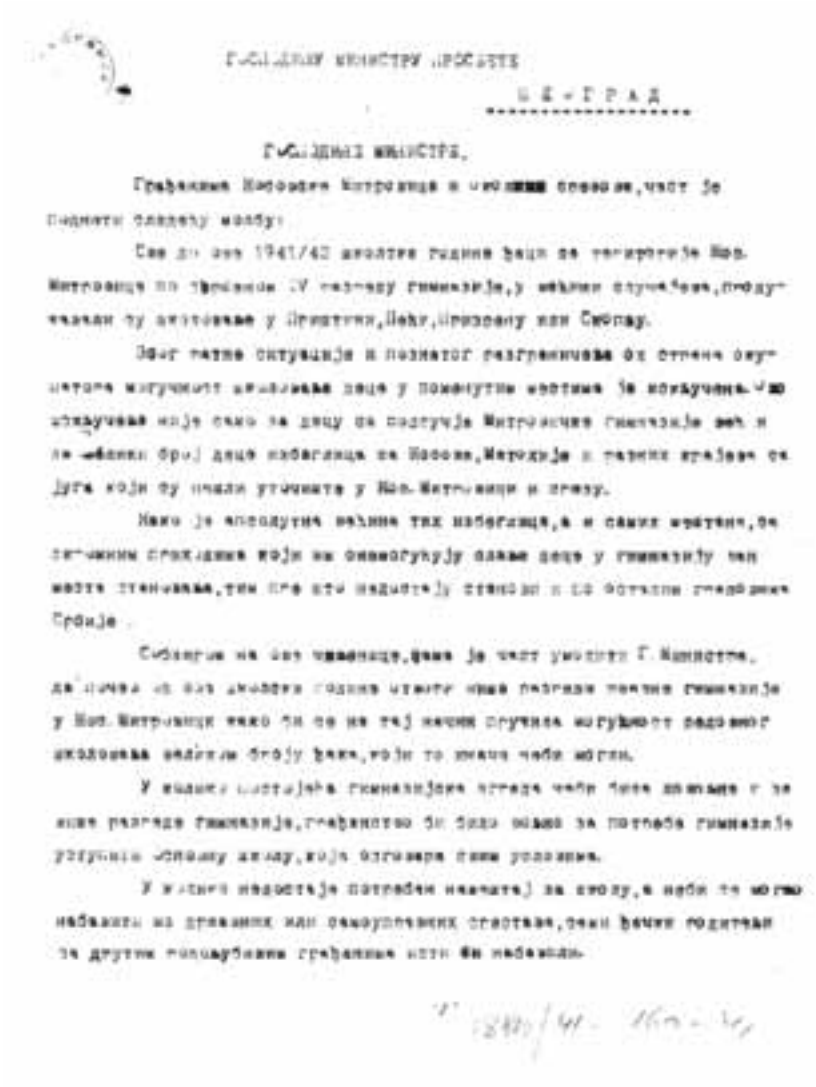
Поменута „Уредба" Савета комесара за Србију доста је простора посвећивала школству на овом простору. Признато је право локалној арбанашкој заједници на отварање основних школа, с тим да се обавезно морао учити српски језик. У основним школама са арбанашким одељењима постављани су учитељи из редова Арбанаса, а како њих није било много, наставнички кадар довођен је из Албаније.[20]

Од 1942. године поново је отворена косовскомитровачка гимназија. То је била једина српска гимназија на Косову и Метохији која је изводила наставу за време рата. Треба истаћи да је, током прве године рата, она била затворена, да би покретањем петиције коју је потписало више десетина угледних Митровчана било иницирано њено отварање. Предратни директор гимназије, професор биологије, француски ђак и познати Митровчанин, Војислав Богдановић, наставио је да обавља своју дужност и након окупације. Ипак, 23. јуна 1941. године упутио је допис Министарству просвете, Одељењу за средње школе, у коме пише да је „услед преузимања

19 Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, IRO Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1981, 49; У даљем тексту: S. D. Milošević, *Izbeglice...*,.

20 О томе сведочи и телеграм Феликса Бенцлера (Felix Benzler), опуномоћеника Министарства спољних послова Немачког Рајха код опуномоћеног команданта у Србији, којим, крајем октобра 1941. године, тражи од својих надређених одобрење за долазак 40 учитеља из Албаније, који би радили на територији округа Косовска Митровица. – Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Zavod za istoriju Kosova, Priština, 1973, 107.

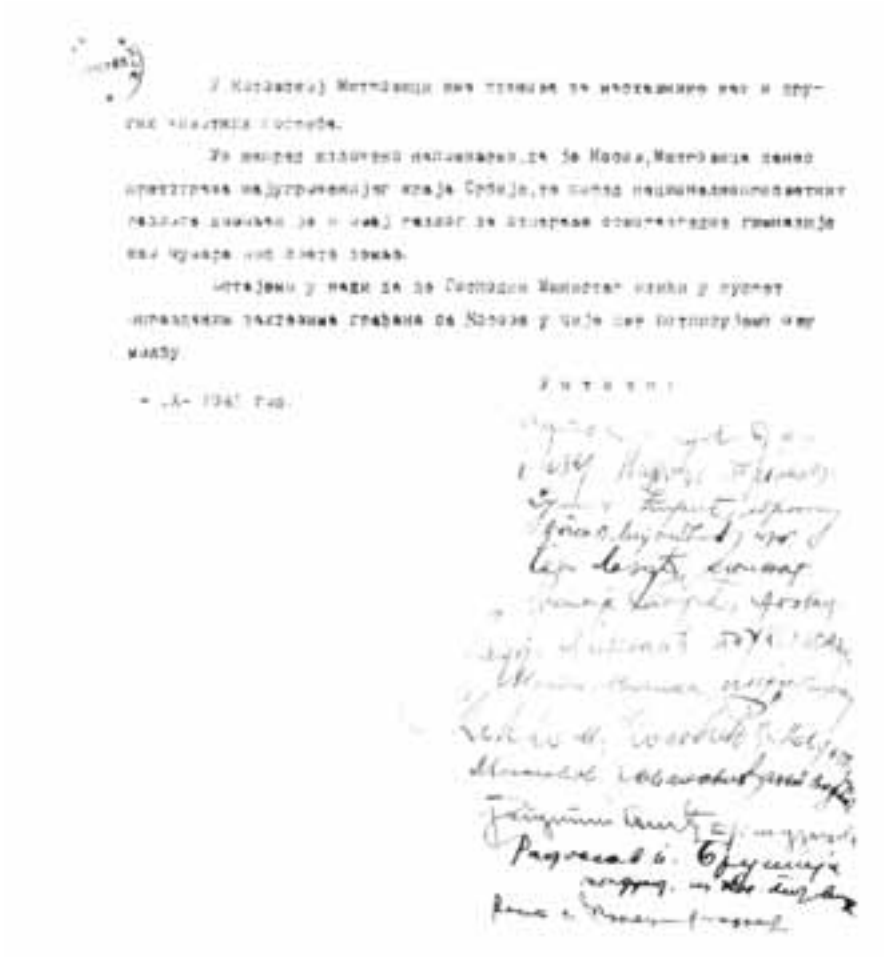
власти од стране арбанашке мањине онемогућен школски рад у Реалној гимназији у Косовској Митровици све донде докле се не успоставе домаће цивилне власти".[21]

Факсимил молбе угледних грађана Косовске Митровице о поновном отварању гимназије[22]

21 Милован Ј. Богавац, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици: Једина српска средња школа на Косову и Метохији за време немачке окупације*, Обележја плус, Београд, 2012, 27; У даљем тексту: М. Ј. Богавац, *Виша српска гимназија...*,.

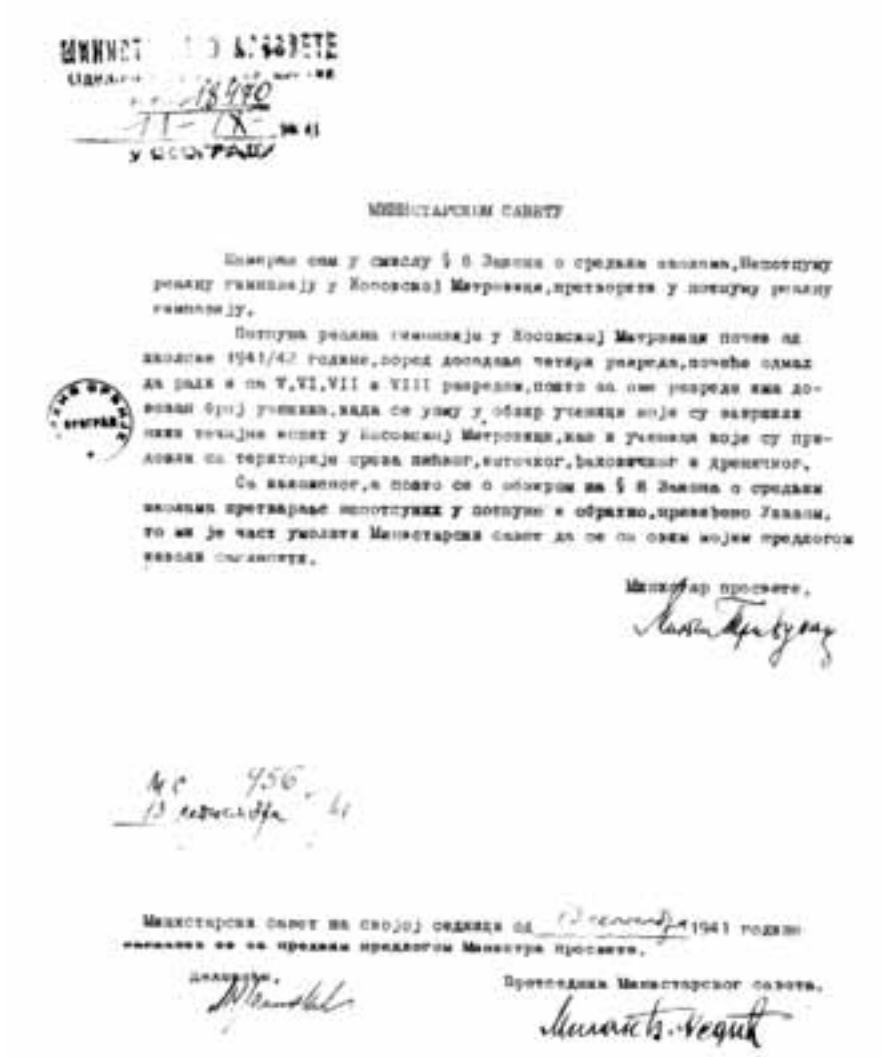
22 Архив Србије (АС), Фонд Министарства просвете и вера (1941–1944), Молба грађана Косовске Митровице министру просвете и вера Милошу Тривунцу, којом траже поновно отварање гимназије у свом граду.

(друīа сīрана факсимила)

Првог септембра 1941. године, на дужност су му се јавили наставници који су у њој радили до пред почетак рата: Милева Богдановић, Јелена Дамјановић, Јелена Николић, Софија Марковић, Вучић Рабреновић, Силвира Томазини, Ратко Томашевић и они који су током лета додељени школи за планирани рад (Апостол Недић, Цветко Драговић, Михаило Шаљић и Филип Пановић). Истог дана почео је упис нижих разреда који је трајао до 5. септембра 1941. године, а било је и случајева да су неки уписивани и до 10. септембра. Упис је обављен упркос томе што се није знало да ли ће школа почети са радом. Грађани Косовске Митровице и целог среза имали су велику жељу да се гимназија отвори. У њихово име је, 11. септембра, тринаест угледних људи упутило молбу министру просвете у влади генерала Милана Недића, у којој стоји да би отварање гимназије била велика ствар за град и његову околину. Готово истовремено, министарству просвете у Београду стигао је допис Војислава Богдановића, са образложењем зашто је преко потребно да се оснује виша гимназија.

На ове захтеве позитивно је одговорио министар просвете Милош Тривунац, који је донео одлуку да се Непотпуна реална гимназија у Косовској Митровици претвори у Потпуну. Према његовој одлуци, гимназија би од школске 1941/42. године, поред дотадашња четири разреда, почела да ради и са V, VI, VII и VIII разредом, пошто је за ове разреде имала довољан број ученика. О овој одлуци, косовскомитровачка гимназија обавештена је 17. септембра 1941. године.

Факсимил одлуке Министарства просвете којом је услишена молба угледних Митровчана[23]

23 АС, Фонд Министарства просвете и вера (1941–1944), Одлука Министарског савета генерала Милана Ђ. Недића, којом се услишава предлог министра Милоша Тривунца о претварању косовскомитровачке Непотпуне реалне гимназије у Потпуну.

Већ наредног дана, њен директор Богдановић је писменим путем обавестио општинску управу и замолио да се то званично објави грађанству преко добоша, како су се иначе обзнањивале одлуке власти. Истог дана, обавештена је и Крајскомандатура. Управа гимназије потрудила се да се за ту прилику одштампају и плакате из којих би грађани могли да сазнају о претварању косовскомитровачке гимназије из Непотпуне у Потпуну. Писменим путем су обавештени и грађани Приштине, Пећи, Урошевца и Призрена. Одлука о поновном отварању српске гимназије у Косовској Митровици није била по вољи локалним арбанашким властима. Општинска управа није хтела да јавно и званично објави ову одлуку, а арбанашки жандарми су цепали залепљене плакате. Али и поред тога, први упис је успешно завршен и, за кратко време, из Пећи и Приштине пристигло је доста нових ученика који су планирали наставак школовања у вишим разредима гимназије.

Предвиђено је да гимназија започне свој рад од октобра 1941. године, али је зграда и даље била заузета од стране немачке војске, па је почетак одложен на неодређено време. После тога уследила су одлагања због „ванредних прилика у граду и околини" (мислило се на почетак координисаних напада наоружаних арбанашких формација на српска насеља северног дела Косова и Метохије у јесен 1941. године). Ушло се и у зиму, а школа није почела са радом. Тек крајем јануара 1942. године, гимназији је додељена зграда за рад – зграда некадашње Мушке занатске школе, која се налазила у самом центру града.

Шестог фебруара 1942. године, извршена је примопредаја дужности између дотадашњег директора Војислава Богдановића и новог директора Апостола Недића, професора математике из Пећи, који је у Косовску Митровицу премештен августа 1941. године.[24] Примопредаји дужности присуствовале су професорице Софија Марковић и Силвира Томазини. Након извршене примопредаје, планирало се да се одмах крене са наставом. Међутим, дошло је до двомесечног одлагања рада гимназије, услед недостатка учила. Табле, клупе и столице су биле уништене или употребљене за огрев од стране немачких војника. Ипак, 8. априла 1942. године, нови директор се побринуо да се коначно крене са радом. Пре званичног отварања гимназије, обављено је освећење школске зграде, које је обавио прота Анђелко Шошић, уз саслужење још два свештеника.[25] Том свечаном чину присуствовао је велики број грађана Косовске Митровице и околине, међу којима су били и сви професори и ученици на челу са директором школе, Апостолом Недићем.

Сутрадан, 9. априла, одржани су први часови. Бројно стање наставничког кадра било је редовно, одржани су сви часови предвиђени наставним

24 М. Ј. Богавац, Виша српска гимназија..., 55–59.

25 Исто, 59.

планом и програмом.[26] Међутим, шест дана касније, по наређењу окупационих власти обустављен је рад гимназије на четири дана. Касније је ученицима прочитана наредба директора школе којом је стављено до знања да сви ученици морају до краја месеца разредним старешинама предати своје фотографије како би им се могле издати ђачке књижице. Такође, наглашено је да сви ученици виших разреда код себе увек морају имати ђачке књижице, без обзира где се налазили. То је био захтев Крајскомандатуре, који се морао строго поштовати. У другом саопштењу ученици су обавештени да ће, почев од првог разреда, сваке седмице одлазити недељно у храм Светог Саве на литургију.[27]

Преписка гимназије са министарством просвете била је интезивна. Из Косовске Митровице стизали су извештаји о раду школе, њеним тешкоћама и потребама. Комуницирало се и са Управом националне службе рада у Београду, којој су достављани спискови свршених гимназијалаца који су били способни за рад и запослење.[28]

---

26 На дан почетка рада гимназије било је 14 наставника који су радили у школи: Апостол Н. Недић (В. Д. директор и проф. математике), Јелена Н. Дамјановић (проф. историје и географије), Цветко И. Драговић (проф. српског језика и књижевности), Јелена Н. Николић (проф. српског језика и књижевности), Милка С. Берберијан (наставник нацртне геометрије и математике), Љубица А. Стањевић (проф. зоологије, ботанике и физике), Зорка П. Аксентијевић (проф. географије), Филип Пановић (учитељ вештина – певање и сликање), Љубица Ђурђевић (суплент филологије и књижевности), Софија Р. Марковић (суплент физике, хемије и математике), Вучић С. Рабреновић (суплент физике и математике), Силвира В. Томазини (суплент немачког језика), Милева Богдановић (проф. историје), Михаило М. Шаљић (проф. француског језика). – Исто, 59.

27 То је било у складу са намерама владе генерала Недића које су подразумевале кореniту реформу српског образовног система. Реформа просвете подразумевала је, пре свега, промену у образовним садржајима и основним педагошким циљевима: вредности које је требало промовисати ђацима и омладини биле су засноване на српској традицији, задругарству и богобојажљивости, осећању за припадност породици и националној заједници, на поштовању рада и друштвеног стваралаштва. Један од идејних твораца овог програма, Велибор Јонић, у својим наступима је истицао да је то процес који има за циљ „васпитање у националног духу". – Велибор Јонић, „Српска школа у новом националном духу", *Српски народ*, 28. август 1942. године.

28 Поједини незапослени младићи су, посредством владе генерала Милана Недића, слати за Немачку на рад и додатно усавршавање. Ова активност имала је двоструки ефекат: окупатору се показивала добра воља за привредном сарадњом, док се истовремено користила прилика да се путем упознавања са технолошки напреднијим и успешнијим процесом производње створи база за примену ових мера и на тлу окупиране Србије. Високи званичници Недићеве владе називали су их „амбасадорима Србије". Њихов првенствени задатак био је промоција Србије и српског народа у Трећем рајху и стицање знања о новим технологијама која су се, пре свега, односила на сектор пољопривреде. – Младен Бабић, „Наши млади сељаци у Немачкој: „Знање је сила – знање је моћ", *Наша борба*, бр. 52, 30. август 1942. године.

Треба нагласити да је упис новопридошлих ученика трајао током целе школске године. Како је почетак рада гиманзије одгађан из месеца у месец, тако су пристизали нови ученици, углавном из избегличких службеничких породица, које су стално пристизале из свих крајева Косова и Метохије. Тако је, на почетку фебруара 1942. године, било уписано 419, а већ на сам дан почетка рада, 9. априла 1942. године, 570 ученика виших и нижих разреда гимназије. На крају школске године, било је чак 653 ученика.[29] Ученици гимназије из села, који су током школске године живели код станодавца, морали су сваког месеца да доносе одређену количину намирница. Углавном је то било брашно, кромпир, пасуљ, лук, сир, млеко и остали производи са села. Доста често се дешавало да арбанашки жандарми, приликом претреса пред улазак у град, ученицима одузимају храну под изговором да се баве црном берзом. Након учесталих жалби родитеља, директор гимназије обратио се за помоћ Крајскомандатури, која је изашла у сусрет његовом захтеву и наредила да се ђацима у књижицама откуцају посебна одобрења којима се омогућава унос намирница у град.

Месец и по дана након отварања гимназије, дошло је до хапшења ученика виших разреда и наставнице Силвире Томазини. Управа гимназије је обавештена од стране окупационих власти да су ухапшени ученици Милан Никчевић, Милан Томашевић, Драгутин Вукићевић, Сретен Јовановић, Миодраг Гашић, Витомир Николић и Љубодраг Михаиловић, уз наставницу Силвиру Томазини, за које је „непобитно установљено исказима многих лица и материјалима који су пронађени код појединаца“ да припадају локалној партијској ћелији КПЈ.[30] Касније су неки од ученика пуштени, неки транспортовани за Београд, а суплент косовскомитровачке гимназије, Силвира Томазини, је након мучења убијена у затвору.[31] Уместо ње, у гимназију

29 М. Ј. Богавац, *Виша српска гимназија...*, 60.

30 *Исто*, 63.

31 Силвира Томазини имала је занимљив животни пут који се тужно завршио. Рођена је 2. децембра 1913. године у Трсту, од оца Италијана и мајке Словенке. После завршетка Првог светског рата, њена породица се преселила у Марибор, где је завршила основну школу и гимназију. За време студија на Филолошком факултету у Љубљани, пришла је једној студентској левичарској организацији, блиској КПЈ, и постала члан Савеза комунистичке омладине Југославије, а потом и Комунистичке партије Југославије После завршених студија, 1938. године, две година је чекала запослење. Октобра 1940. године примљена је за суплента немачког језика у гимназији у Косовској Митровици. У новој средини се брзо снашла, стекла пријатеље и познанике и одмах се укључила у партијски рад. У школи је била наклоњена сиромашној деци, помагала им у раду и учењу и обилазила њихове родитеље. На њену иницијативу и уз њену помоћ, у гимназији је била основана кухиња за сиромашну децу. После окупације Краљевине Југославије, априла 1941. године, постала је секретар једне партијске ћелије у граду, а свој стан претворила у тајни пункт партијске технике за умножавање летака и другог

је као хонорарни наставник примљен Радомир Јорданович. Крајем пролећа 1942. године у гимназију је примљен и суплент Борислав Благојевић.

Часови су одржавани редовно, у истој згради у две смене. Почетком августа 1942. године почели су разредни испити за ученике који су редовно похађали наставу. Са њима су истовремено приватно полагали и многи ученици из Рашке, Приштине, Пећи и још неких места на Косову и Метохији. Ученици VIII разреда, који су са успехом завршили разред, полагали су велику матуру. Била је то прва генерација матураната косовскомитровачке гимназије за време Другог светског рата. Било их је свега двадесет.[32]

Прва прославе школске славе Светог Саве одржана је у школској 1942/43. години. О томе је директор гимназије Апостол Недић обавестио Министарство просвете и вера. Прослави су присуствовали наставници и ученици гимназије, свештеници Српске православне цркве, представници немачке и бугарске војске, као и припадници Српске државне страже и Руског заштитног корпуса. Приређен је и културно-уметнички програм у извођењу ученика гимназије. Певала се „Химна Светом Сави", српске народне песме, а одиграна је и представа о Светом Сави коју је драматизовао Бојко Цветковић, гимназијски вероучитељ.[33] Косовскомитровачка гимназија је била једина институција у овом крају у којој је локално српско становништво видело оазу мира и слободе у суровим ратним временима.

Једна од ретких грађевина, коју су окупационе снаге изградиле у Косовској Митровици, била је нова зграда затвора. Прве затворенике које су

материјала, базу за прихват и слање људи у Копаонички партизански одред. Гестапо је пратио њену активност и ухапсио маја 1942. године. У затвору је подвргнута тортури, а у њен досије је забележено следеће: „Томазини Силвира, бивша југословенска држављанка, рођена 2. децембра 1913. године у Трсту, са станом у Косовској Митровици, Словенка (...). Руководилац комунистичке организације жена (...). Она је казала својим другарицама да сву кривицу пребаце на њу, јер она ни у ком случају неће ништа одати. Будући да је се тиме сама означила као непоправљива комунисткиња, и да је и даље остала на линији КПЈ, она се мора сматрати за нарочито опасну особу." Гестапо је, 17. августа 1942. године, 17 ухапшених, међу којима и Силвиру Томазини, пребацио до железничке станице у Косовској Митровици у намери да их спроведе у Београд, у централу Гестапоа за Србију. Према неким сведочењима, она је успела да се у једном тренутку отргне од гестаповаца и арбанашких жандарма, кличући Комунистичкој партији Југославије и Совјетском Савезу. Гестаповци и жандарми су скочили на њу и одвели је назад у затвор, а потом је истог дана убили. Посебном одлуком, 27. новембра 1953. године, проглашена је за народног хероја. Косовскомитровачка гиманзија је по њој носила име од 1958. до 1991. године. – Sulejman Murati, *Dëshmitë e luftës për liri / Svedočanstva borbe za slobodu,* Odbor za izdavanje monografija, Titova Mitrovica 1986, 25–26; Више о овоме види у: Mihailo Apostolski, Zdravko Antonić, Milan Borković i dr., *Narodni heroji Jugoslavije*, Partizanska knjiga – Narodna knjiga, Beograd, 1982.

32 М. Ј. Богавац, *Виша српска гимназија...*, 60.

33 *Исто*, 60–63.

ухапсили сместили су у дотадашњи затвор и подруме касарне, а касније их употребљавали као радну снагу за изградњу новог затвора. Једна од топовских шупа, коју је до Априлског рата користио 12. артиљеријски пук војске Краљевине Југославије, у јесен и зиму 1941. године је највећим делом срушена и од истог материјала подигнута нова велика приземна затворска зграда. Нови затвор се налазио готово у центру града, близу раскрснице која је водила за Вучитрн и Приштину, преко села Свињаре и Пантина. Са уличне стране зграда је била заклоњена од погледа пролазника високом дрвеном оградом и вратима иза којих су непрекидно дежурала два жандарма. Затвор се састојао од 20 „дрвених" ћелија за по три затвореника, 3 „гвоздене" ћелије за по једног затвореника, 3 „мрачне" ћелије за по једног затвореника и 3 „обичне" ћелије за осам затвореника. Капацитет затвора је могао да поднесе до 90 лица.[34] Није могуће утврдити колико је тачно људи прошло кроз косовскомитровачки казамат. Према неким подацима, кроз затвор је без криминалаца и лица која су припадала окупационим војним и полицијским јединицама, као и оних који су у затвору држани свега неколико дана због ситних преступа, прошло укупно 1.153 ухапшеника. Од укупног броја ухапшених, не рачунајући Јевреје, утврђена су имена 683 лица, од којих се за 22 није могло сазнати да ли су преживели. Није установљен идентитет групе од 59 затвореника доведених из приштинског затвора, који су касније одведени на присилни рад у рудник у Бору, затим двојице логораша из Првог Тунела, шесторице руских заробљеника, седморице англоамеричких авијатичара, једне групе од 29 сељака из околине Новог Пазара и групе од девет лица из Студеничког среза.[35] То се односи и на лица која су средином 1943. године довођена са простора Босне и Херцеговине и Црне Горе, а чија је судбина углавном непозната. У логорима је, заједно са Јеврејима, побијено или умрло од глади 388 затвореника, а у затвору стрељано 176. Према томе, од укупно ухапшених, према прикупљеним подацима, животе је изгубило њих 564, што значи више од половине.

Из затвора је пуштено 216, а из логора на Бањици 24 лица. Од њих је укупно преживело 211, док је њих 29 погинуло. Ако се додају преживели из концентрационих логора и они који су били упућени у Немачку као слободни радници, рат су преживела 422 бивша затвореника. Ту нису у обзир узета 134 затвореника чија је судбина остала непозната, па се зато са сигурношћу може рећи да је број преживелих, али и настрадалих, већи од приказаног.[36]

Командир затвора био је Хусеин Грдовци. Он је након окупације ступио у арбанашку жандармерију заједно са својим братом који је био

34 Milorad Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941–1944,* Odbor za izdavanje monografija, Kosovska Mitrovica, 1983, 90; У даљем тексту: M. Vavić, *Zatvor...,*.

35 *Исто*, 90–92.

36 *Исто*, 90–92.

жандарм и за време Краљевине Југославије. Ретко који припадник оружаних формација у граду је тако брзо напредовао у служби као он. Почео је као обичан жандарм, да би на пролеће 1942. године био унапређен у наредника и постављен за командира затвора. Почетком 1944. године, стигао је и до чина капетана. Био је јако бахат човек, преке нарави и ћудљивог понашања које је мењао из часа у час. Имао је читаву мрежу доушника који су га обавештавали о онима који су били сумњиви. Његови најпознатији доушници су били Рамо Тутић, Рамиз Мулић, Рашид Бајрами и многи други.[37]

Хигијенске прилике у затвору биле су испод сваког цивилизацијског нивоа. Није било воде, већ се она у кофама доносила из града. То је налагало најстрожу штедњу воде и њено употребљавање само за пиће и одржавање најнеопходније хигијене. Затвореници се због тога нису купали, већ само прали руке и судове. Са попуњавањем капацитета затвора, новим ухапшеницима хигијенске прилике постале су још теже. То је утицало на појаву вашака и стеница, које су живот затвореника чиниле несносним. Слично је било и у вези са исхраном. Током прве две године рата, сваки затвореник је добијао по 600 грама црног, често бајатог хлеба, да би се касније услед недостатка брашна затворска порција хлеба свела на по 300 грама проје, која је услед бући и плесни, најчешће била зелене боје. Уз хлеб су затвореници најчешће добијали кувани пасуљ и купус. Храну су припремали затвореници у затворској кухињи. То су најчешће била лица осуђена због мањих прекршаја или ситних крађа. Невични раду у кухињи, храну су припремали аљкаво и нехигијенски, па је због тога била неукусна, а некада сасвим нејестива. Током окупације, само два пута се догодило да сви затвореници добију пристојну храну. То је било на муслимански празник Бајрам и римокатолички Божић 1943. године.[38]

Овакво стање у косовскомитровачком затвору трајало је током свог његовог постојања, до септембра 1943. године, када је затворска зграда разорена после бомбардовања англо-америчке авијације. Иако је затвор до темеља разорен, ниједан затвореник или чувар том приликом није погинуо. Један број затвореника је искористио метеж и побегао, док су остали пребачени у село Ваганицу у околини Косовске Митровице, где је на брзину сазидан нови импровизовани затвор.[39]

Треба истаћи да је мало познато да се 1943. године у Звечану налазио затвор за војнике Вермахта, који су од стране војног суда осуђивани на дуже временске казне. Када би се у затвору прикупило довољно утамничених онда су упућивани на издржавање казни у војни затвор у Глацу у Немачкој.

37 *Исто.*

38 *Исто.*

39 *Исто.*

Чување овог затвора било је поверено фелджандармерији (немачкој војној жандармерији). Ухапшени су углавном осуђивани због убиства другог немачког војника, дезертерства, неизвршавања наређења или неког тешког прекршаја војне дисциплине.

У окупираној Србији, осим неколико стотина хиљада Срба избеглих из НДХ и разних окупационих зона, нашло се и око 10.000 Словенаца, исељених са територије некадашње Дравске бановине.[40] У Косовској Митровици смештено је 43 Словенца.[41] Треба нагласити да је на територији целог Косовкомитровачког округа било око 15.000 избеглица, углавном из осталих делова Косова и Метохије.[42] Као и у свим деловима окупиране Србије, Комесаријат за избеглице основао је своје одељење у Косовској Митровици, чији је главни задатак био брига за смештај и исхрану свих избеглих и протераних. За локалног комесара изабран је Гојко Гашић, који је и сам био избеглица из Призрена. Он је на дужности комесара одељења за избеглице остао све до завршетка рата.[43] Обавезе и послови у овом одељењу стално су се увећавали. Ваљало је обезбедити довољно хране, обуће и одеће за све прогнанике, а онда пронаћи неко запослење за барем једног члана породица прогнаних. До радних места се најчешће долазило у Старом тргу, Првом тунелу, Топионици окова и цинка у Звечану. Неки од избеглица примљени су у Српску државну стражу и локалну жандармерију, задужену за одржавање реда и мира у граду. Многи са високим образовањем међу прогнанима запошљени су у просвети. Запошљавање за избеглице обезбеђивало се и

40 Сматра се да је у Србију у току рата пребегло око 400.000 људи. Само са Косова и Метохије је дошло 100.000, из бугарске окупационе зоне 25.000, италијанске 40.000 и немачке 30.000. Из бугарске окупационе зоне са Македонијом досељено је око 50.000 људи. – Милорад Екмечић, *Дуго кретање између орања и клања: Историја Срба у новом веку 1492–1992,* Завод за уџбенике, Београд, 2007, 450; Ваља нагласити да не постоје поуздани подаци који говоре о томе колико је тачно Словенаца избегло у Србију. Они варирају од неколико хиљада до неколико десетина хиљада.

41 ВА, Недићева архива (НДА), к. 40, рег. бр. 19/9-1.

42 Интересантно је напоменути да су врло лош статус у централној Србији имале избеглице са подручја Косовскомитровачког округа. Њима је, примера ради, ускраћивана храна од стране избегличких одбора, јер нису сматрани избеглицима, већ неком врстом „интерно расељених лица", пошто се овај крај налазио у саставу окупиране Србије. Није познато колико је тачно било избеглица са подручја Косовске Митровице, али је сигурно да се радило о хиљадама људи, с обзиром да је на састанку између представника Недићеве владе и арбанашких локалних власти констатовано да је у јесен 1941. године у овом рејону спаљено 856 српских кућа. – S. D. Miloševi ć, *Izbeglice...,* 51, 53.

43 После рата, са својом породицом вратио се назад у Призрен. Међутим, тамо је од стране нових власти проглашен за сарадника окупатора и народног непријатеља. Осуђен је на 14 година робије. На робији је био до 1953. године, када је помилован и пуштен на слободу. – Прим аут.

у другим местима, ван града и његове околине. Једно од таквих места било је Прилужје, где је радове изводила немачка грађевинска организација ТОТ (Organisation Todt, OT). Како је демаркациона линија између немачке и италијанске окупационе зоне на Косову и Метохији била на неколико километара од Прилужја према Обилићу, у селу Племетини, Немци су одлучили да овде изграде велики железнички чвор. Требало је изградити дванаест колосека, окретницу за локомотиве, ложионицу, водовод, неколико станичних помоћних зграда за магацине, као и станове за раднике. Потреба за физичким радницима била је велика, тако да су многи избегли на овом пројекту нашли своје уxлебљење. Када је посао завршен, многи су се запослили на железничкој станици као радници или административни службеници.

Велику помоћ око набавке хране за избеглице пружио је трговац Милан Савић из Бабиног Моста. Он је житом и другим животним намирницама снабдевао избеглице и сиромашне становнике Косовске Митровице и Вучитрна по веома ниском ценама, а дешавало се и да најсиромашнијима бесплатно дели најосновније животне намирнице. То је доста помогло многим људима да прехране своје породице и преживе рат.

Капитулација Италије довела је до бројних промена како на светским фронтовима, тако и на просторима Балкана, где је она држала значајне територије под својом окупацијом. Њен пад је имао велики утицај на даљи развој ситуације на Балкану, а посебно у њеном протекторату Великој Албанији. Новонастала ситуација се, природно, у многоме рефлектовала и на прилике у Косовској Митровици и околини, која је због свог специфичног положаја била важна стратешка тачка за све зараћене стране.

У инструкцијама добијеним 9. септембра 1943. године од Министарства иностраних послова Трећег рајха, Херману Нојбахеру (Herman Neubacher) наглашено је да при спровођењу плана политичке и војне реокупације Албаније посебно води рачуна о Хитлеровој жељи успостављања „независне" Албаније „на сопствену иницијативу".[44] Са оваквом директивом Нојбахер је заједно са мајором Шајгером (Franz Carl von Scheiger), искусним стручњаком за војна питања и добрим познаваоцем војних прилика у Албанији, и Џафером Девом, познатим чланом Abwehr-a, стигао у Тирану 10. септембра 1943. године, само два дана након капитулације Италије. Непосредно по доласку, Нојбахер се 10. септембра састао са са Ренцом Далмацом (Renzo Dalmazzo), командантом преосталих италијанских снага у Албанији и договорио њихово укључивање у састав немачких окупационих снага. Истовремено је давао снажну потпору широко пропагираној идеји о „етничкој Албанији", представљајући Немце као ослободиоце који се неће мешати у унутрашње ствари Арбанаса. То је наишло на плодно тле код арбанашких

44 Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*, 344.

првака, који су још неколико месеци пре тога наслутили пад Италије, овакав развој ситуације и то веома спремно дочекали.

Још 20. јула 1943. године, у стану Џафера Деве у Косовској Митровици, арбанашки прваци са Косова и Метохије су разговарали о акцијама које би спровели ако Италија буде капитулирала, и одлучили да, уколико до тога дође, формирају један репрезентативни арбанашки народни одбор, чији би задатак био преузимање власти и одбрана граница Велике Албаније. Зато не треба чудити ажурност и сналажљивост Џафера Деве, који се, одмах после доласка са Херманом Нојбахером у Албанију, договорио са Ибрахим-бегом Бићакуом (Ibrahim beg Biqaku) из Елбасана, да они независно један од другог раде на стварању Националног комитета Арбанаса који би прогласио независност и неповредивост граница Велике Албаније.[45] И поред неких погађања и несугласица између Девине и Бићакуове групе, арбанашки Национални комитет је ипак формиран под покровитељством Хермана Нојбахера. Сутрадан је формиран и Извршни одбор, у ствари провизорна арбанашка влада од пет чланова, од којих је један био и Џафер Дева, коме је том приликом поверен ресор унуташњих послова. Национални комитет је одмах затим, 14. септембра 1943. године, издао Прокламацију о независности у којој се између осталог, наводи: „Сви Арбанаси у оквиру својих етничких граница проживљавају ове дане пуни наде за своју националну будућност… Верујући фанатично у своју будућност и права нашег народа, проглашавамо независност арбанашке државе.“[46] Касније је арбанашка депутација, коју су предводили Дева и Бићаку, посетили Нојбахера у немачком конзулату, изражавајући жељу да ће Трећи рајх прихватити прокламацију о арбанашкој независности, што је немачка влада већ 24. септембра 1943. године и учинила, поручујући арбанашком Националном комитету да прихвата стање по основу захтева садржаних у поменутој прокламацији.[47] По немачком признању Велике Албаније, арбанашки Извршни одбор са овлашћењем Скупштине, изабрао је владу Велике Албаније 5. новембра 1943. године, на челу са Рецепом Митровицом (Rexhep Mitrovica), једним од вођа арбанашке емиграције, који је пореклом био из Косовске Митровице. Најважније положаје у новоформираној влади држали су Џафер Дева, који је добио портфељ унутрашњих послова, Аго Агај, некадашњи градоначелник Косовске Митровице, који је постао министар привреде, Вехби Фрашери, некадашњи заступник Арбанашке народносне групе у Београду, који је водио спољне послове (иако је формално министар спољних послова невољно био премијер Рецеп Митровица, због одбијања Мехмеда Конице да прихвати положај министра спољних послова), и његов

45 M. Vavić, *Xhafer Deva...*, 233.

46 *Исто*, 234.

47 Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*, 347.

отац Мехди-бег Фрашери, који је постао председник Намесничког савета, који је замењивао краља.[48] У свом првом обраћању посланицима арбанашке Народне скупштине, 8. новембра 1943. године, премијер Митровица је као главни задатак и „светлу обавезу" своје владе најавио формирање регуларних војних снага које би водиле борбу за одбрану „етничких граница Албаније".[49] Али, арбанашки прваци су оружане формације за ту намену створили још половином септембра, тј. пре састављања нове владе у Тирани, формирањем Друге призренске лиге.

На састанку одржаном у Призрену, 11. септембра 1943. године, прваци Арбанашког народног савеза Џафер Дева, Муса Шеху (Musa Shehu), Аслан Бољетини, Тахир Заими (Tahir Zaimi), Лук Симон Мједа (Luk Simon Mjeda), Шех Хасани (Sheh Hasani), Ћазим Блаца (Qazim Bllaca) и Пјетр Буђај (Pjetr Buqaj) предложили су хитно сазивање општеарбанашког народног скупа „са душом и телом Призренске лиге".[50] Овај иницијативни одбор је сазвао оснивачку скупштину нове арбанашке организације за 16. септембар. Ова скупштина је трајала три дана. На тродневној арбанашкој скупштини, одржаној у Призрену од 16. до 19. септембра 1943. године, представници Косова, Дебра, Струге, Улциња и Тузи, као и делегати из Косовске Митровице, Сјенице, Призрена и Пећи, усвојили су прокламацију о уједињењу са Албанијом, одредили делегате за арбанашку Народну скупштину у Тирани и изнели захтев за припајање Косовскомитровачког округа Великој Албанији. По узору на Призренску лигу из 19. века, ова арбанашка организација добила је име Друга призренска лига (Lidhja e Dytë e Prizrenit). Скупштина у Призрену је убрзо формирала Централни комитет Друге призренске лиге који су сачињавали: Рецеп Митровица (председник), Муса Шеху (потпредседник) и чланови (Кољ Марђани, Шех Хасани, Бедри Пејани, Аслан Бољетини, Тахир Заими и Ћазим Бљаца).[51] Како је почетком новембра 1943. године изабран за председника владе Велике Албаније у Тирани, Рецеп Митровица је напустио место председника Лиге, а уместо њега, нови председник постао је Бедри Пејани. Друга призренска лига имала је свој статут којим је било регулисано организационо устројство. Ова организација је формирала своје огранке у свим окрузима, срезовима и општинама где су живели Арбанаси.

У Косовској Митровици основан је Окружни комитет Друге призренске лиге, чији је председник био Ибрахим Љутви, а чланови Шабан Мустафа, Муса Бољетини (Musa Boletini), Шаћир Прекази (Shaqir Prekazi) и Иљаз Шабани (Ilaz Shabani) из Косовске Митровице, Адем Воца (Adem Voca),

48 *Исто*, 351; M. Vavić, *Xhafer Deva...*, 234.

49 Ђ. Борозан, *Велика Албанија...*, 351.

50 *Исто*, 360.

51 *Исто*, 361.

Ферхат Абити (Ferat Abiti), Хаљит Ника (Halit Nika) и Јахја Марђуни (Jahja Margjuni) из Вучитрна и Хоџа Висока, Мула Хусеин, Јахја Фуша (Jahja Fusha) и Хајрула Ајвази (Hajrula Ajvazi) из Подујева.[52] Нови Пазар није имао свог представника у овом комитету. Сви ови чланови Окружног комитета Лиге су у својим срезовима и општинама основали нове подружнице. Убрзо је формирана и војна команда Лиге која је руководила њеним оружаним снагама. Друга призренска лига је располагала са око 15.000 наоружаних чланова. Њихови циљеви су били: одбрана граница Велике Албаније, присаједињење Косовскомитровачког округа Албанији и етничко чишћење српског народа са ових простора. Да би их остварила, Лига је појачала пропагандну активност преко својих новина „Lidhja e Prizrenit", које су излазиле у Призрену, али су примерци ових новина разношени у свим крајевима Косова, Метохије, Дренице, Косовског Поморавља, делова Црне Горе и Македоније у којима су живели Арбанаси.

Лига је основала и тзв. „Омладински комитет за одбрану Косова", чије је седиште било у Приштини. У почетку је он слабо радио, да би се касније њихова активност знатно повећала. За председника је одређен Адем Селими (Adem Sellimi), док су за чланове најужег руководства изабрани Шахсивар Али (Shahsivar Alli), који је био одговоран за финансијска питања, Абдуљ Хенце (Abdul Hence), председник општине у Косову Пољу, задужен за војна питања, Љуан Гаши (Luan Gashi), професор и васпитач у приштинској гимназијско-учитељској школи и Шемседин Вандреши (Shemsedin Vandreshi), који су били задужени за пропаганду и агитацију, док је Сали Вања (Sali Vala) одређен да се брине о транспорту. Формирани су и локални одбори Комитета у Косовској Митровици, Вучитрну, Подујеву, Урошевцу и Гњилану. Арбанашки „Омладински комитет за одбрану Косова" формирао је четири батаљона у Приштини, који су названи „Лаб" („Llap"), Косово" („Kosova"), „Зија Приштина" („Zija bej Prishtina") и „Назми Гафури" („Nazmi Gafurri"). Имали су по три пешадијске и једну митраљеску чету. По формацији је требало да имају по 320 војника, али је у почетку тај број био мањи.

Одмах након формирања Друге призренске лиге и њених војних јединица, у Косовску Митровицу је дошао Џафер Дева и договорио се са Бајазитом Бољетинијем да овај оснује неку врсту специјалне јединице Друге призренске лиге, чији би задатак био борба против партизана и припадника ЈВуО. Бајазит Бољетини је прихватио тај задатак и већ у новембру 1943. године у Косовској Митровици основао тзв. „Косовски пук" (Regjiment Kosova), јачине од око 1.000 људи под оружјем.[53] Ову војну јединицу су чинили најокорелији заступници великоалбанског пројекта, чврсто решени да

52 M. Vavić, *Xhafer Deva...,* 235.

53 *Исто*, 237.

Косовскомитровачки округ припоје Великој Албанији, а одатле протерају српски живаљ, који је својим присуством на овом простору представљао живу брану њиховим идејама. Припадници Косовског пука добили су у Косовској Митровици униформе и наоружање. Униформе су биле италијанске, а на глави су носили беле арбанашке капе. Немци су им дали на располагање одређен број камиона за превоз људства и материјала. Старешинским кадар чинили су официри војске Велике Албаније и официри арбанашке националности из састава Српске државне страже. Поред команданта Косовског пука Бајазита Бољетинија, команданти батаљона били су његов брат Јусуф Бољетини (Jusuf Boletini), Расим Дајчи (Rasim Dajci), пореклом из Косовске Митровице, који је због ове дужности дошао из Албаније у којој је живео као емигрант и Риза Агај (Riza Agaj), поручник из Албаније.

„Косовски пук" је био једна од најекстремнијих и најбруталнијих арбанашких војних формација за време Другог светског рата. Остао је познат по страшним злочинима над српским цивилима, посебно у Метохији.[54]

---

54 Највеће масовне злочине припадници Косовског пука починили су у Пећи између 3. и 8. децембра 1943. године. Одмах по доласку у Пећ, Џафер Дева и Бајазит Бољетини посетили су префекта Џељаља Превезу (Xhelal Preveza) и од њега добили списак потенцијалних непријатеља. Они су дали налог Мехмеду Градици да све људе са списка пронађе и ухапси. Непознато је колико је људи било на том списку, али се зна да је Мехмед Градица (Mehmet Gradica) исте вечери лично убио њих седам. Хапшење на основу тог списка трајало је један дан, да би након тога оно постало масовно. Утамничено је неколико стотина Срба из Метохије. Пошто је затвор био премали да прими све њих, у затвор су претворена Зејнел-бегова кула и још две кафане. Неки су били затварани и у просторијама префектуре и општине. Дешавало се да у просторији од десетак квадратних метара буде сабијено и по педесет људи. Наређивано им је да легну једни преко других и онда би припадници Косовског пука скакали и играли на њима. Људи су умирали од гушења, а преживелима су остајале тешке последице. Осим овога, затворени Срби мучени су и на друге зверске начине. Чупани су им бркови, премлаћивани корбачима, тучени по табанима, ломили им руке, ноге и ребра. Некима су пре убијања одсецали уши, носеве, прсте, вадили очи и чупали језике. Браћи Миру и Нову Обрадовићу прво су одсекли уши, затим нос, ишчупали им језике и ископали очи, да би их потом убили. Једном од њих ишчупани су златни зуби и када га је породица пронашла није имао половину главе. Војислава Ђукића су пре убиства сатима боли перницом по грлу, а затим му ишчупали језик. Рецепу Кељмендију (Rexhep Kelmendi) и Имеру Баши (Imer Basha) поломили су грудне кошеве и изболи их бајонетима по читавом телу. Затворенике су изводили у оближње винограде и околна брда, где би их убијали, бацали у канале за наводњавање, Бистрицу или јаркове, а онда их затрпавали земљом и камењем. Када је Косовски пук отишао из Пећи, породице су се дале у потрагу за убијенима. Откривали су лешеве, од којих се многи нису могли препознати. Тачан број убијених никада није поуздано утврђен, али се процењује на више од стотину, међу којима су четворо били Арбанаси, а сви остали Срби. – Атанасије Јевтић, *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа,* Епархија Рашко-призренска, Призрен, 1987, 791.

Капитулација Италије, завођење немачке власти у њеној бившој окупационој зони и формирање Друге призренске лиге, означили су почетак нових невоља српског цивилног становништва овог подручја. Арбанашка организација „Црна рука“ (Dora ë zeze) је разноразним психолошким притисцима терала Србе да беже са простора Косова и Метохије. Српским породицама су упућивана претећа писма да без одлагања напусте домове. Поједини угледни Срби су убијани, поред осталог, ради застрашивања њихових сународника.[55] Живећи у суровим околностима, српско становништво се све више исељавало. Осим „Црне руке“, и припадници покрета Balli Kombëtar (балисти) су предузели своје, у почетку психолошко-пропагандне, а касније и оружане „мере“ за етничко чишћење Косова и Метохије од Срба. Те арбанашке „мере“ су се све чешће примењивале у самој Косовској Митровици, одакле је крајем 1943. године протерано 600 српских породица.[56] Да би и остале Србе присилили на исељавање, балисти су, крајем 1943. и у првој половини 1944. године, путем плаката опомињали српско становништво да се „благовремено“ исели.[57] Атмосфера страха и неизвесности била је свеприсутна.

Утисак је да је генерална слика друштвеног стања у Косовскомитровачком округу била слична оној у остатку окупиране Србије, уз одређене специфичности које је диктирала ситуација на терену.[58] Традиционална неразвијеност јужних крајева Србије у односу на северне давала је додатни тон том утиску. Капитулација Италије, стварање Друге призренске лиге и формирање злогласног „Косовског пука“ додатно су закомпликовали ситуацију.

---

55 Димитрије Богдановић, *Књига о Косову,* Српска академија наука и уметности, Београд, 1985, 249.

56 Срђан Словић, Весна Зарковић, *Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распада СФРЈ: историјски, етнички и безбедносни аспекти,* Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2012, 95–96.

57 S. Milošević, *Izbeglice i preseljenici…,* 54–55.

58 Поред осталог, што смо већ навели у тексту, додатну сложеност, слободно можемо рећи, праву конфузију на терену стварале су различите, најчешће међусобно сукобљене оружане формације. На једном релативно малом простору као што је Косовскомитровачки округ, осим, наравно, немачких војних и тајних полицијских снага, деловале су још и разне арбанашке војне јединице, као што су наоружани представници Арбанашког народног савеза и вулнетари, затим легализовани четници Косте Пећанца, припадници Другог косовског корпуса ЈВуО, разне скојевске групе и поједини припадници НОП-а у позадини, Српска државна стража, Српска гранична стража, Српска пољска стража, Српски добровољачки корпус, Муслиманска милиција, Заштитна полиција, Руски заштитни корпус, Руска ослободилачка армија генерала Андреја Власова, а од 1943. године и бугарске окупационе трупе. По свему овоме – по броју различитих војних формација, по начину организације власти и по комплексности опште ситуације на терену, Косовскомитровачки округ је представљао прави, истински феномен, какав је ретко где постојао на тлу окупиране Југославије. – Прим. аут.

Сложеност развоја социјалних прилика на овом простору условио је сам статус Косовске Митровице, која се формално налазила у саставу окупиране Србије, а практично у рукама немачких окупатора и арбанашких локалних власти. Дакле, „ни тамо, ни овамо". Та чињеница одредила је њен укупни положај током целокупног трајања Другог светског рата; и то не само локалних друштвених, економских и просветних прилика, већ и свега осталог.

Необјављени извори

Архив Југославије – Београд

Фонд: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Архив Србије – Београд

Фонд: Министарство просвете и вера (1941–1944)

Војни архив – Београд

Фонд: Недићева архива (НДА)

Објављени извори

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. год, књ. II, Сарајево, 1932.

Штампа

Српски народ

Наша борба

Литература

Avramovski 1979: Ž. Avramovski, „Okupacioni sistem" u: *Kosovska Mitrovica i okolina*, Kosovska Mitrovica – Odbor za izdavanje monografija, Kosovska Mitrovica, 1979, 253–301.

Apostolski, Antonić, Borković i dr. 1982: M. Apostolski, Z. Antonić, M. Borković i dr., *Narodni heroji Jugoslavije*. Partizanska knjiga – Narodna knjiga, Beograd.

Алексић 2015: Ј. Алексић, „Косовскомитровачки срез у Априлском рату", *Баштина*, св. 38, Приштина – Лепосавић, 143–157.

Богавац 2012: Ј. М. Богавац, *Виша српска гимназија у Косовској Митровици: Једина српска средња школа на Косову и Метохији за време немачке окупације*. Обележја плус, Београд.

Богдановић 1985: Д. Богдановић, *Књига о Косову*. Српска академија наука и уметности, Београд.

Борозан 1995: Ђ. Борозан, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*. Војноисторијски институт Војске Југославије, Београд.

Бошковић 1973: Б. Бошковић, *Народноослободилачка борба у Ибарском базену.* Заједница научних установа Косова и Метохије, Приштина.

Vavić 1983: M. Vavić, *Zatvor u Kosovskoj Mitrovici 1941–1944.* Odbor za izdavanje monografija, Kosovska Mitrovica.

Екмечић 2007: М. Екмечић, *Дуго кретање између орања и клања: Историја Срба у новом веку 1492–1992.* Завод за уџбенике, Београд.

Јевтић 1987: А. Јевтић, *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа.* Епархија Рашко-призренска, Призрен.

Керкез 2004: Др С. Ђ. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945.* Центар за балканске студије, Ниш.

Ličina, Vavić, Pavlovski 1985: Đ. Ličina, M. Vavić, J. Pavlovski, *Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Xhafer Deva, Vančo Mihailov*, Zagreb: Centar za informacije i publicitet.

Milošević 1981: S. D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945.* IRO Narodna knjiga – Institut za savremenu istoriju, Beograd.

Murati 1986: S. Murati, *Dëshmitë e luftës për liri /Svedočanstva borbe za slobodu.* Odbor za izdavanje monografija, Titova Mitrovica.

Oslobodilački 1963: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945. Drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje, knj. 1,* Vojnoistorijski institut, Beograd.

Симијановић 2011: Ј. Симијановић, „Избеглице са Косова и Метохије у Рашкој у Другом светском рату", *Баштина,* св. 31, Приштина – Лепосавић, 233–246.

Словић, Зарковић 2012: С. Словић, В. Зарковић, *Косово и Метохија од Берлинског конгреса до распада СФРЈ: историјски, етнички и безбедносни аспекти,* Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић.

Terzić 1983: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije.* Narodna knjiga – Partizanska knjiga, Beograd.

Hadri 1973: A. Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945.* Zavod za istoriju Kosova, Priština.

Jovan J. ALEKSIĆ

GENERAL SOCIAL SITUATION IN KOSOVSKA MITROVICA FROM OCCUPATION TO CAPITULATION OF ITALY (1941-1943)

Summary

Kosovska Mitrovica, during the Second World War, was in an extremely complex and specific situation. Her status was conditioned by German interests in the ore deposits of its wider area, national and confessional heterogeneity of population, bad Serbian-Arbanasi relations, as well as certain disagreements between German and Italian occupational forces around the borders of their occupational zones. Although by the German-Italian Agreement this area remained nominally part of the occupied Serbia, Serbian authorities could not influence the factual situation in this area for a long time. The authority in this area until 1942 was held exclusively by members of the Arbanasi community, who sought to force the Serbian people to emigrate with constant pressures and violent acts. However, that didn't happen, due to the engagement of the Government of National Salvation of the general Milan Nedić. The impression was that the general picture of the social situation in this area was similar to the one in the rest of occupied Serbia, with certain specifics, dictated by the situation on the ground. Traditional underdevelopment of southern parts of Serbia, as opposed to the northern parts, gave an additional tone. The capitulation of Italy, forming the Second League of Prizren and forming the notorious "Kosovo regiment" had drastically complicated the situation. The complexity of the development of social conditions in this area has caused the very status of Kosovska Mitrovica, which is the formed part of the occupied Serbia, and is practically in the hands of German occupying forces and Arbanasi local authorities. That fact has determined its overall position during the entire duration of the Second World War; not just of the local, social, economical and educational opportunities, but also everything else.

Key words: Kosovska Mitrovica, the Second World War, occupation.

Рад је примљен 13. март 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине" одобрен за штампу.

УДК 141.7 Хегел Г. В. Ф.
141.7 Берк Е.
94(44)"1789":141.7

Славиша И. БИШЕВАЦ *
Филозофски факултет , Универзитет у Нишу

ФРАНЦУСКА БУРЖОАСКА РЕВОЛУЦИЈА У ДЕЛИМА ХЕГЕЛА И БЕРКА

Апстракт: Француска буржоаска револуција – један је од најзначајнихј догађаја новог века, оставила је неизбрисив траг у историји, не само Француске, већ и читавог старог континента. Укидањем феудализма, овај догађај је битно допринео успостављању капиталистичких односа у целој Европи. За многе, 1789. представља годину рођења, нулту годину у историји новог света заснованог на једнакости. Догађајем који је представљао „освит нове епохе" бавили су се историчари, али и други умни људи, који су о револуцији дали свој суд. Циљ аутора је да у раду представи Француску револуцију са филозофског аспекта двојице истакнутих мислилаца и савременика.

Кључне речи: Француска револуција, филозофи, Хегел, Берк, нови век, буржоазија, филозофија историје.

*

Мада није била једини ни први потрес који је узнемирио друштвени поредак у Европи крајем XVIII века, Француска револуција је била најупечатљивији и најзначајнији. Избила је у једној од највећих и најмногољуднијих земаља која је за многе представљала само средиште културе и цивилизације. По својим начелима и пракси, отишла је много даље од америчке револуције, како у политичком, тако и у друштвеном погледу. Француска револуција је ширила свој утицај и била агресивна, нападајући стари поредак и ван граница Француске у војном и идеолошком смислу. Симбол је борбе за слободу и једнакост свуда у свету. Инспирисана радикалним и либералним идејама, збацила је монархију и успоставила републику након периода обележеног

* докторанд, bisevacs@hotmail.com

политичким превратима. Револуција је тиме изменила ток модерне историје изазивајући пад и других монархија које бивају замењене републикама и либералним демократијама, односно променила је судбину читавог човечанства поставши централна тачка у развоју модерних политичких идеологија. Осим сузбијања феудалног система, револуција је допринела еманципацији грађанина као појединца, укидању привилегија племству и успостављању једнакости. *Декларација о правима човека и грађанина*, која је настала током побуне, постала је основа за формирање многих покрета који су се залагали за права и слободе, нарочито жена и робова.

Француска буржоаска револуције је догађај који се одвијао у више фаза, односно реч је о неколико мањих револуција различитог интензитета од 1789. до 1799. године.[1] Промене које су се десиле у поменутом периоду једна другој су, у великој мери, противуречиле, а свака следећа имала је за циљ да укине претходну и поништи њене постулате и дела. Револуција је почела 14. јула 1789. године падом озлоглашене тамнице Бастиље која је била симбол краљевске моћи и апсолутизма, а онда је уследило укидање феудализма 4. августа 1789. године, доношење *Декларације права човека и грађанина* 26. августа 1789, затим проглашење устава 3. септембра 1791.[2]

1 Француску револуцију не можемо посматрати као догађај који се десио у једном дану, тачније 14. јула 1789. године, када је пала Бастиља. Тај датум се само може прихватити као почетак једне од најдужих револуција, коју су обележили многи догађаји, али и различити људи. У зависности од тога одређује се и њен крај. Евгени Димитров наводи да је за крупну буржоазију револуција била завршена доношењем монархијског устава септембра 1791. године, за револуционарну буржоазију и шире радне масе народа крај је био 9. термидора године II (27. јула 1794), док је за ситну буржоазију и поједине делове других слојева буржоазије она окончана 18. бримера године VII (9. новембар 1799). Међутим, неоспорно је да су се њени одрази манифестовали до рестаурације монархијског режима 1814/15. године (Evgeni Dimitrov, „Ustav i politički režimi Francuske građanske revolucije", u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, Jazu/Globus, Zagreb 1991, 114–115).

2 Један од познатих револуционара британског порекла, Томас Пејн, записао је о француском уставу следеће: „Устав није само реч већ и чињеница. Он нема имагинарну, већ стварну егзистенцију; и где год нема појавни облик, тамо га и нема. Устав је нешто што претходи влади, и влада је само творевина устава. Устав једне земље није дело њене владе, већ народа који је образује" (T. Pejn, *Prava čovjeka i drugi spisi*, Politička misao, Zagreb 1987, 97). Доношењем устава Француска је постала конституционална монархија, али су се тек тада у Француској јавиле тежње за републиканским уређењем. Главни идеолошки апостол градитеља француске револуције тада је постао Жан-Жак Русо. Заговорници републике, изгледа, тада нису размишљали да републиканизам није јединствена и кохерентна идеологија, и да може створити исти „пакао" као и сама монархија. То се показало већ следеће године када су јакобинци донели одлуку да заснују француску републику следећи готово искључиво властиту теорију „револуционарне владавине" (A. Molnar, *Regeneracija, romantika, republika : fantastični uspon romantičarskog republikanizma u 18. veku*, Visio Mundi Academic Media Group, Novi Sad 2014, 24–25).

и на крају укидање монархије, 10. августа 1792. године. Проглашењем Републике од стране Конвента, 22. септембра 1792. године, завршио се први период ове побуне.

Јакобинска диктатура представља врхунац Француске револуције и њену другу фазу. На челу државе тада се налазили ситна буржоазија предвођена Максимилијаном Робеспјером. Донет је нови устав 1793. године, који је предвиђао опште право гласа, федерално уређење, изгласавање важних закона путем референдума, слободу штампе и друге личне слободе. Почетком 1794. године, непријатељи су протерани из земље. Робеспјер је настојао да потпуно преуреди друштво. Извршио је темељне реформе; преуредио цркву, направио револуционарни календар, увео максимум за цене основних животних намирница. Најгоре од свега је било пооштравање режима гиљотине. Страдало је на десетине хиљада Француза. Од Робеспјерове самовоље нису били безбедни ни чланови Комитета јавног спаса који су сковали заверу и извршили државни удар у јулу 1794. године. Они који су многе послали у смрт и сами су постали жртве. Максимилијан Робеспјер, Сен Жист, Кутон и многи истакнути чланови јакобинаца послати су на гиљотину 28. јула 1794. године. Завереници (термидорци) потом преузимају власт. Овим догађајем завршио се и други период Француске буржоаске револуције.

Трећи, завршни период овог историјског догађаја почео је укидањем Националног конвента, извршног органа Републике, и конституисањем Директоријума. Овај управни орган је почео с радом 2. новембра 1795. године. Чинило га је пет чланова или директора. Укинут је након државног удара Наполеона Бонапарта, 11. новембра 1799. године. Успостављањем Конзулата и Наполеоновим доласком на власт завршила се можда и највећа револуција у историји.[3]

Историографија о Француској револуцији је обимна. Испитивани су узроци, описиван сам ток, наглашавани значај и последице догађаја, а закључци су различити. Неки аутори су њоме били одушевљени, други је с индигнацијом одбацивали као сраман чин француске историје. Међутим, било да су је величали или критиковали, нису могли да оспоре чињеницу да је имала велики одјек у другим земљама и да је битно утицала на национално буђење неких народа.[4] Поред историчара, феноменом ове револуције којом је отворена Пандорина кутија старог режима, бавили су се и најумнији људи свога доба, филозофи. Посебно је интересантно филозофско

3 J. V. Tarle, *Istorija novog veka*, Naučna KMD, Beograd 2008, 101–110.

4 По мишљењу Маркузеа, Француска револуција је имала такав одјек у Европи да се њене идеје јављају у самој сржи идеалистичких система и у великој мери су одредиле њихово „појмовно устројство“ (Herbert Marcuse, *Um i revolucija*, preveo s engleskog Ivo Vidan, The Humanities Press, Njujork 1954, 19).

виђење Револуције, па смо у самом раду анализирали записе Хегела[5], једног од најистакнутијих представника немачког класичног идеализма, и Берка[6], британског политичара и филозофа. У њиховим супротстављеним ставовима налазимо много разлога и детаља због којих овај догађај можемо глорификовати, али и осуђивати.

Хегел је Француску револуцију доживљавао као догађај светско-историјског значаја, са чиме се морамо сложити, јер по свом садржају она то и јесте била. Да би се разумела сама револуција, која је из корена променила друштвени систем у овој европској држави, морају се добро познавати чиниоци који су до ње довели. Корене револуције Хегел види још у појави протестантизма, који је увео принцип субјективности доносећи религиозно ослобођење и унутрашњу хармонију у човеку, а заједно с њим и веру у субјективност као зло, и веру у моћ чије оваплоћење јесте „свет".[7]

Свако посебно мишљење или суд појединца изазивали су сумњу која је могла, по Хегеловом схватању, добро да преобрати у зло, а зло у добро. У таквој борби добра и зла, односно „дијалектици", испливала је „чиста активност" саме субјективности, односно мишљење човека, људи. Тако је на једној страни остала доктрина цркве или оностраност, а на другој протестантска теологија и мишљење према оностраности. Или, милост Божија, Свети дух и у злу Ђаво, насупрот томе воља појединца, човеков дух и само Ја. По том учењу човек није слободан ако не мисли, јер само када мисли, он се односи према нечему другом. Мишљење је сада постало виши степен до

5 Георг Вилхелм Фридрих Хегел је познати филозоф немачког класичног идеализма, рођен је у Штутгарту 1770. године, где је завршио гимназију. Студирао је филозофију и теологију у Тибингену. Касније се интересовао за Кантову филозофију и његове списе о моралном суверенитету личности. Након завршеног факултета, радио је као учитељ у Берну, а потом у Франкфурту. На Шелингов позив одлази у Јену 1799. године. Након одбрањене дисертације 1801. године објавио је први рад *Разлика између система филозофије Фихтеа и Шелинга*, а од наредне године уређивао је са Шелингом *Критички журнал за филозофију*. Директор гимназије у Нирнбергу био је 1809–1816, а онда професор на универзитету у Хајделбергу две године. У Берлин је позван 1818. године где је овенчан славом предавао до смрти 1831. године. Написао је више познатих дела од којих се посебно истичу *Филозофија историје* и *Феноменологија духа* (Milan Uzelac, *Istorija filozofije* II, Triton, Vršac 2003, 634–637).

6 Едмунд Берк је познати британски политичар, говорник, филозоф који је поставио темеље модерне политичке теорије конзервативизма. Рођен је 1729. године у Даблину, а умро у Биконсфилду 1797. године. Написао је више познатих дела од којих се посебно истичу *Филозофско истраживање о пореклу наших идеја о узвишеном и лепом* и *Размишљање о Француској револуцији*. Више о Берку видети: Raul Raunić, „Edmund Burke", u: *Moderna politička teorija*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2013, 155–202.

7 Georg Vilhelm Fridrih Hegel, *Filozofija istorije* (preveo Božidar Zec), Fedon, Beograd 2006, 496.

ког је достпео дух. Оно садржи помирење у његовој најчистијој суштини, јер прилази спољашњем свету са захтевом да покаже исти ум који има субјект. Дух сазнаје да свет мора да буде „оваплоћење ума", јер га је Бог створио по принципима ума. Тада се јавља „експериментална наука" као наука о свету која посматра појаве, открива законе и силу која узрокује те појаве. Са развојем науке откривају се природни закони, па су тако људи могли да се супротставе теолошком учењу, огромном празноверју и свим представама о непознатим и моћним силама.[8]

Супротстављеност оностраном, веровању у чуда, као и божанском пореклу власти, до пуног изражаја долази у време просветитељства у Француској. Декарт је први издвојио интелектуалну свест, Волтер се отворено успротивио религијском фанатизму набрајајући „злочине" које је учинила званична Црква[9], Монтескје је писао да су закони природе трајни и дело највишег разума[10], а Русо да је тадашња култура негација природе и да људи треба да се врате природи – слободи и једнакости.[11] Њихове мисли допуњавали су и други мислиоци француског просветитељства: Меље[12], Морели[13] и Мабли[14]. Главни, заједнички став у учењима ових мислилаца јесте однос према приватној својини као извору неједнакости и већине других зала у друштву.[15]

Овде, свакако, морамо поменути и деловање твораца тзв. француског материјализма, од којих посебно треба истаћи Дидроа, Даламбера и Холбаха.[16] Њихова филозофија је била изразито антирелигиозна, рационална и

8 *Ibid.*, 497–498.

9 Више у: Fransoa M. A. Volter, *Filozofska pisma* (prevod Milan Tasić), Grafos, Beograd 1990.

10 „Постоји један првобитан ум, а закони су односи који се налазе између њега и различитих бића, као и међусобни односи тих различитих бића", писао је Монтескје (Šarl Monteskje, *Duh zakona*, prevod Aljoša Mimica, Filip Višnjić, Beograd 1989, 5).

11 Полазна основа његове теорије налази се у претпоставци да је човечанство некада живело у „природном стању" у којем су људи били слободни и једнаки (Ч. Попов, *Грађанска Европа* књ. I, Завод за уџбенике, Београд 2010, 43).

12 Његово најпознатије дело јесу посмртно откривени рукописи под заједничким насловом *Опорука* у којима критикује друштвени систем у епохи апсолутизма. Посебно истиче неједнакост која није дата од природе већ је резултат имовинске разлике (*Ibid.*, 46).

13 *Базилијада* и *Кодекс природе и прави дух њених закона* су истакнута дела овог мислиоца у којима истиче друштво без приватне својине и изопачености, а власт у држави врше најбољи грађани који спроводе вољу народа (*Ibid.*, 47).

14 У својим делима, Мабли тражи моралност политике. По његовом мишљењу, морално је оно разумно што доприноси општем добру и људској срећи, а уништавање деспотизма у револуцији и грађанском рату први је корак да се дође до моралности и општег добра (*Ibid.*).

15 *Ibid.*

16 Р. Радоњић, *Политичке доктрине*, Цетиње 2010, 280–285.

критична према друштву. За све поменуте стваоце, монархија није била идеална форма државне власти, већ република коју су стално уздизали.[17]

Природна последица принципа просвећености који је био све присутнији током друге половине XVIII века, по мишљењу Хегела, била је француска револуција. На питање зашто се револуција јавила у Француској, а не у Немачкој, Хегел даје један занимљив одговор. У Француској, која је остала католичка земља, постојале су две тенденције, католичка црква и јака култура у којој је владао принцип слободе. Те две непријатељске силе морале су доћи у конфликт, из чега је произашла револуција.[18] У Немачкој, међутим, протестантски принцип је принцип слободе, те њена интелектуална култура није била против теологије.[19]

Хегел не описује тако детаљно француску револуцију, али оно што је написао, а тиче се узрока и значаја, спада можда у најдубље што је о њој речено. За њега је револуција проистекла из филозофије, али је та филозофија, пре свега, била само апстрактно мишљење, а не конкретно схватање истине, суштине, у чему постоји велика разлика.[20]

Унутрашње уређење Француске уочи револуције било је, као што Хегел каже, „царство неправде, збркана маса повластица", све што је било у супротности са разумом. По његовом мишљењу, било је то бесмислено стање и „највећа поквареност духа". Истина, у то време Француска је била у великој финансијској кризи, а на народ је пао нови терет у виду пореза да би се двору прибавила средства за раскош и лагодан живот. Ово је, како сматра Хегел, био довољан повод за незадовољство које се ускоро испољило. Био је то „нови дух" који је почео да покреће људе. Затим су у јавност доспеле информације да се новац, који је свирепо одузиман од народа, није трошио у државне сврхе, већ се расипао на најбесмисленији начин, што је био окидач да се цео систем прогласи великом неправдом и започне са променом. Та промена је, по Хегеловом мишљењу, нужно била насилна, јер влада није прихватала преобликовање.[21] Одбијање реформи, за које су и прва два сталежа

17 Ч. Попов, *Грађанска Европа*, 42–43.

18 Просветитељство је од самог почетка заузело непријатељски став према католичкој цркви (G. V. F. Hegel, *Filozofija istorije,* 502).

19 У Немачкој је просветитељство било на страни цркве, односно теологије. Све је решавао протестантизам, па је принцип мишљења био „помирен", а „протестантски свет имао је свест да у раније експлицитном помирењу постоји принцип за даље развијање права" (*Ibid.*).

20 *Ibid.,* 504.

21 Француско друштво се делило на три сталежа: племство, свештенство и буржоазију. Прва два сталежа уживала су све повластице, па се нису хтели одрећи због свог, како каже Хегел, „апстрактног права", односно божанског. Влада, као конкретан центар државне моћи, коју су чинили управо људи из прве две категорије, није могла да реконструише државу, јер би тако био нарушен њихов „принцип", док би други разлог био католицизам, тј. појам слободе ума, који је имао потпуно друго значење за вишу и нижу класу. Опет се истицао појам права и божанске власти, односно уређење на ком је и даље имало све да се заснива (*Ibid.*, 505).

знала да су неопходне, довело је до нових проблема који су трећи сталеж додатно подстицали на револуцију.

Сам почетак Француске буржоаске револуције, као и принцип овог славног догађаја, разум, Хегел с одушевљењем описује:

> „Откако је Сунце на небу и откако планете круже око њега, није се видело да се човек ослања на главу, тј. на мисао и да по њој формира стварност. /... / То је, дакле, било једно дивно духовно свитање. Сва су мислена бића учествовала у слављењу ове епохе. Узвишено осећање прожимало је људе у оно време, ентузијазам духа прожимао је свет, као да је тек тад дошло до стварног измирења божанског и секуларног."[22]

Описујући даље сам ток револуције, и како је она постала од светско-историјског значаја, Хегел показује и начин на који је она саму себе уништила. Револуција је имала за циљ да реформише државу према појму права, па је био донет устав. Међутим, тај је устав одмах био једна унутрашња противречност, јер је целокупна администрација била стављена у руке законодавне власти. Влада и устав нису могли опстати и били су срушени.[23] Али, влада мора постојати. Поставља се питање: На кога је она прешла? По теорији, то би био народ, али у стварности на Народни конвент и његове одборе. Тако настаје влада апстрактних принципа слободе и врлине. Слобода се испољава кроз два аспекта: први се односио на њен садржај, односно схватање слободе и на њену објективност; а други, на форму слободе, јер да би била потпуна она захтева да појединац себе пронађе у тим поступцима, да је сам доживи у физичком и умном смислу. Врлина је овде прост принцип, и разликује само оне који су једномишљеници од оних који то нису. Хегел тврди да једнако мишљење може се само једнаким мишљењем упознати и проценити, као што морално настројени могу препознати само себи сличне или исте. Влада, дакле, сумња. Међутим, врлина, чим постане сумњива, већ је осуђена. Према томе, сумња је добила страшну моћ, па је довела до страшне тираније.[24] Она је своју моћ извршавала без судских форми, а и њена казна је исто проста, смрт. Она је на губилиште одвела монарха[25], чија је субјективна воља била, управо, католичка религиозна свест.[26]

---

22 *Ibid.*

23 *Ibid.,* 509.

24 Ова тиранија је највише била изражена за време Робеспјера и јакобинске диктатуре (1793–1794).

25 У време револуције, Француском је владао Луј XVI, владар из династије Бурбон. На власт је дошао 1774. године наследивши деду Луја XV. Завршио је живот на гиљотини јануара 1793. године, пар месеци након што је збачен са власти, а Француска проглашена републиком. Више у: Grupa autora, *Ilustrovana istorija sveta* knj. III, Narodna knjiga, Beograd 1983, 281–293.

26 G. V. F. Hegel, *Filozofija istorije,* 509.

Након укидања монархије Француска је постала република, па је убрзо сва власт прешла у руке јакобинаца и њиховог вође, Максимилијана Робеспјера. Овај париски адвокат, познат као „Непоткупљиви", врлину је ставио на највише место, па Хегел сматра да је својим поступцима овај апстрактни принцип озбиљно схватио. Од тог тренутка су у Француској тек завладали врлина и терор. До пуног изражаја дошла је субјективна врлина чија се владавина темељи само на моралном осећању, па је са собом донела још страшнију диктатуру.[27] Познато је да су многи у то време, без икаквог ислеђивања, а често и без ваљаног разлога, завршавали своје животе на гиљотини. Према Хегеловом мишљењу, оваква тиранија је морала да пропадне, јер све наклоности, интереси и сва „умност" били су против те ужасно доследне слободе, која је у својој концентрацији наступила „тако фанатички".[28] Ускоро је од исте оштрице, страдао и сам Робеспјер. Тако је револуција саму себе рушила, па је после анархије и терора, како сматра Хегел, морала доћи једна организована влада слична оној која је била збачена, организована у виду „променљивог шефа и монарха" који је био састављен од петорице, а реч је Директоријуму. Они су можда чинили морално, али не и индивидуално јединство. Сумња је владала и међу њима. Власт је била у рукама законодавних скупштина, па је и ова влада пропала као и све претходне. У оваквим околностима јавила се апсолутна потреба за владом која је могла да располаже силом. Изгледа да је за успостављање нових принципа власти, у том моменту, идеална личност био Наполеон који је као „индивидуална воља" стао на чело државе.[29]

Наполеон је, по Хегелом суду, умео да влада, а дефакто, његова влада се темељила на војној сили. Убрзо је Наполеон средио прилике у Француској. Адвокате, идеологе и људе од принципа који су се дрзнули да се појаве, он је разјурио, па више није владало неповерење, већ поштовање и страх. Спроводећи своје идеале, овде је до изражаја дошла снага Наполеоновог карактера. Након сређивања унутрашњих проблема, он се посветио иностраним пословима, покорио целу Европу и свуда увео своје либералне установе. Својим победама, по Хегеловом виђењу, ширио је либерализам револуције.[30]

За разлику од Хегела, који је као и многи са одушевљењем дочекао револуцију, Едмунд Берк је скептичан према овом догађају, пишући да је „Француска револуција нешто најчудније што се до сад догодило на свету"[31].

27 *Ibid.*
28 *Ibid.*
29 *Ibid.*
30 *Ibid.*
31 Edmund Burke, *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji*, prevod Nikica Petrak, Politička kultura, Zagreb 1993, 13.

Док Хегел слави револуцији и говори о рађању једне нове епохе ентузијазма, Берк је доживљава као хаос и дивљаштво праћено злочинима. Она је за њега „трагикомичан призор /... / смена презира и гађења, смеха и суза, страва и ужас“[32].

Берк је, очигледно, био присталица монархије и континуитета наслеђивања.[33] Односно, ослањао се на искуство претходних генерација величајући традиционално. Позивајући се на дугу историју британског парламентаризма, он критикује републику. О републиканизму је записао следеће: „Дух новотарије је, уосште, резултат себичне нарави и скучених видика. Људи који се никада не осврћу на своје претке неће се радовати ни својим потомцима.“[34]

Побуну коју су становници Париза извели против монарха, он назива неприродним чином. Критикује вође револуције називајући их перфидним, за њихове идеје и дела каже да су мрачни, а власт коју су успоставили сматра тиранском.[35] Он чак и самог краља излаже критици, што је поверовао људима који су га саветовали да може безгранично да верује у свој народ и што је дозволио да народ одлучује, односно да им допусти да се побуне сматрајући га слабим.[36]

Реформе до којих је довела револуција Берк иронично описује приказујући их као „расуло добрих обичаја, дрско безбожништво мисли и дела, које се шири на свим подручјима живота, као да им тиме даје неке привилегије или отвара неко закључано благо, сву ону поквареност која је обично била болест богатих и моћних. То је једно од нових начела у Француској.“[37]

Уређење у Француској после пада Бастиље, Берк сматра хаотичним: „Закони су оборени, судови срушени, индустрија без живота, трговина на издисају, порези неплаћени, а народ, упркос томе, осиромашен, црква опљачкана /... /“[38]

Очигледно незадовољан развојем ситуације у суседству, с обзиром на то да је револуцију сматрао уништењем и разарањем црквене и грађанске

---

32 *Ibid.*

33 Берк доследно брани став о наследном праву и даје му предност над апстрактним, тј. спекулативним правом, зато и замера Французима што нису следили тај пример, као некада Енглези у време Чарлса I (E. Burke, *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji*, 33).

34 *Ibid.,* 33.

35 *Ibid.,* 37.

36 Посебно се слабост краља испољила 6. октобра 1789. године, када је под притиском масе коју су предводиле жене, из Версаја морао са породицом да пређе у двор Тиљерије. Неки историчари су мишљења да је још тада „монархија била мртва и положена у мртвачки ковчег“. Више о овом догађају у: Stefan Zweig, *Marija Atoaneta – Slika jednog osrednjeg karaktera*, prevod s nemačkog Nika Milićević, Narodna Prosveta, Sarajevo 1995, 229–237.

37 E. Burke, *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji*, 37.

38 *Ibid.,* 38.

власти, овај мислилац се пита, да ли је уопште био потребан сав тај метеж? Да ли је била потребна сва та крв? Његов одговор је, наравно, негативан, јер се Берк залагао за рестаурацију.[39]

Французима се овај Енглез обраћа говорећи да су могли да следе пример његове државе по питању слободе, јер је Француска, по његовом мишљењу, уколико се мало осврне на своју прошлост, имала добре темеље за изградњу једне сличне слободе. Да се нису одважили да сруше сав свој постојећи поредак, да су мало погледали у суседну земљу, да су пратили узор Енглеске гледајући и позивајући се на обичајно право, целом свету би Французи дали нови пример мудрости. Тиме би учинили да ствар слободе буде ствар достојна поштовања и пред њом би понизили сваки деспотизам и тиранију. Да се нису усудили да тако револуционарним мерама сруше стари режим, да су решили да свој нови поредак обезбеде реформама, пред француским народом био би лак и раван пут среће, писао је Берк. Овако, Французи су одабрали револуцију, која је за Берка злочин, а њом се не долази до среће и благостања, већ до беде.[40]

Берк је, тумачећи просветитељска дела и њихове ствараоце, сматрао да се револуција „окомила" на цркву и религију[41], а посебно осуђује поступке према краљу и краљици[42], јер је њих сматрао оличењем свега доброг што је нација кроз историју стекла.[43]

Револуција је довела до промена у Француској, али представници Трећег сталежа, као носиоци тих промена, за Берка не представљају компетентне људе за обављање државних послова.[44] Он каже да доктор јесте

39 Тако је за њега револуција последње средство за мисаоне и добре људе (*Ibid.*).

40 *Ibid.*

41 Било је очигледно да је револуција рушила неке од хришћанских начела, што Берк додатно критикује. Револуционари су у свештеницима видели прогонитеље, сурове тиранине, који све раде само за своје интересе, док је Берк у револуцији уочавао атеистички подухват. О томе је забележио: „Човек је по свом постанку религиозна животиња, па је атеизам не само против нашег разума него и наших нагона, те не може задуго превладати" (*Ibid.*, 42–43).

42 Дискутабилно је то колико Берк има право да приговара Французима за поступке према монарху, јер су Енглези погубили свог монарха 1649. године.

43 Однос краља и револуционара после пада Бастиље представио је следећим записом: „Али понизити и вређати човека као најгорег злочинца, а након тога поверити му највише послове као верном, часном и марљивом службенику, то је нелогично у мишљењу, неразборито у политици и непоуздано у пракси. Они који су га именовали, морају бити криви за флагрантнију злоупотребу поверења од оне коју су до сад починили спрам народа" (*Ibid.*).

44 Берк се у својој студији посебно бави и питањем квалификације коју морају поседовати они који владају. Као основ свега, тај неко мора имати стварну или претпостављену врлину и мудрост. Сматра да су свакој држави потребни грађански, верски или војни таленти и држава не сме да их се одрекне, јер ће сама себе одвести у пропаст,

компетентан, али за лечење пацијената, а не за вођење државе. Такве људе, он види као инструменте који су подређени најгорим плановима појединаца из класе, па су тако они активни помагачи „политике пљачки и интереса". Таква структура је за овог мислиоца ниска, недостојна власти.[45] Берк износи запажање да највећа несрећа Француза у оваквим околностима јесте што су уместо прокламоване једнакости, добили још већу неједнакост, са чим се морамо делимично сложити. За разлику од Хегела, Берк у свом делу велича прошлост Француске, а посебно истиче Ришељеа и краља Анрија IV, па каже да су они били достојанствени, грађанског и војничког карактера, украс свога времена, да су желели да владају земљом, а никако да је, као тадашњи револуционари, руше.

За Хегела су револуционари носиоци слободарског духа који знају своје циљеве, али их Берк види као несталне људе који се „једног дана баве најнасилнијим и најекстремнијим методама у револуцији, а другог дана се баве најфантастичнијим демократским идејама слободе". Као такви, они само загађују ум и не доносе ништа добро, пише Берк. Што се тиче народне скупштине, каже да нема првобитни карактер, јер се њихова власт врши без било каквог уставног оквира. У влади су, по његовом суду, људи који су отграбили прилику да имају државну власт, одступајући од упутстава која им је народ дао јер је скупштина одбацила све старе обичаје и законе који су постојали до тад. Закључак је да револуција подразумева рушење старе државе у земљи која би требало да настави да постоји, па то даје народу право да још једном испита „коришћење нове власти". У овом хаотичном стању, Берк напада и говорнике у скупштини говорећи да ће они сносити главни део кривице за финансијски колапс Француске. Као аргумент за овакве нападе износи извештај градоначелника Париза из ког се види да је престоница тешко погођена револуционарним дешавањима. Овде уочавамо велику критику на рачун централистичког уређења, због кога је цела Француска талац Париза. Ово Берково тврђење је потпуно исправно, што се може видети и у догађајима који су уследили касније. Берк овде износи још неколико пророчанских виђења тока револуције, за које се испоставило да је био у праву. Револуционарни захтеви за слободом неизбежно су водили ка

али не сме ни да ниском нивоу образовања и уским погледима даје предност над правом на владање. Он овде још истиче способност и имовину као два принципа супротна један другом, а представљају неопходне елементе које представништво државе мора да има да би било достојно своје функције. Револуционари у Француској нису имали ништа од онога што Берк истиче, па ни природно право које он увек ставља на прво место, и зато каже да је у старту начињена грешка када је ова држава подељена по републиканском систему, јер је тако краљу остао минимум власти који није довољан да на окупу одржи све њене републике (*Ibid.*).

45 *Ibid.*

тиранији, а диктатура која је тада била успостављена довела је до војног вође који је приграбио сву власт од 1799. године.

Наполеоновим преузимањем власти Револуција је била завршена, али то не значи да су њене идеје убрзо заборављене. Напротив, Наполеон који се сматрао сином револуције, настојао је да њене тековине учврсти, а кроз своја освајања и прошири на Европу.

Закључак

Георг Фридрих Вилхелм Хегел и Едмунд Берк, два истакнута филозофа утицајна у својим државама, оставили су веома интересантне и инспиративне записе о Француској револуцији, догађају, који је, неоспорно, имао велики одјек у свету. Хегел је био присталица нових идеја, промена у друштву и интелектуалног уздизања појединца у односу на цркву. Насупрот њему, Берк је био конзервативног убеђења, заговорник традиционалног, величао је природно право владара и свештених лица. У складу са својим убеђењима, они су и тумачили револуцију која је почела у Француској 1789. године.

Хегел пише о револуцији као зори човечанства, догађају који је водио у нову епоху слободе и једнакости, Берк је у револуцији видео злочиначку делатност, тиранију, пут ка беди уместо ка срећи. Хегел је сматрао да је до револуције дошло због великог утицаја цркве на свакодневни живот чиме су биле ускраћене многе слободе ума, односно појединца, а како монарх није пристајао на реформе, револуција је била сасвим реалан след догађаја. Берково мишљење је и у овом сегменту супротно, па каже да је збацивање монарха неприродан чин, нападајући притом револуционаре, јер је он сматрао да је Француска имала добре темеље за рестаурацију монархије. Хегел истиче велики утицај просветитеља и истиче да је револуција била филозофска, на другој страни, Берк напада просветитеље и њихов концепт права као једно од основних изворишта револуционарне опасности, па би овакво тумачење, што представља и суштину његовог писања, била једна мала контрареволуција на Француску буржоаску револуцију.

У очима Хегела, као и других немачких идеалиста, Француска револуција није само укинула феудални апсолутизам и заменила га економским и политичким системом грађанске класе која је била носилац револуционарних промена, него је завршила оно што је у XVI веку започела немачка реформација, ослободила је појединца као господара властитог живота, који се ослања на самога себе чиме је прогласила коначну власт ума над збиљом. Британски филозоф, међутим, промене у Француској доживљава као бескрупулозни напад на слободу која је с почетком револуције нестала.

Једино у чему се ова два мислиоца слажу јесте то да је током револуције дошло до тираније и да је дугорочно стање било неодрживо, па су били потребни нови политички принципи, које је у дело спровео војни вођа, Наполеон Бонапарта. Он је либерализам револуције ширио на целу Европу.

Литература

Burke 1993: E. Burke, *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji* (prevod Nikica Petrak), Politička kultura, Zagreb.

Volter 1990: F. M. A. Volter, *Filozofska pisma* (prevod Milan Tasić), Grafos, Beograd.

Grupa autora 1983: *Ilustrovana istorija sveta* knj. III, Narodna knjiga, Beograd.

Zweig 1995: S. Zweig, *Marija Atoaneta – slika jednog osrednjeg karaktera* (prevod s nemačkog Nika Milićević), Narodna Prosveta, Sarajevo.

Dimitrov 1991: E. Dimitrov, „Ustav i politički režimi Francuske građanske revolucije", u: *Francuska revolucija – ljudska prava i politička demokracija nakon dvjesto godina*, Jazu/Globus, Zagreb, 113–149.

Marcuse 1954: H. Marcuse, *Um i revolucija* (preveo s engleskog Ivo Vidan), The Humanities Press, Njujork.

Molnar 2014: A. Molnar, *Regeneracija, romantika, republika: fantastični uspon romantičarskog republikanizma u 18. veku*, Visio Mundi Academic Media Group, Novi Sad.

Monteskje 1989: Š. Monteskje, *Duh zakona* (prevod Aljoša Mimica), Filip Višnjić, Beograd.

Pejn 1987: T. Pejn, *Prava čovjeka i drugi spisi*, Politička misao, Zagreb.

Попов 2010: Ч. Попов, *Грађанска Европа књ. I*, Завод за уџбенике, Београд.

Радоњић 2010: Р. Радоњић, *Политичке доктрине*, Обод, Цетиње.

Raunić 2013: R. Raunić, „Edmund Burke", u: *Moderna politička teorija*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 155–202.

Tarle 2008: J. V. Tarle, *Istorija novog veka*, Naučna KMD, Beograd.

Uzelac 2003: M. Uzelac, *Istorija filozofije* II, Triton, Vršac.

Hegel 2006: G. V. F. Hegel, *Filozofija istorije* (prevod Božidar Zec), Fedon, Beograd.

Slaviša I. BIŠEVAC

THE FRENCH BOURGEOIS REVOLUTION IN WORKS OF HEGEL AND BURKE

Summary

Georg Wilhelm Friedrich Hegel and Edmund Burke, two prominent philosophers, influential in their countries, left very interesting and inspiring records about the French Revolution, an event which, indisputably had great resonance in the world. Hegel was a supporter of new ideas, changes in society and intellectual elevation of the individual in relation to the church. In contrast, Burke was of conservative beliefs, tradition supporter, praised the natural right of rulers and priests. In accordance to their convictions they interpreted the revolution that began in France in 1789.

Hegel speaks about revolution as the dawn of humanity and the event that led to a new era of freedom and equality, Burke saw in the revolution criminal activity, the tyranny, the road to misery instead of happiness. Hegel believed that the revolution was due to the great influence of the church on daily life which denied many freedoms of the mind, i.e. individuals, but as the monarch did not accept the reforms, the revolution was a very real sequence of events. Burke's opinion is in this segment also the contrary, so he says that the overthrow of the monarch is an unnatural act, attacking in the same time the revolutionaries because he considered that France had a good foundation for the restoration of the monarchy. Hegel emphasizes the major impact of educators and that revolution was philosophic, on the other side Burke attacks educators and their concept of rights as one of the basic source of revolutionary danger, so this interpretation, which is the essence of his writing, was a small counter-revolution on the French bourgeois revolution.

In the eyes of Hegel and other German idealists, the French Revolution not only abolished feudal absolutism and replaced it with economic and political system of the middle class which was the bearer of revolutionary changes, but ended those which were started in the sixteenth century by the German Reformation, it liberated individual as master of his own life, who relies on himself, so it declared final power of mind over reality. British philosopher, however, considers the changes in France as an unscrupulous attack on freedom, which disappeared at the beginning of the revolution.

The only thing these two thinkers agree with is the fact that during the revolution there was tyranny, and that the long-term situation was unsustainable, so it

needed new political principles that in practice were carried out by the military leader, Napoleon Bonaparte. He spread the liberalism of the revolution to the whole Europe.

Key words: the French Revolution, philosophers, Hegel, Burke, new century, the bourgeoisie, philosophy of history.

Рад је предат 14. априла 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА КУЛТУРЕ

УДК 271.222(497.11)-726.1-36:929 Сава, свети
37.017(497.11)"11/12"

*Петар Ђ. РАЈЧЕВИЋ**
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавићу,
Универзитет у Приштини

ДИДАКТИЧНОСТ И ВАСПИТНО--ТРАНСФЕРИЧНА ВРЕДНОСТ САДРЖАЈА *ЗАКОНОПРАВИЛА* СВЕТОГ САВЕ

Апстракт: О Светом Сави доста је писано у протеклим вековима. Памте се и преносе занимљиве приче о животу из различитих периода његовог живота. Уметници му посвећују своја дела, градитељи дају име црквама. Говори се о Његовом пореклу, детињству, одласку у манастир, монашком животу, путовањима, градитељским подухватима, односу према породици, болеснима, значају у нашем народу и слично, те књигама које је написао. Срећа је што се у наше време и на савременом српском језику могу наћи и читати Његова дела. Једно од таквих је *Законоправило*. Томе опширном спису посвећујемо овај чланак. Нагласак је на садржајима који имају највише додирних тачака са подручјем васпитања и образовања.

Кључне речи: дидактичност, васпитање, трансфер, Свети Сава, *Законоправило*, светитељ, просветитељ.

Увод

„Као што вера тражи да се изложи интелектуалној сумњи, тако је и интелекту потребно оплемењивање вером"[1]

Наш културни миље смештен је између источњачког мистицизма и западњачког рационализма. У своје време то је изванредно добро знао и Свети Сава Српски. „Плод нашег прелазничког менталитета је полуинтелектуалац који пренаглашава своју интелектуалност тако што игнорише и оспорава

* Ванредни професор, petar.rajcevic@pr.ac.rs

1 Grupa autora, *Religija i epistemologija.* Beograd, Dereta, 2007, 161.

веру, а да претходно није учинио добронамерни корак ка њеном поимању и схватању темеља на којима човек као *homo religiosus* почива. Такав интелектуалац се показује као својеврстан савремени паганин, који не оживљава примарни облик религијског живота већ својом активношћу манифестује свој паганизам."[2] Својим рационалистичким конструкцијама и материјалистичким утемељењем удаљили смо се од Бога и себе самих. „Одрицање Бога не доказује савршено ништа о Богу него показује дужину раздаљине између одрицатеља и Бога. Када један одрицатељ Бога поверује поново у Бога тиме показује само да је дужина раздаљине између њега и Бога скраћена." Човек, пре свега друге половине двадесетог века, је, како то изванредно формулише Свети ава Јустин Ћелијски, уместо да постане светац (мали Бог), постао човечуљак, патуљак. У многим случајевима то и данас пристаје да буде.

Александар Солжењицин истиче: „Људи су заборавили Бога, то је разлог за проблеме XX столећа."[3] У оквиру садржаја Веронауке, док није била забрањена у школама, деца су, између осталог, учила о „светим местима". Наравно да су одатле, тј. кад би то схватила, лако дошла да закључка и о широј, универзалној светости, што се онда рефлектује и на владање сваког појединца, на моралне односе и понашање. Уместо тога, почели смо да се хвалимо све већим бројем инсталираних видео-камера најмодернијег типа, увођењем школских и других полицајаца. Место једне „унутрашње камере", као најефикаснијег регулатора, почели смо да се уздамо у мноштво спољашњих.

Зато пажљиво читамо *Законоправило*. Дуго смо избегавали да видимо од чега смо се удаљили, да откријемо своје грешке и, ако је могуће, да се поправимо. Привидно раздвојене области веровања и рационалне сфере ипак духовно коегзистирају. „Тешко ће се у нашој школи, култури и друштву препознати и оживотворавати универзалне вредности мимо светосавске традиције и искуства."[4] Учимо од великана. Један од таквих је Свети Сава.

Др Ђорђе Лекић пише да је личност Светог Саве изграђена „под утицајем: личног осећања, породичног васпитања, Српске православне цркве, културне баштине Срба и античке филозофије".[5] Интуитивно је осетио наклоност према узвишеним вредностима и то упорно усавршавао, а све са циљем помагања своме народу који се налазио у „мешавини народа на

2 *Исто*, 163.

3 Исидор Граорац, *Детињство, духовност, нихилизам,* Нови Сад, Завод за културу војводине, Orpheus, 2013, 245.

4 Исидор Граорац, *Детињство, духовност, нихилизам.* Нови Сад, Завод за културу Војводине, Orpheus, 2013, 334.

5 Ђорђе Лекић, *Педагошки правци и покрети у историји васпитања и образовања.* Београд, Newslines, Приштина, Универзитет у Приштини, 2000, 37.

Балкану".[6] Доприношењем конституисању, а потом и јачању државе и цркве, знао је да ће најбоље моћи да врши значајан утицај на подстицање српске националне свести. Милош Црњански је запазио да писање о животу Светог Саве представља писање о почетку наше просвете у средњем веку. Карактеристике његове личности као што су инвентивност, упорност и истрајност „немају премца у васпитању, образовању и култивисању српског народа у почетку његове консолидације на Балкану".[7] Ширина његових интересовања и допринос за незаборав сврставају се у три категорије: 1. Грађевински експонати, 2. Дидактичко-методичке интервенције и 3. Историја Срба.

У прву групу, међу грађевинске експонате сврставају се неопходне просторије за извођење педагошког рада. Мисли се на манастирски комплекс, који подразумева цркву посвећену одређеном светитељу, конаке за становање, библиотеку, ризницу, простор намењен за школу, одељење болнице, испоснице и земљишно имање (метох) без којег је одржавање таквог просветно-културног центра било незамисливо и немогуће. Зато је Свети Сава, заједно са Светим Симеоном (његовим оцем Немањом), подигао манастир Хиландар у Грчкој. Од тих времена до данас манастир Хиландар представља центар просвете, образовања и културе српког народа.

Дидактичко-методичке интервенције Светог Саве препознатљиве су у његовим познатим радовима сачуваним до данас. Актуелност је видљива у сталној бризи за ум, човечност, уметност, здравље и потреби за радом. Свети Сава је први писац историје Срба. Дело *Житије Светоī Симеона Мироточивоī* сачувано до данас, то потврђује. Оквир педагошких садржаја Светог Саве сачињавали су знање, способност, хуманост и рад. Знао је добро да без образованих људи нема напретка и среће ни у држави. Теоријске и практичне по(р)уке средио је у Карејском, Хиландарском и Студеничком типику. У Хиландару и Студеници основао је школе. За почетно читање и писање увео је „методу срицања". У оно време то је била важећа метода. Водио је бригу о уџбеницима који су превођени са грчко-латинског језика на српски. Књиге су пажљиво чуване у библиотекама. За чување и коришћење књига био је одређен поверљив монах.

Најопширније дело Светог Саве, *Законоправило* (Законуправило) због историјских збивања и интервенција у језику, иако сачувано у неколико преписа, није се нарочито проучавало. Поготову на то није обраћана пажња за време изградње социјалистичког друштвеног уређења после Другог светског рата, због познатог односа према религији из тог периода. Срећа је да данас (2017) постоји више превода на савремени српски језик. На тај начин, сви који су заинтересовани могу да сазнају о чему се тамо говори.

6 *Исто*, 37.

7 *Исто*, 39.

Дефинисање основних појмова

Ради бољег разумевања текста који следи дефинишу се основни појмови. Међу такве сврставају се: дидактичност, васпитање, трансфер, Свети Сава, *Законоправило*.

Дидактичност је термин који упућује на активност поучаватеља (учитеља), поучавање, поучност. Поучни су садржаји чланка који следи, издвојени из огромног текста *Законоправила*. Утисак њихове строгости (сваког наведеног дела, без изнимке) најбољи је доказ наше удаљености од изворне моралне чистоте која наноси како штету појединцу, тако и друштву.

Васпитање је дуготрајан процес формирања личности. Васпитање је најшири педагошки процес и појам. Односи се на све што старије генерације организовано предузимају с циљем формирања пожељне личности. У новијим схватањима се истиче да „васпитање обухвата све утицаје на дјецу, младе и одраслог човјека. Васпитање обухвата све интенционалне и ненамјерне утицаје – функционално васпитање (породица, слободно вријеме, вршњаци.“[8] Као пример ненамерних утицаја може се навести вршњачко насиље. Васпитни утицај на развој личности може да буде позитиван и негативан. Уколико се догоди овај други, потребно је преваспитавање.

Реч васпитање долази из старословенског језика од речи *воспитать*. Питати значи хранити, давати храну. У време настанка речи мислило се на духовну храну, моралност поступања, чињење добрих дела, извршавање божјих заповести. С обзиром на време настанка *Законоправила*, тај смисао је још ближи изворном значењу.

Микановић и Јевтић истичу да је могуће говорити о васпитању у ширем и ужем значењу. Под васпитањем у ширем значењу подразумева се:

– свеукупност педагошког деловања на човека,

– процес усмерен на многострани развој личности (морални, интелектуални, радни, естетски, физички итд),

– процес:

а) усвајања знања, умења и навика (образовање),

б) процес формирања физичких и интелектуалних снага и способности и

в) процес изграђивања личности и обликовања карактера, погледа на свет, емоционалног и вољног живота.

Под васпитањем у ширем смислу мисли се на процес свеукупног деловања на развој личности. Обухвата сазнајни (когнитивни), афективни и психомоторни развој личности. У васпитна подручја сврставају се физичко,

8 Brane Mikanović i Bisera Jevtić, *Pedagogija: osnovna znanja o vaspitanju.* Banja Luka, Grafomark, 2015, 34.

морално, интелектуално, естетско и радно васпитање. Сва та подручја имплицитно су присутна и у *Законоправилу*.

Циљ доброг васпитања је да прерасте у самовaспитање. Оно доприноси формирању добрих људи током читавог живота, а не само за време формалног образовања, и срећне заједнице у којој живе.

Трансфер (лат.) упућује на пренос у општем смислу. Трансфер умних способности је преношење умних способности стечених и развијених у некој области знања и на остале области знања. „Рецимо, ученици чије је мишљење успешно развијано у некој наставној области свакако ће успешније умети да мисле при савлађивању градива неке нове наставне области од ученика лишених таквог преимућства.“[9]

Свети Сава – Растко Немањић (1175 – 14. јануар 1236) је најмлађи син великог жупана Стефана Немање и његове жене Ане. Одрекао се власти „над једним делом Хума (Херцеговина), малом облашћу коју је, по дворском обичају, добио од оца на управу већ у својој петнаестој години да би тако од малих ногу научио владати земљом“.[10] Било је то 1190/1191. године и 1192. године „тајно одлази на Атос (Света Гора) са једним руским калуђером, чврсто одлучивши да се закалуђери“.[11] Замонашио се у грчком манастиру Ватопеду. Добио је монашко име Сава. На Светој Гори, Сава је учио грчки језик и проучавао постојеће списе из манастирских ризница. „Године 1197. придружиће му се и отац Стефан Немања.“[12] Са оцем, монахом Симеоном, „успео је да од византијског цара издејствује дозволу за обнављање Хиландара – 1198. основан је као српски манастир.“[13] У обновљеном манастиру, монах Симеон је преминуо 13. фебруара 1199. године. У то време Хиландар је постао најзначајнији центар српске духовности. Сава пише књиге и припрема око 200 монаха за каснији рад у Србији. У време борби за власт између браће Стефана и Вукана, Сава је, преносећи очеве мошти из манастира Хиландара у манастир Студеницу 1207. године, успео да помири завађену браћу. „Помагао је брату Стефану обављајући успешне дипломатске мисије, али је незадовољан његовим окретањем западним центрима, опет отишао у Хиландар.“[14] Архиепископ је највероватније постао 1219. године у Никеји. Наредне, 1220. године је организована (формирана) Српска православна

9 Milan Bakovljev, *Rečnik didaktike.* Beograd, Učiteljski fakultet, Naučna knjiga, 1999, 112.

10 Јасна Парлић Божовић, *Историја и развој педагошких идеја у Србији.* Косовска Митровица, Филозофски факултет, 2015, 63.

11 Недељко Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа*. Завод за уџбенике, Београд, 2012, 505.

12 *Исто*, 505.

13 Петар Пијановић – уредник , *Лексикон образовних термина.* Београд, Учитељски факултет, 2014, 666.

14 *Исто*, 666.

црква. У манастиру Жича био је центар нове архиепископије. Успоставио је црквену организацију у Србији и саставио *Законоправило* (називано је и *Крмчија*). Манастири су постали снажни просветни, културни и медицински центри средњовековне Србије. Две године пред упокојење, 1234. године Сава је одредио себи заменика (оданог ученика Арсенија) и одступио са чела српске цркве. Одлучио је да крене на своје друго путовање по Истоку. Посетио је Палестину, Александрију, Синај. На повратку у Србију задржао се на двору бугарског краља у Трнову. Ту се разболео и преминуо 1236. године. Краљ Владислав пренео је његове мошти 1237. године у Србију и сахранио их у манастиру Милешеви. Турци су (Синан-паша према наређењу султана) Савине мошти 1594. године узели из манастира, однели их и спалили на Врачару у Београду. Тим чином још више су прославили Светог Саву. Први пут школска слава у част Светог Саве прослављена је 1735. године у Сремским Карловцима. Кнез Милош Обреновић одредио је 1823. године да дан Савине смрти све школе у Србији прослављају као школску славу.

Законоправило је збирка византијских црквених закона и канона коју је Свети Сава превео и прилагодио цркви коју је основао, организовао у Србији. Једно време та збирка називана је *Крмчија* (Кормчија). У неким изворима још се тако зове. Упућује на реч кормиларење – управљање у моралним поступцима, понашање у животу. За сваку нову црквену област своје цркве, Сава је обезбедио по један (руком умножени) препис овог опсежног дела. Данас постоје преводи на савремени српски језик.

Светитељ је онај који свети, освештава, свештено лице, духовник.

Просветитељ је онај који просвећује, учи друге, „отвара очи", упућује у правилно поступање у животу.

Осврт на делове *Законоправила* Светог Саве

Најбољи одговор онима који би да укидају по Србији тешко васпостављену Веронауку и њено изучавање у просторијама школе, и то само за оне ученике који то уз допуштење својих родитеља добровољно желе да чују, дао је Свети Сава на почетку свог *Законоправила*. „*Исус* је име јеврејско. Јелинским језиком се каже *Сотир*. А *Сотир* се нашим језиком каже *Спас*. Назива се *Спас* зато што спасава и здравим одржава све који верују у Њега. За Исуса се каже и *Исцелитељ*, јер многе болесне исцели Владика Христос и Бог наш. Не само тела, него и душе чини здравим."[15] У наставку рада, Свети Сава детаљније објашњава значење имена Христос. Господ Исус Христос Бог има две природе, божаствену и човечаствену, што се у један састав спојише.

15 Миодраг Петровић, *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику*. Краљево, Епархија жичка, Манастир Жича, 2004, 33.

Величајући хуманизам (човечност, људскост, индивидуу), што је, без сумње, вредност, савремени човек заборавља нешто више од тога, богочовечност. „Људи примише лепоту подобну свемиру. Јер сложени од душе и тела, људи се лепотом уподобише свемиру; душа, наравно, сазнањем праверног учења, а тело упражњавањем четворотворних врлина: *мишљу* разумног дела разумне душе, *мужаством* против јарости, *трезвеношћу* против похоте, *правдом* целе душе, а она је узрок и последица горе поменута четири имена."[16] Напомиње да закон и пророци на љубави почивају. Заповест Владике Христа и Бога нашега јесте да људи једни друге поштују и воле. „Ако ме волите, заповести моје чувајте, а моја заповест је да волите једни друге. Они који не усхтедну једни друге да воле – не држе заповести моје, а они који не држе заповести моје, не воле мене. Они пак који мене не воле – нису са мном, а који нису са мном – против мене су."[17] Они који су против Њега, непријатељи су Његови.

Молитвом „Оче наш који си на небесима" Господ Исус Христос научио је ученике своје, а са њима учи и нове генерације да уму своме додају крила којима се са земље узносе и вежу за небеса.

> „Налаже нам да говоримо: *Оче наш који си на небесима.* Онај ко Бога оцем назива, да буде праведан и да живи тако како се не би показао недостојним таквог сродства. А саветује и то да браћа иду на заједничку молитву, јер не рече Оче мој, већ Оче наш, узаконивши да молитве приносимо за опште црквено тело те никако да неко брине само о себи него увек и о ближњем, и да нико ни у чему не буде бољи од другога: ни богаташ од сиромаха, ни господар од слуге, ни кнез од подвлашћеног, ни цар од војника, ни мудар од неуког – јер свима је даровао једну благородност, подједнако удостојивши све да Њега називају Оцем."[18]

Кад би ово савремена деца на време схватила и чврсто се придржавала тога, мање бисмо причали, писали и читали о појавама вршњачког и разног другог насиља и нетрпељивости, коју је, кад се једном зацари, тешко искоренити.

Неприхватљивог понашања било је, и биће, у свим временима. Помисао да човек може живети, а да не греши, није реална. Преостаје нам тежња да не грешимо много, а пожељно је да будемо свесни да смо погрешили и да желимо да се поправљамо. У једном правилу говори се о одговорности епископа или презвитера, с тим у вези. „Светитељ, то јест епископ или презвитер, који обраћеног од греха не прима, него одбија – да се извргне, јер жалости Христа који је рекао: ‚Радост бива на небесима и за једног

16 *Исто*, 34–35.
17 *Исто*, 35.
18 *Исто*, 41.

грешника који се каје'."[19] Сам Христос је рекао да није дошао да призове праведнике него грешнике на покајање.

За свештено лице које би вређало епископа предвиђено је изврнуће. „Старешини народа својега да не говориш ружно."[20] Епископи се сматрају сликом Господа нашег Исуса Христа и упоређују се са главом тела – Цркве. Зато се изврнуће сваки онај ко их вређа. Презвитери и ђакони се упоређују са рукама којима епископ спроводи црквено управљање. Достојни су и они части, али нешто мање од епископа, како би глава била поштованија од руку. Ко вређа презвитера и ђакона, мање се кажњава, само се одлучује од Цркве. Од свештених лица се очекује да буду без греха „и да ни сумња о греху не пада на њих".[21] Са данашњег аспекта посматрано, изгледа строго, али само тако може да буде делотворно и да утиче здраво на црквени организам.

Од епископа се очекује да се бави само црквеним стварима, проблемима. „Епископ који се упушта у управљање јавним стварима, није епископ."[22] У тумачењу овог правила се каже да онај ко се прихвата управљања јавним стварима и не усмерава себе на црквене потребе, било епископ, или презвитер или ђакон, треба или да престане то да чини, или ако се не покори – да се изврне. Јер, по речима Господњим, не може слуга да служи два господара.

Посебним правилом наређује се празновање дана апостола. Заслужују посебно поштовање, јер су били учитељи вере у Христа и јер су поштовали Христа више од свога живота.

> „Молитве творите ујутру, и у трећи час, и у шести, и у девети, и увече, и кад се огласи петао ујутру, одајући благодарност Господу зато што нас је просветио отпративши ноћ и доневши дан. У трећи час зато што је у њему Господ примио пресуду од Пилата; у шести – зато што је у њему распет био Христос; у девети – зато што се све уздрмало док је Владика разапињан, тресући се због дрскости безбожних Жидова и не трпећи вређање Господа; увече – благодарећи Бога зато што нам је дао ноћ за одмор од дневних трудова; а у часу оглашавања петла – зато што се објављује час доласка дана за обављање послова на светлости."[23]

Препознаје се вредност чудесне појаве живота и захвалност Богу на постојању. Не подразумева се човекова интервенција у промену стања, већ склад са постојећим поретком у природи и космосу.

Нерођено дете у утроби мајке не спречава (такву) жену (ако није крштена) да се крсти кад она хоће. Такође, појашњава се да се крштењем мајке

19 *Исто*, 140.
20 *Исто*, 142.
21 *Исто*, 170.
22 *Исто*, 155.
23 *Исто*, 164.

не крштава и дете „јер оно док још није изашло на светлост, нити засебно постојање има нити било какво хтење".[24] Стога се његово крштење по рођењу не може сматрати другим крштењем.

Жена верна и благочестива у законитом браку не заслужује осуду нити мишљење и говорење „да та не може ући у царство небеско".[25] Ко би, ипак, то чинио, одређује се у *Законоправилу* „проклет да буде".

Иста мера одређена је и за оне који уче презирати Дом Божији, то јест Цркву. Осим презира, мисли се и на немарност према њој, што подразумева избегавање окупљања у њој ради појања у време молитве.

Такође, „Ако ко оставља своју децу и не храни их до зрелог узраста, и не васпитава их у благоверју колико је потребно, него се под изговором подвизавања не брине о њима – проклет да буде."[26] Ако то важи за подвизавање, онда за све остале разлоге вреди и више. Наведени разлози за родитеље односе се и на децу. Ни њима се не допушта запостављање и остављање родитеља под изговором побожности сматрајући је часнијом од својих родитеља.

Занимљива су и друга правила: „Са јеретицима се не ороћавај."[27] Без допуштења ђакон није имао право да седне. Од хришћана позваних на свадбу није се очекивало да пљескају или плешу. „Свештеник и сва свештена лица треба, чак и пре него што почну са забавом, отуда да одлазе."[28]

Ни већа част од постојеће не сме да се одбије. „Ко већу част одбија, изгубиће и ону коју има."[29] Свештено лице нема право да не прихвати виши положај који му епископ одреди, јер је тако просудио на основу претходног рада и знајући да ће то бити корисно за цркву која, да би функционисала како треба, мора да има довољан број потребног кадра. Због непослушности, губи се и претходни положај, односно част.

Свештена лица погрешно би поступила уколико би својој деци дала самосталност у одлукама, пре него устале нарав и навике. Деца су чувана у страху Божијем мотрећи и доследно тражећи да извршавају Његове заповести.

Само ако би се нашла у дугом путу по страној земљи немајући нигде пристојног места да обитавају и да нађу за свој живот што је потребно да једу и пију, свештеним лицима дозвољавало се да уђу у крчму. Другачије, никако.

Правило да су најмање три епископа потребна за рукоположење епископа, асоцира нас и на данашње поступке проглашења кандидата за самостално вршење нових занимања и звања где постоје, такође, најчешће три

24 *Исто*, 210.
25 *Исто*, 216.
26 *Исто*, 218.
27 *Исто*, 248.
28 *Исто*, 265.
29 *Исто*, 346.

члана комисије. „Да не поштујеш себе више од онога који је испред тебе, него да следиш. А ко презире старије од себе, сам ће бити презрен ... Епископ, пак, раније рукоположен, беше веће части од рукоположеног после њега – и у седишту, и у канонским питањима, и у одговорима. А тако и они после њих; следили су према години свога рукоположења..."[30] Гордељивом епископу, који би се самохвалисао, следило је презрење од свег сабора.

Уздржање, чињење добра, има праву вредност ако се извршава својом вољом, а не принудно. „Тога ради нико се принудно не приводи ка уздржању и ка хришћанству, већ по свом избору, и слободном вољом и хтењем"[31]. Указује се на штетност греха. Апостол наглашава да је због једног човека грех ушао у сав свет, и због греха – смрт. Толеранција према греху не може да постоји. Греха има у свим људима па је зато потребно свима да се исправљају, поправљају, усавршавају. Малолетни поготову. Јер „ко је малолетан – клизава је ума".[32] Сведок о нечијој кривици могао је да буде само појединац који има двадесет година или старији.

Правилом 1. Шестог васељенског сабора у Константинграду, у Трулској палати наређује се да апостолска вера мора да остане неизмењена, целовита.

Свештено лице које је због варварске најезде било приморано да се пресели, кад најезда престане треба опет да се врати у цркву у којој је служило до пресељења.

„Црквени старешина сваке недеље знатно више да учи народ божаственим догмама и да казује не по свом, већ како су божаствени оци поимали."[33] Епископи су дужни да свакодневно уче свештенство црквено и свој народ благоверју и божаственим догмама. Више од других дана то треба да чине недељом.

Сваком хришћанину је дозвољено да бежећи од многометежне буре овога живота, било какав грех да је починио, постриже се и буде примљен у манастир. Ово се образлаже изреком да Бог прима све оне који се искрено кају.

Реч поучавати, поучавање (дидактичност) односила се на објашњавање верских знања. Од мирјанина се није очекивало да поучавају –

> „јер нису сви пророци, а још мање – сви апостоли. *Тумачење*. Свак је, према томе, дужан да зна свој чин и да себе не твори пастиром а овца је, и да не сматра да је глава а нога је, већ да се повинује предатом од Господа чину, и уши своје да отвори да би слушао оне који су примили благодат учитељске речи, јер нису сви пророци, нити су сви

30 *Исто*, 376.
31 *Исто*, 390.
32 *Исто*, 407.
33 *Исто*, 430.

апостоли. Зато мирјани да не уче, нити да покрећу реч о догмама, учитељски чин тиме себи навлачећи."[34]

И о односу према књигама говори се у једном правилу. „Не цепај књиге, нити дај да се кидају све док се саме докраја не поцепају."[35] Мисли се, пре свега, на књиге Старог и Новог завета. Правило важи и за друге књиге премудрих и светих учитеља цркве.

Жена која узима чедоморне траве сматра се убицом. Онај ко јој их даје, такође.

Подразумева се да епископ добро познаје црквене књиге и тумачи их, како би и свештенство које је под њим умео тако научити. Мора да буде „уман", да разуме оно што је написано. Регулисано је и питање физичког кажњавања. „Јер поукама и саветима и црквеним запрећењем треба васпитавати изгреднике, а не ранама или повредама."[36] За свештена лица која би својом руком или наредивши некоме тукла вернике који су сагрешили или неверника који су нанели неправду, предвиђено је да се извргну.

Свети Сава препоручује средњу јачину гласа приликом говора, поучавања. Предлаже потпуно потискивање суровости. Треба бити љубазан, смирен, једноставан – без украса и сувишних захтева у храни и одевању.

> „А облик одеће је један – да покрива тело зими и лети колико је довољно. Одећу, пак, не обојити бојама и не тражити платна танка или мека. Јер, тражити украшавање одеће, то је равно женском украшавању које оне вешто изводе, другом бојом образе и власи своје мажући и украшавајући. Насупрот томе, одећа треба да буде дебела како не би онај ко се облачи у њу тражио другу одећу ради загревања. Обућа, пак, по изгледу да буде проста, али дуго да задовољава потребу. И једном речју, као што у одећи треба имати оно што је потребно, тако и у храни хлеб ће покрити потребу, а вода здравоме утолити жеђ, и варива, колико их је од зрневља, могу, као неопходне потребе, да очувају крепост тела. А јести не треба с помамном прождрљивошћу, већ увек пристојно и кротко, и чувати се од сладострашћа; ни тада ум да није ослобођен од мисли о Богу, већ и сама храна, и склоп тела њоме храњен, да буде разлог за славословље, пошто различите врсте хране, сваком телу подобне, беху смишљене од Устроитеља свега."[37]

Зато се не смеју заборављати молитве. Свети Сава наводи разлоге за поједине молитве. Пре јела оне се врше како бисмо били достојни Божијих блага – и оних која је сада дао Бог, и оних која је одредио за будући век. Молитве после

34 *Исто*, 457.
35 *Исто*, 359.
36 *Исто*, 495.
37 *Исто*, 562.

јела представљају „благодарење за дату храну“, захвалност. За потребе у вези са јелом (телом) предвиђен је један час при завршетку дана. Остало време подвижнику служи за усавршавање ума. Од сна се очекује да буде лаган и у сваком тренутку погодан за бдење и старање за велике ствари.

У свим временима било је немира, ратова, страдања. С њима долазила је и потреба за напуштањем својих крајева, места становања, одласка из својих кућа. „Уколико су се бекством спасли – на такве се не жалити, било да су и други уместо њих били ухваћени, јер су и ти могли да побегну да су хтели.“[38] Учење је потпуно „изворно“, у складу са Светим писмом. О брачним односима једно правило регулише дужности жене којој је муж отишао у рат (или којим другим разлогом) а није се вратио. „Жена која се – ако њен муж оде и буде без вести, а не испита и не сазна добро да је умро – уда за другог мужа, твори прељубу.“[39] Остављање тек рођеног детета на путу подлегало је греху за убиство.

Ниједно свештено лице није могло да буде неписмено. Кад писменост није била обавезна за сву децу, као што је данас, и кад је писмених било мало, свештеници су били ти који су држали буктињу писмености у својим рукама. „Највећи Божији дарови међу људима, даровани од вишњега човекољубља, јесу – свештенство и царство; једно, дакле, да служи оном што је божанско, а друго да влада и да се стара за оно што је људско.“[40] Добро сагласје међу њима обећава срећу и остварење свега што је добро и потребно људском животу. „Ни у једној одредби није дозвољено да свештено лице буде неписмено, то јест да не зна ни да не разуме добро писмена.“[41] Овај захтев се понавља и на другом месту. „Не дозвољавамо да се свештена лица другачије рукополажу, него само ако су добро описмењена, и ако су правоверна, и имају чист живот и брак незабрањен законом и божаственим правилима.“[42] Презвитер није могао бити узрастом млађи од 30 година. Ђакон ни ипођакон нису могли бити млађи од 20 година. Чтец није смео да буде млађи од 8 година. Ђакониса се у цркву није постављала уколико је млађа од 40 година, или је ступила у други брак.

Свештенство није вршило само одговорну дужност и уживало углед у друштву, него је по закону имало и сву потребну заштиту.

> „Ако ко, ушавши у свету цркву, увреде наноси божаственим тајнама или другим светим службама што се обављају, или епископу, или свештеним лицима или другим саслужитељима црквеним – наређујемо

38 *Исто*, 572.
39 *Исто*, 520.
40 *Исто*, 624.
41 *Исто*, 626.
42 *Исто*, 653.

> таквога подвргнути мукама и у заточење послати. А омете ли и саме божаственe тајне и божаствену службу, мачем главу да му одсеку, те наређујемо не само грађанској него и војној властели да то изврше.“[43]

Сигурно је да је строга законска мера имала и превентивно дејство. Одсецање главе мачем за учињени преступ било је „нормална“ и не ретка појава.

У складу са 74. Новелом цара Лава Мудрог преузето је правило о склапању брака. За мушки пол било је предвиђено „да се жени кад му је 15 година, а за женски пол да се уда са 13 година.“[44] На другом месту се каже: за „женски пол да је узраста дванаест година, а мушки пол да је прешао узрастом четрнаесту годину – тада обручење обавити првенствено са обредом свештених молитава, са уобичајеним редоследом, односно са залогом, што је размена прстења, и са пријатељским пољубцем обручника.“[45] Обручење и брак нису били предвиђени да се склопе и поклопе у једном дану.

Законоправило одређује, између осталог, и казне за црквене лопове.

> „Казна за црквеног лопова бива или лакша или тежа, зависно од тога о каквом се лицу ради, и зависно од кривице, и времена, и узраста и природе, јер неки бивају предавани зверима, неки бивају спаљивани а неки вешани. Одмерена казна је она када се зверима предаје ноћни црквени лопов; дневном је нешто лакша, јер онога који дању краде цркву, шаљу у заточење на копање златне руде. А лопови часних и великих цркава бивају посецани мачем. Црквени лопови су они који велике јавне цркве краду, а они који особне и мале цркве које нису чуване – ако такве, дакле, краду, мање се, наравно, кажњавају од црквених лопова, а више од обичних лопова који краду. Спољни човек који краде цркву кажњава се казном за црквеног лопова. А онај коме је поверено да чува и пази цркву, ако узме нешто из ње, не подлеже том закону. Уколико неко стави човека у ковчег и положи ковчег у цркву, па ако тај изашавши из ковчега покраде нешто црквено, кривица за црквену крађу равна је и за саучесника који је унео ковчег у цркву, јер ће се имовина, узета од цркве, од њих потраживати.“[46]

Предвиђене казне имале су вишеслојан смисао. С једне стране, имале су превентивно деловање – да до крађе не дође. С друге стране, њихово извршење имало је „васпитни“ смисао. Сваког прекршиоца закона или починитеља непожељног дела очекује прописана законска казна. Трећи смисао је у максималној заштити црквене имовине за коју није предвиђено отуђивање.

---

43 *Исто*, 666.
44 *Исто*, 680.
45 *Исто*, 684.
46 *Исто*, 706.

Закључак

Неизбрисив траг о почетку српске просвете (школе и цркве) у средњем веку представљају оригинални радови које је написао и оставио поколењима Свети Сава. Због језичке реформе, а потом и вишедеценијске идеолошке преоријентације његова дела су била удаљена од јавности. Срећа је што се стање поправља у том смислу, па се у новије време појављују и књиге на савременом српском језику, доступном свима. Једно од таквих капиталних остварења је *Законоправило*. Овај наслов представља оригиналан израз његовог аутора. То је важно нагласити ради тога што је неко време употребљаван термин Крмчија. Смисао је исти. Ради се о правилима заснованим на тада важећим законима најразвијенијих земаља која су и српском народу била потребна да обезбеде ред, како у цркви, тако и у држави.

Литература

Граорац 2013: И. Граорац, *Детињство, духовност, нихилизам,* Завод за културу Војводине, Нови Сад, Orpheus, Нови Сад.

Grupa autora 2007: *Religija i epistemologija,* Dereta, Beograd.

Лекић 2000: Ђ. Лекић, *Педагошки правци и покрети у историји васпитања и образовања,* Newslines, Београд, Универзитет у Приштини, Приштина.

Mikanović i Jevtić 2015: B. Mikanović i B. Jevtić, *Pedagogija: osnovna znanja o vaspitanju,* Grafomark, Banja Luka.

Парлић Божовић 2015: Ј. Парлић Божовић, *Историја и развој педагошких идеја у Србији,* Филозофски факултет, Косовска Митровица.

Петровић 2004: М. Петровић, *Законоправило Светога Саве на српскословенском и српском језику,* Епархија жичка, Манастир Жича, Краљево.

Петровић, 2005: М. Петровић, Љ. Штављанин Ђорђевић, *Законоправило Светог Саве 1,* Историјски институт, Београд.

Пијановић 2014: П. Пијановић – уредник, *Лексикон образовних термина,* Учитељски факултет, Београд.

Трнавац 2012: Н. Трнавац, *Лексикон историје педагогије српског народа,* Завод за уџбенике, Београд.

Trnavac, Đorđević 1998: N. Trnavac i J. Đorđević, *Pedagogija,* Naučna knjiga, Beograd

Petar Đ. RAJČEVIĆ

DIDACTICISM AND EDUCATIONAL VALUE OF CONTENT OF THE NOMOCANON OF SAINT SAVA

Summary

In the past centuries a lot has been written about Saint Sava. Interesting stories about different periods of his life are remembered and passed on. Artists celebrate him, while masons build churches with his name. A lot has been said about his origins, childhood, going to the monastery, his life as a monk, journeys, architectural endeavors, devotion towards his family as well as his attitude to the sick and the poor, his immense importance for our people and the books he wrote. Fortunately, his works can be found and read in modern Serbian language. One of these works is the Nomocanon of Saint Sava. This paper has been dedicated to this significant work. The emphasis is on the contents that have education in common.

Key words: didacticism, education, to pass on, Saint Sava, Nomocanon, saint, educator.

Рад је предат 10. марта 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 351.853:316.7(497.115)
338.48-6:7/8(497.115)

*Миодраг Р. ИВАНОВИЋ**
Факултет драмских уметности, Београд

СПОМЕНИЧКИ КОМПЛЕКС ГАЗИМЕСТАН КАО ПОТЕНЦИЈАЛНИ ЗАШТИЋЕНИ КУЛТУРНИ ПЕЈЗАЖ НА ПРОСТОРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Апстракт: Чињеница да је тло Косова и Метохије богато археолошким остацима бројних и различитих култура које су цветале и развијале се на њему, затим бројним средњовековним манастирима, природним и културним потенцијалом, историјом и традицијом, непобитно доказује да би овај простор, у будућности, могао бити погодан за мапирање и валоризацију културних пејзажа, као и њихову примену у развоју културног туризма на овом простору.

Ова хипотеза доказана је у пракси туристичких велесила у Европи и свету: Италији, Француској, Русији, САД, Канади, које данас убирају огроман приход од културног туризма, а културни пејзажи су његов саставни део. Тако је у овом раду изабран предметни простор на Косову и Метохији, те ће се истраживањем доћи до закључка да ли тај простор кореспондира са сличним већ заштићеним пејзажима на тлу Европе, и као таквом дају могућност за номинацију на Листу светске културне баштине.

Истраживање је мултидисциплинарно. Овај рад представља почетак таквог истраживања културних пејзажа на овом простору и испитује могућност њихове културно- туристичке презентације. Добро организовано, осмишљено и правовремено пласирање културних пејзажа, отвара нови сегмент у понуди културног сатуризма. Ово истраживање ће доказати значај промовисања културног пејзажа и његово оживљавање кроз културно наслеђе, као и његово укључивање у савремену туристичку понуду.

Кључне речи: Газиместан, Косово и Метохија, културно наслеђе, културни туризам, културни пејзаж, Тентативна листа.

* Магистар наука у култури и уметности, докторант Факултета драмских уметности у Београду, misoivanovic@yahoo.com

Увод

Истраживања UNESCO-а и стална борба за заштиту природе и културне баштине, од 1992. године произвела је и постојање још једне UNESCO-ове листе – Листе културних пејзажа. Она тренутно садржи већи број културних пејзажа у свету, а ни један у Србији. Осим тога што сложеним и сталним начином сједињују културно и природно, културни пејзажи се вишеструко разликују од добара са Листе светске башине. По дефиницији су већа пространства од строго споменичких целина, па су поједини културни пејзажи одабрани због своје јединствене и спектакуларне природе, а много њих представља траг оригиналног људског обележја, које је видљиво у читавим областима.

Испитујући и анализирајући однос културног туризма и културне баштине, наметнула се и потреба за истраживањем и упознавањем ове, релативно нове, категорије која није била довољно позната широј заједници. Специфичност самог имена – културни пејзаж – захтева детаљно дефинисање ове посебне категорије, уопште кроз процес настанка, као и критеријума на основу којих се разликује од других категорија наслеђа. То је неопходно да би се културни пејзаж прихватио у нашем културном речнику и омогућио нам да издвојимо неке просторе који потенцијално представљају културни пејзаж. На основу прелиминарних истраживања ове теме, може се закључити да их на овом простору има. Поставља се питање: колико се таквих простора, на основу својих карактеристика, може уврстити на Листу културних пејзажа који су под заштитом UNESCO-а?

Иако је антиципиран Конвенцијом о заштити светске културне и природне баштине из 1972. године, од 1992. године, када је прихваћен од стране Комитета за светску баштину као категорија наслеђа која се може уписати на Листу светске баштине, концепција културног пејзажа представља битну компоненту културног и природног наслеђа и схвата се као ресурс који значајно може да утиче на културне, друштвене и економске активности заједнице. Истовремено не престаје да буде тема свих дебата на међународним и националним нивоима које се озбиљно баве очувањем културног и природног наслеђа.

У првом делу рада даје се шири теоријски оквир концепта са његовом историјом, филозофијом, еволуцијом и потенцијалима у контексту очувања културног и природног наслеђа. У другом, који има акценат управо на потенцијалима културног пејзажа, као могућег приступа у очувању наслеђа на примеру студије случаја споменичког комплекса Газиместан, на Косову и Метохији – инсистира се на културној, географској и типолошкој сличности изабраног примера, који илуструје неслућене могућности приступа у оперативним и одговорним задацима очувања наслеђа.

Историја и дефиниција концепта

Заштита и очување културног и природног наслеђа данас се прихватају као значајан део модерне културе и у ширем смислу се разматрају у контексту одрживог развоја. Општеприхваћен став је да се територија схвата као глобални ресурс, а не као збир појединачних ресурса. У том смислу и појам културног пејзажа није више нов у терминологији дисциплине, у енглеском и другим језицима. Не може се, међутим, рећи да је одмах наишао на неподељену подршку свих актера заштите, посебно у Европи. Било је критика, па и циничних коментара, попут оних да су га измислиле земље које не поседују „класично" наслеђе, како би отвориле пут својим добрима за упис на Листу светске баштине. Као и друга проширења појма културног добра, и овај концепт је провоцирао различите ставове, па је интересовање бивало све веће – концепт се развијао и постепено освајао дисциплину. Данас, када више нема дилеме да модерна заштита иде у правцу интегрисања културних и природних добара, културни пејзаж не престаје да буде тема свих дебата које се озбиљно баве очувањем културног и природног наслеђа на међународним и националним нивоима. Када говоримо о појму културног пејзажа, нужно је нагласити да га треба разликовати од заштићеног пејзажа (protected landscape), који има акценат на природном окружењу, очувању биодиверзитета и целине екосистема. И један и други се односе на пејзаже којима су односи човека и његовог природног окружења, током времена, дефинисали њихов суштински карактер. Код културног пејзажа акценат је на људској историји, континуитету културних традиција, друштвеним вредностима и тежњама.[1]

Праћење појма кроз историју често иде далеко, понекад до праисторије или средњег века. Реч „landscap" први пут су употребили Холанђани крајем XV века да означе нацртани или насликани предео. Идеју о оваквом коришћењу термина преузели су Енглези „landscap", потом Немци „landschaft", па затим и други. Убрзо је појам стекао двојно значење и користио се да означи предео на слици, али и предео који је портретисан. У том контрапункту између самог места и портрета града, између природе и уметности, налазимо сам траг оних схватања о третирању града као слике и активне потребе да се она побољша. Концептуално порекло појма, како га ми данас схватамо, налази се у рукописима немачких историчара и француских географа друге половине XIX века. Ипак, културни пејзаж као термин створен је почетком XX века. Сам термин, а посебно идеја коју он отелотворује, промовисана је од стране америчког професора Карла Соера

1 Mitchell N, Buggey S, „Protected Landscapes and Cultural Landscapes: Taking Advantage of Diverse Approaches", *Landscape Stewardship: New Directions in Conservation of nature and Culture*, The George Wright Forum 17 (1) 2000, 35–46.

(Carl Sauer) дефиницијом из 1925. године да је „културни пејзаж" обликовала културна група из природног пејзажа. Култура је агенција, природна средина, медијум, а културни пејзаж резултат.[2]

У међународном конзерваторском контексту, појам културног пејзажа антиципиран је дефиницијом културне и природне баштине у Конвенцији о заштити Светске културне и природне баштине из 1972. године[3] (чл. 1, став 2. и 3)[4], која је установила јединствени међународни правни инструмент признавања и заштите културног и природног наслеђа „изузетне универзалне вредности". Али, тек је ревизијом оперативних смерница за примену Конвенције од стране Комитета за светску баштину, на шеснаестом заседању 1992. године[5], ова Конвенција постала први међународног правни акт у признавању културног пејзажа. Ревизија смерница базирана је на препорукама са међународног експертског скупа у месту Ла Пти Пјер (La Petite Pierre)[6] у Француској, које су унете у чланове 36–40 оперативних смерница. Комитет је, у ствари, препознао да културни пејзажи имају вредности по сопственом праву и да се разликују од научних и перцептивно заснованих естетских квалитета добара вреднованих због својих природних карактеристика.

Чланом 36, смернице одређују однос између вредности културног наслеђа и природних ресурса, прихватајући да културни пејзажи представљају „заједничка дела природе и човека" како је наведено у члану 1. Конвенције –

> „Они су приказ еволуције људског друштва и насеља током времена, под дејством физичких ограничења и/или могућности које пружа природна средина и сукцесивних друштвених, економских и културних снага, како спољних тако и унутрашњих. Треба их одабирати на основу њихове изразите универзалне вредности и њихове репрезентативности

2 Fowler P, „World Heritage Cultural Landscapes, 1992–2002: a Review and Prospect", in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World Heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshop, 11–12 November 2002, Ferrara – Italy, World Heritage Papers 7, UNESCO World Heritage Centre 2003, 17.

3 The Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, UNESCO 1972.

4 Члан 1, став 2: „Групна здања: групе изолованих или повезаних грађевина, које по својој архитектури, јединству и уклопљености у пејзаж представљају изузетну универзалну вредност историјске, уметничке или научне тачке гледишта"; став 3: „Знаменита места: дела људских руку или комбинована дела људских руку и природе као и зоне, укључујући ту и археолошка налазишта која су од изузетног универзалног значаја с историјске, естетске и етнолошке или антрополошке тачке гледишта."

5 UNESCO: Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, World Heritage Committee, Sixteen session, Santa Fe, USA, 7/14 December 1992.

6 UNESCO: Revision of the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention: Report of the Expert Group on Cultural landscape, La Petite Pierre (France, 24–26 October 1992).

> у смислу јасно дефинисаних географско-културних региона, као и на основу њихове могућности да илуструју основне и јединствене културна елементе таквих региона.“[7]

У члану 37. дефинише, се термин „културни пејзаж“ као „различитост манифестација интеракције између људског рода и његовог природног окружења“. По овој дефиницији „културни пејзаж настаје у међусобном односу културе и природе, који током времена обликује окружење и ствара пејзаже данашњице.“[8]

Смернице, такође, укључују заштиту природног наслеђа у дефиницију културног пејзажа, позивајући се на улогу културних пејзажа у одрживом коришћењу земљишта и њен значај за одржавање биодиверзитета. Тако, по члану 38:

> „Културни пејзажи често одражавају специфичне технике одрживог коришћења земљишта, с обзиром на карактеристике и ограничења природног окружења у коме су успостављени, као и специфичан духовни однос према природи. Заштита културних пејзажа може допринети савременим техникама одрживог коришћења земљишта и може допринети или побољшати природне вредности пејзажа. Континуирано постојање традиционалних форми коришћења земљишта подржава биолошку разноврсност у многим регионима света. Политика традиционалних културних пејзажа је према томе од помоћи у очувању биолошке разноврсности.“9

Величина културног пејзажа за упис на Листу светске културне и природне баштине зависи од његове функционалности и разумљивости. У сваком случају, одабрани узорак мора бити довољно значајан да адекватно илуструје целокупни културни пејзаж који представља. Не треба искључити могућност номиновања дугих линеарних области које представљају културолошки значајне мреже транспорта и комуникација (40 чл.).[10]

Понуђене категорије темељно су проучаване и о њима је дискутовано у периоду после њиховог дефинисања. Није било захтева да се оне измене, али је било озбиљних примедби на њихов упис на Листу светске баштине 2002. године, нарочито поводом десетодишњице прихватања културног пејзажа: због тога шта су више „концептуалне“, него функционалне, што се више баве природом пејзажа, него пласирањем онога шта их је направило културним пејзажом. Дискусије у правцу дефиниције пејзажа као

7 UNESCO: Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, World Heritage Committee, February 1994, Član 36.

8 Ibid. Члан 37

9 Ibid. Члан 38.

10 Ibid. Члан 40.

агрикултурног, индустријског или урбаног, стављене су у други план. Оне су више бринуле стручњаке који су израђивали номинационе досијее, у смислу дефинисања или смештања номинованих пејзажа у одређену категорију. У пракси, многи културни пејзажи имају карактеристике више од једне понуђене категорије, али се најчешће без тешкоћа могу да описати главном, првом категоријом.

Оно што је неспорно у свим расправама је прихватање да су културне пејзаже створили људи, својим искуством и ангажовањем на сопственом окружењу; да су они динамички и еволутивни системи, који обухватају природни простор, физичке структуре и процесе, места и локације, насеља, стазе, памћење и културна значења, као и да добијају све већу улогу и јачају утицај на међусобне односе ресурса.

Има и ставова да се скоро сви пејзажи могу сматрати „културним", да су их модификовали људи, као и да постоји ограничен број културних пејзажа који имају вредност и значење наслеђа, захваљујући њиховом великом историјском, традиционалном и/или савременом значају. Заговорници таквих ставова уводе термин „пејзаж који је стекао вредност наслеђа" (heritage landscape) да би описали такве просторе и скренули пажњу на новозеландске пејзаже као важан сегмент њиховог наслеђа. Идеја о „пејзажу који је стекао вредност наслеђа" настала је из њиховог става да су ти пејзажи слабо прихваћени упркос њиховој вредности и значају. Разлоге за неприхватање налазе у недостатку начина за опажање пејзажа на постојећој скали. Концепт овог пејзажа обухвата материјални пејзаж (његове физичке облике) и когнитивни пејзаж (оно што се опажа) и укључује природне облике земљишта који су обликовани људским активностима и/или који добијају значење људским ангажовањем. Предложени приступ укључује идентификацију различитих димензија наслеђа повезујући их тако да њихова интерконекција може бити препозната. Истовремено нуди начин за прихватање и дефинисање наслеђа у широком распону, који може дугорочно помоћи у очувању пејзажа као фундаменталним за наше осећање историје и идентитета.[11]

Могућност уписа на Листу светске баштине дала је културном пејзажу нови значај. Обухватајући сву различитост интеракција, између људи и њиховог природног окружења, концепција почиње да представља битну компоненту културног и природног наслеђа и схвата се као ресурс који значајно може да утиче на културне, друштвене и економске активности заједнице. Конвенција о заштити светске културне и природне баштине постала је, у ствари, први међународни правни инструмент за идентификацију,

11 Stephenson J, *Heritage Landscapes: A Landscape Approach to the Identification*, Conservation and Interpretation of Historic and Cultural resources, Draft Methodology for a Heritage Landscape Study, ICCROM 2002.

заштиту, очување и пренос будућим генерацијама, културних пејзажа од изузетне универзалне вредности.

До данас, на Листу светске баштине уписана су педесет и три добра као културни пејзажи. Ако знамо да су 2002. године била уписана тридесет и два културна пејзажа, садашњи број свакако сведочи о експанзији концепта. Културни пејзажи на листи обухватају све типове пејзажа. У пракси, међутим, највећи број уписаних пејзажа не припада категорији „јасно дефинисаних пејзажа" које је намерно осмислио и створио човек као што је Версај, већ „органски насталим пејзажима" и „континуалним пејзажима", као што је долина Лоаре или винска регија Токај у Мађарској.

Између 1992. године и 2001. године, одржано је четрнаест експертских скупова посвећених културним пејзажима. Они су представљали важан корак за имплементацију одлука Комитета. Истовремено су развијане методологије за идентификацију пејзажа, дефинисана упутства за класификацију и евалуацију, расправљано је о специфичном правном оквиру, менаџменту, друштвеним и економским питањима и, наравно, највише о проблемима конзервације и очувања. Скоро сваки скуп резултирао је специјалним препорукама које се тичу препознавања, идентификације, заштите и менаџмента културних пејзажа у њиховом специфичном тематском и регионалном контексту. Неки од ових скупова бавили су се сасвим специфичним темама као што су агрикултурни пејзажи, посебно виноградарским пејзажима у Европи или пиринчаним терасама у Азији. Експертски скуп о европском пејзажу из 1996. године[12] нагласио је важност живих културних пејзажа у европском контексту, укључујући руралне пејзаже, који сведоче о начину живота у прошлости и остварују релевантан континуитет у садашњости. Састанак у Бјалистоку (Bialystok), у Пољској, 1999. године[13] препоручио је да се постојећи систем одређивања и управљања заштићеним просторима прошири на културне пејзаже, уз усмеравање и помоћ UNESCO-а. У „развојним процесима" препоручено је да потенцијал културног пејзажа треба да буде ојачан идентификовањем и подржавањем специфичних квалитета и карактеристика региона. Не треба заборавити, међутим, да менаџмент културних пејзажа захтева виталну локалну и регионалну економију. Експерти су такође препоручили да се установи сарадња између одговорних локалних, регионалних, националних, интернационалних тела и развојних чинилаца. Интеграција се може видети и у повезивању активности планирања, финансирања и мониторинга.

12 *Report on the Expert Meeting on European Cultural Landscape of Outstanding Universal Value,* (Vienna, Austria, 21 April 1996). Study, ICCROM 2002.

13 *Report on the Regional Thematic Expert Meeting on Cultural Landscape in Eastern Europe,* (Bialystok, Poland, 29 September – 3 October 1999).

Европска конвенција о пејзажу из 2000. године[14] настала је као реакција на промене које су се десиле у оквиру Листе светске баштине из 1992. године. Заобилазећи „изузетне универзалне вредности" као примарни индикатор светске баштине, понудила је алтернативни оквир тражећи од земаља Европске уније да признају да сви пејзажи имају неку од вредности наслеђа, као и да све те вредности захтевају пажљиво разматрање у дугорочном управљању и еволуцији свих пејзажа. Овакав приступ охрабрује државе да дефинишу присуство вредности наслеђа у свим пејзажима и определе се за одговарајућу политику и инструменте који не би афирмисали само конзервацију пејзажа, већ и пејзажно планирање, обнову деградираних простора и стварање нових пејзажа. Као и Конвенција о заштити светске баштине, и европска Конвенција прихвата да је пејзаж настао као резултат односа између човека и природе, али нуди и нове категорије: пејзаж од изузетне важности, обични пејзаж и деградирани пејзаж. Важно је да оба приступа инсистирају да пејзажна политика мора да узме у разматрање структуру природног окружења и историјско наслеђе који постају кључни фактори у заштити и развоју.

Нова пажња која је овом Конвенцијом указана културном пејзажу у европском контексту, покренула је италијанске експерте на размишљање о превенцији ризика за ову врсту наслеђа и евентуалном укључивању културног пејзажа у пројекат „Карта ризика"[15] који је покренут 1990. године са циљем да успостави систем мониторинга над стањем добара, који би имао активну административну, стручну и научну подршку. Држећи да је тема валоризације и очувања пејзажа изузетно актуелан мотив, који захтева даље продубљивање аргументације, италијански стручњаци су, пре Конвенције, иницирали прву Националну конференцију о пејзажу која је одржана у Риму 1999. године[16], чиме је покренут низ истраживања о материји културног пејзажа, на националном нивоу. Европска конвенција је, међутим, подстакла идеју о неопходности превенције ризика, препознавањем опасности које прете пејзажима, али и унапређењем односа између одржавања и заштите и одрживог развоја територије.

Настављајући се на дебате Комитета за светску баштину у претходним годинама, посебно у односу на проблеме проузроковане повећањем броја индустријских и виноградарских пејзажа из европских земаља, указала се потреба за једном свеобухватном евалуацијом, која је и урађена и презентована на радионици у Ферари 2002. године.[17]

14 *European Landscape Convention*, Council of Europe, Florence 2000.

15 Ferroni A. M, Guido M. R, *Carta del Rischio e paesaggio culturale*, Istituto Centrale per il Restauro, Roma 2001–2002.

16 *I Conferenza Nazionale del Paesaggio*, Roma, Ottobre 1999.

17 *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy, 11–13 November 2002.

Евалуација је обележила десетогодишњицу концепта културног пејзажа, али је у исто време била заснована на научним дебатама и приступима који су покренути четрдесет година раније првом међународном препоруком о лепоти и карактеру пејзажа и локацијом коју је усвојио UNESCO 1962. године.[18] Радионица у Ферари је обезбедила критички оквир за будући рад и основу за препоруке презентоване на Конгресу у Венецији 2002. године који је обележавао тридесет година Конвенције о заштити светске културна и природне баштине. У исто време, потврдила је да културни пејзажи представљају „генетски залог за жетву сутрашњег света". Они су основа културе, идентитета и веровања људи који живе у њима. Они су основа дугорочног опстанка и интегративног одрживог развоја региона изван заштићених простора. Њихово укључивање на UNESCO-ову Листу значило је важан корак ка међународном признавању овог типа наслеђа, као што је охрабрило националне и регионалне власти да побољшају мере заштите и конзервације.[19]

Презентације кампање радионице у Ферари јасно сведоче о проширењу концепта културног пејзажа са самог споменика или онога што представља позадину људског насеља, или визуелни контекст локације. У исто време, јављају се дилеме како поступати са конзервацијом и менаџментом „ако се све може називати културним пејзажем".

Оно што је ново у пажњи која се последњих двадесет година указује културном пејзажу, јесте свест да и пејзажи, као саставни део културног наслеђа, поседују карактеристике и процесе који захтевају заштиту и конзервацију. Другим речима, концепт је превазишао границе појма који изражава дивљење механизмима трансформације природног окружења и стигао је до тренутка када нуди серију оперативних средстава за побољшање дефиниције и бриге за све облике наслеђа.

Док се конвенционални приступи наслеђу фокусирају на стање конзервације посебних карактеристика и елемената наслеђа, културни пејзаж захтева потпуно другачији приступ, онај који се заснива на кључним процесима који су обликовали и који настављају да дефинишу карактер пејзажа током времена. Зато одлучивање и интегрисање бриге за културне пејзаже у политику развоја и легислативу, постаје реални и нужни изазов за професионалце у области заштите, па захтева унапређење комуникација између дисциплина, већу интердисциплинарну сарадњу и мултидисциплинарно повезивање.

---

18 *Recommendation concerning the safeguarding of Beauty and Character of Landscapes and Sites*, 11 December 1962.

19 Rossler M, „Linking Nature and Culture: World Heritage Cultural Landscape", in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy,11–13 November 2002, World Heritage Paper 7, 10–15.

Циљеви управљања одрживим развојем укључују подржавање начина живота и економских активности које интегришу знања појединца и заједнице, чинећи човека одговорнијим у одлучивању о променама друштвених услова и окружења и могу се разматрати у контексту различитих националних и локалних политика и одлучивања.

Управљање вредностима наслеђа у културним пејзажима је важна тема и у програмима обуке ICCROM-а.[20] Брига за менаџмент историјских градова и пејзажа била је важна компонента ICCROM-ових курсева још од 1960. године. Међутим, програм интегративне просторне и урбане конзервације (ITUC)[21], који је покренут 1995. године, посебно се фокусирао на интегрисање бриге за културно наслеђе у одрживом планирању, менаџменту и развоју урбаних и руралних насеља. Просторна компонента програма усмерена је на широки распон питања, између осталих на интеракцију између градова и територије, стратегије развоја живих пејзажа, као и управљање пејзажима. Нагласак обуке био је на одрживом управљању вредностима наслеђа у пејзажима у контексту различитих култура и традиција присутних у данашњем свету. Културни пејзаж је присутан и у другим програмима ICCROM-а (Africa 2009. Programme, Living Heritage Programme), али су, на неки начин, сва искуства претходних програма резимирана у међународној пилот радионици која је посвећена менаџменту културних пејзажа, која је одржана новембра–децембра 2002. године у Риму. Искуства ове радионице сведоче да је кључна брига за одрживо управљање културним пејзажима слична широм света.

Глобалне промене и ширење успешних искустава ојачавају напоре и охрабрују професионалце да унапреде и побољшају менаџмент и нађу аргументе за одговарајућу заштиту културних пејзажа. Повезивање интернационалних и регионалних политика утиче у великој мери на све нас, као што могућност учења из туђих искустава, утицаја и последица, увелико може допринети развоју успешних стратегија и подстаћи професионалце у свим срединама. Културни пејзаж, као приступ очувању наслеђа, дефинитивно нуди оквир који може обухватити све међусобно повезане чиниоце у систему заштите и очувања културног и природног наслеђа, унапредити њихове односе са циљем да подрже приступ менаџменту који ће сачувати значење и вредности пејзажа у свој његовој комплексности.[22]

---

20 Lisitzin K, Stovel H, „Training Challenges in the Management of Heritage Territories and Landscapes", in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy, 11–13 November 2002, World Heritage Paper 7, 33–36.

21 *Integrated Territorial and Urban Conservation* (ITUC), program u okviru ICCROM-a od 1995–2005.

22 Шекарић Б., *Концепт културног пејзажа у контексту очувања културног и природног наслеђа*, Европски Центар за мир и развој (ECPD), Београд, 2008, 248–256.

Дефиниција културног пејзажа

Пејзаж је од изванредне важности за културу, екологију, животну средину и друштво. Као ресурс, погодан је за развој привредних активности и отварање нових радних места. Из тих разлога је Комитет министара Савета Европе у Фиренци 2000. године усвојио европску конвенцију о пејзажима у којој се они дефинишу као „одређено подручје, виђено људским оком, чији карактер представља резултат деловања и интеракције природних и/или људских фактора". Пејзаж доприноси формирању локалних култура и један је од основних фактора европског природног и културног наслеђа који доприноси добробити човечанства и јачању европског културног идентитета. У овој области важне су европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа.

Културни пејзажи и амбијенти поседују своју специфичност која је продукт интеракције различитих спољашњих и унутрашњих фактора, друштвених, економских и природних сила. Локално културно наслеђе мора да се упознаје и уважава, и да се негује историјско, колективно сећање које се на њега односи и путем кога се формира локални културни идентитет.

Да би се туриста заинтересовао и посетио један културни амбијент, потребна је маркетиншка анимација; приче о настанку те културне целине, начину живота становника, навикама, веровањима, обичајима, знаменитим људима који су у њој живели и историјским догађајима на овом тлу, као и повезивање свих наведених фактора са савременим анимационим пројектима из сфере уметности и слично, помоћу којих ће ове амбијенталне целине оживети.

Аткинсон, који на неки начин фаворизује европски контекст пејзажа, даје следећу дефиницију: „Културни пејзаж је конкретан и карактеристичан продукт игре између људске заједнице, сједињене одређеним културним препорукама и потенцијалима, и посебне поставке природних околности. То је наслеђе многих векова природне еволуције и напора многих генерација." Кључни изрази ове дефиниције, а који чине суштину за разматрање културних пејзажа су „продукти игре", „културне препоруке", „природна еволуција" и „напори генерација".[23]

Оснивањем центра светске баштине од стране UNESCO-а, утрт је пут новом интеграционом приступу у циљу приближавања и сврставања природе и културе у једну целину. На овај начин обезбеђује се и основни предуслов за процену кулурних пејзажа као изузетних вредности које заврђују да се номинују као светска баштина.

23 Aitchinson J., *Cultural landscapes in Europa Geographical Perspective International Centre for Protected landscapes*, 1993.

Које факторе узимати у обзир приликом дефинисања таквог ентитета: да ли економски, политички, правни, биолошки, географски, геолошки, антрополошки, културолошки, чисто естетски или неки други?

Правна дефиниција и заштита на националном нивоу су врло битни за заштиту на вишем, тј међународном нивоу. Неке земље Европе и Северне Америке, као што су: Француска, Норвешка, Немачка, САД и Канада су већ узнапредовале у званичном признавању и заштити културних пејзажа, док је већина развијених земаља, занемарила ову врсту дефиниције. Анализирајући степен заштите, сагледава се да је углавном природно богатство заштићеније од културних добара.

Овде се наилази и на проблем прихватања пејзажа као природне јединице од појединих научних структура. Једном записани, описани и класификовани типови пејзажа треба да онемогуће процену сличним начином за врсте и биотопе, користећи критеријум као што је третирање, раритет, разликост, сценска лепота и историјске и литерарне асоцијације, да би се одредио приоритет за заштиту. Велики изазов за научнике, политичаре и практичаре, да заштите културне пејзаже од неразумевања процеса креирања и њиховог одржавања, јесте налажење начина да се ти процеси наставе. Индустријализоване земље имају више искуства, добро тестираних методологија и организационих структура, па је битно да помогну земљама где је заштита пејзажа нова.

Категорије културних пејзажа

Секретаријат UNESCO-а који се односи на културне пејзаже, установио је три категорије културних пејзажа[24], и то:

Прва категорија су јасно издвојени културни пејзажи – дизајнирани пејзажи:

Ова категорија пејзажа је бројна са својим примерима на Листи. Ради се о историјским вртовима и пределима. Дизајнирани пејзажи обухватају велики број паркова и историјских вртова од 1982. године.

Друга категорија су суштински еволутивни пејзажи или органски пејзажи:

Суштински еволутивни пејзажи се деле на: живе културне пејзаже и реликтне или фосилне пејзаже.

Суштински еволутивни културни пејзажи или органски пејзажи су живи културни пејзажи и представљају интеракцију између људи и окружења.

24 *UNESCO: Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention,* World Heritage Committee, February 1994, Član 39.

Они су нераскидиви део традиционалног начина живота где еволуциони процеси још трају, и такви пејзажи показују значајан материјални доказ своје еволуције током времена.

Реликтни пејзажи или фосилни, као посебна категорија суштинских еволутивних пејзажа, јесу основни археолошки предели, где је процес органске еволуције дошао до краја и где су обилни трагови раније експлоатације и развоја сачувани испод и унутар секундарног вегетационог покривача.

Трећа категорија су асоцијативни пејзажи:

Асоцијативни културни пејзажи, као једна од врсти културних пејзажа су издвојени и потврђени на основу параграфа 39. у Operational Guidelines-у. Убрајање културног пејзажа на Листу светске баштине је оправдано на основу снажно изражених религиозних, уметничких или културних асоцијација природног елемента и могу бити дефинисани као простране или мале ограничене или неограничене области и итинерери, путеви или други линерани пејзажи где се физички ентитет или ментална карактеристика уклапају у људски спиритуалитет, културну традицију и практични живот.

На основу истраживања уочавају се две врсте асоцијативних културних пејзажа: они где се истиче културна асоцијација домицилног становништва и они са уметничком асоцијацијом.

Укључење ових пејзажа на Листу је оправдано виртуално снажним религијама, уметничким и културним друштвима док природни елементи су мање важни или чак могу бити одсутни. Асоцијативни пејзажи су веза пејзажа са уметничким феноменом. Није искључено такође неопипљиво наслеђе, музика, народна поезија, филозофија, ликовна уметност и др.

Поставља се питање везе асоцијације и културног феномена. Култура није схваћена у антрополошком смислу термина, што би довело да сви пејзажи у овом случају постану културни, већ у више рестриктивном смислу како је подвучено у критеријуму VI Operational Guidelines-а. Увртавање на Листу светске баштине захтева јасне границе вредности са референцама за јасну дефиницију геокултурног региона и капацитет за представљање битних и посебних културних и природних елемената таквих региона или култура. Тешко је одредити границу асоцијативних културних пејзажа зато што је тешко нумерисати вредности где се оне изражавају. Кључ асоцијативних пејзажа је у њиховој моћи да сједине идеје и да је битно да се оне разјасне и објасне под значајним квалитетима (укључујући религију, национални понос, уметност). Ипак, културна разноликост је богатство међу земљама Европе и селекција асоцијативних пејзажа може бити тешка с обзиром на то да они једва имају неки интернационални значај, али су од вредности за једну културу. Када се врши процена асоцијативних културних пејзажа, аутентичност пејзажа мора да се образложи и дефинише тако да се истакне јасна интеракција између културе и природног окружења.

Културни пејзажи на тлу Европе

Културна разноликост која постоји у Европи проистиче не само из варијетета различитих етничких групација које се могу наћи у региону, већ представљају и производ мешања тих групација током дугог времена.

Физичка географија Европе има олакшавајућу дифузију људи, заједно са својим културама. Густа мрежа речних система, исток–запад регулација топографије, и могућности за померање преко копна и дуж обалских вода, доносе различите културе у контакт. Овај контакт понекад резултира хармоничном коегзистирајућом или мешаном културом, повећавајући мултиформе пајзажа, али исто тако културним контактом може се довести до уништења и замене културних пејзажа далеких група. Европа је палимпсест културних пејзажа, као физички терен у ком су ови пејзажи били субјект процеса акумулације, ерозије и континуираног рада. Људи Европе су потпуно трансформисали природни ред у преобликовању свог света како би задовољио физичке и духовне потребе. Како је забележено, главни иницијатор трансформације укључује чишћење шумског покривача у низијама и висоравнима. На западу и северозападу развио се боцаге систем поља, креирајући живу ограду, насипе и зидне пејзаже, здружене углавном са поликултурним системима. Типични примери су нађени у централној Енглеској, деловима Скандинавије, Британије и северозападне Шпаније. Кроз Европу, али посебно дуж обалских магистрала, мочваре и баре током векова су дренирање и крчене за култивације. Од свих области овог типа можда је најважнија полдер земља у Холандији (ремек-дело зидарства). Инфраструктура на којој се заснивају бране, пумпе, аквадукти и мреже канала, важан је елемент пејзажа, као и обрасци насељавања и разне форме пољопривредне производње. Проблем је био контролисање нивоа воде и велике скале дренаже и крчења. Слично крчење типизира обалу северне Немачке и југозападне Немачке. Прављење тераса је карактеристика пејзажа Европе и представљају напор и жељу људи да заштите земљу на планинама и брдским слаповима. Као и полдер, ови контурни елементи сведоче о огромном физичком напору руралних заједница током година. Јасно је да није могуће праведно судити о варијететима културних пејзажа који постоје у Европи, међутим, намера је нагласити пејзаж где је отисак људи био или је најочигледнији у материјалном или физичком смислу. Постоје многе руралне заједнице, често у најтежим теренима, које можда нису изградиле најширу, најтежу или сталну структуру, али су развиле живи пејзаж који је блиско интегрисан са природним.[25]

Културни пејзажи који су вредни укључивања на Листу светске баштине су управо лоцирани на тлу Европе. У терминима типова културних пејзажа

25 Aitchinson J., *Cultural landscapes in Europa Geographical*, 1993.

препознатим у Operational Guidelines-у, на тлу Европе постоје примери сваке категорије. То су живи пајзажи који носе знак прошлости, али су органски еволуирали на осетљив начин. Евидентно је да је Европа богата културним пејзажима, али треба имати у виду да је ово веома специфично наслеђе. У појединим регионима је под претњом опасности да нестане и то: немаром или намером, ратним дејствима, напуштено је или је под утицајем модерних развоја, интензивирањем пољопривредне праксе, урбаним, индустријским и инфрастуктурним пројектима, неосетљивим и неадекватним регулисањем развоја туризма, непоштовањем традиционалних грађевинских стилова, итд.

У Европи постоји скоро девет стотина заштићених пејзажа који прекривају око 240.000 км^2 и заједно ове области броје око 54% свих оваквих области у свету. Ова статистика подвлачи важност континента у односу на своје наслеђе културних пејзажа. Ипак, евидентно је да постоје регионалне варијације у дистрибуцији заштићених пејзажа на државном нивоу. Значајна експанзија сеоског крајолика је дизајнирана у Немачкој, Великој Британији и Француској. Друге земље, са преко 10.000 км^2 су Пољска, бивша Чехословачка, Аустрија и Шпанија. Заштићени пејзажи прекривају преко 10% националне територије Аустрије, раније Чехословачке, Немачке, Велике Британије и Лихтенштајна. Опсег експанзије система заштићених пејзажа је јасан и треба га даље охрабривати. Он ће служити као потребан комплемент веома специјалним и одабраним типовима областим, које ће, највероватније, бити укључене на Листу у наредним годинама. Треба истаћи да постоји и иницијатива о потреби Конвенције о заштити руралних пејзажа Европе. Аргумент је да је Европа благословена богатством пејзажа, који манифестују присну асоцијацију између руралних заједница, њиховог рада и природног окружења. Проблем је у томе што многе од ових области врло лако могу бити изгубљене или неповратно оштећене услед небриге, уколико приоритет у њиховом развоју буде вођен у смеру евидентирања добита од пејзажног наслеђа. Намера није застој или ометање промена, већ њихово праћење и контрола, тамо где је потребно, а све у циљу дугорочног интереса пејзажа и заједница.[26]

Процес идентификације и селекције изузетних културних пејзажа од универзалног значаја, у погледу могућег укључивања на Листу и типологија коју представљају, обезбеђује биогеографски приступ зонским пејзажима (тундре, тајге, висоравни) и, такође, односи се на специфичан пејзажни тип (уметнички пејзажи и регионални специфични пејзажи). Многи од ових различитих пејзажних типова инспиришу изузетни уметнички израз у свим жанровима,

26 Рудаковић О., Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, *Туристичка валоризација простора Србије у функцији издвајања културних пејзажа као нове категорије светске баштине*, докторска дисертација, Нови Сад, 2004.

додајући значај локалитету. Ови и још неки типови могу бити виђени као асоцијативни пејзажи, који су држани у високо духовном или симболичком поштовању од стране локалних или националних заједница. Док је могуће наменити одређени пејзаж сваком од четири типа категорије, јасно је да неки могу бити вишеструко приказани, а унутар једне области, може се основати неолико типова, формирајући мозаик пејзажа. Заштита природе у Европи често не интегрише заштиту и развој културних пејзажа. Ипак, заштита културних пејзажа у Европи не треба да буде на маргини, већ заштита светског наслеђа треба да има главну улогу у заштити великог броја културних пејзажа у Европи. Одређени број ових пејзажа може се уписати на Листу, међутим, остали европски културни пејзажи, националне и регионалне вредности треба да се заштите и другим мерама, укључујући додатну национлну законску заштиту.

Све три категорије културних пејзажа, поштујући параграф 39. Operational Guidelines-a, заступљене су у европском региону. Културни пејзажи у Европи су међу најбогатијим, са највише разликости и комлексне наслеђене имовине. Њихова дефиниција, класификација и менаџмент су веома комплексни. Идентификација, процена и оцена европских културних пејзажа је потреба за систематичним приступом регионалних и тематских идентификација европских културних пејзажа, користећи Тентативне листе које су предложене.

Културно наслеђе и туризам

Културна добра се формирају у току историје и укључују створене културне вредности, као и природно наслеђе изванредне лепоте. Културна добра могу бити материјалне и нематеријалне природе и представљају суштину националне културе.

Сва наслеђена културна добра настала током историје називају се културним наслеђем (баштином). У културна добра спадају предмети који су израз или сведочанство људског стваралаштва и природне еволуције и који, по мишљењу надлежних органа сваке државе, представљају или могу да представљају историјску, уметничку, научну или техничку вредност или интерес.[27]

У свакој међународној декларацији о културном наслеђу, истиче се потреба заштите од уништења историјског наслеђа и његовог окружења. У тексту „Вредновање културне баштине у Француској“ објашњен је начин функционисања француског система заштите и вредновања културних добара. У тексту је приказан пример позитивног односа државе према заштити културне баштине.[28]

27 Драгићевић Шешић М., Стојковић Б., *Култура, менадзмент, анимација, маркетинг*, Клио, Београд, 2003, 13.

28 Текст је објављен на сајту Француске амбасаде, Конзервација и неговање баштине, Фанцуска амбасада у Србији

Због тога што је то један од најстаријих и најсавршенијих система по времену настанка, законодавству и разгранатој ефикасној и делотворној пракси, може нам послужити као узор.

Културна добра су ствари и творевине материјалне и духовне културе која имају таква својства да задовољавају део или укупну културну потребу савременог човека. Она су од посебног значаја за уметност, културу, историју једног друштва, те се најзначајнија стављају под посебну друштвену заштиту.[29]

Културна добра се могу поделити на: археолошка налазишта, дела са споменичким и уметничким својствима (дела архитектуре, дела сликарства и дела примењених уметности, остварења драмске, музичке и филмске уметности), просторне културно-историјске целине (стара језгра градова, значајније сеоске амбијенталне целине и етно паркови, манастирске целине, средњовековни градови и утврђења), знаменита места и спомен обележја, фолклорно наслеђе, зграде и просторе народног неимарства, остварења материјалног и духовног народног стваралаштва, манифестационе вредности, установе културе (музеје и галерије, културне центре).[30]

Од набројаних врста културних добара за ово истраживање су битна дела са споменичким и уметничким својствима. Ова група културних добара представља врло разноврсну и по врстама многобројну групу која обухвата сва она дела која имају, пре свега, уметничка својства са израженим културним и историјским значајем, без обзира на историјски период у којем су настала.

У туризму, који се сматра новијом привредном граном по времену настанка, не посвећује се довољна пажња културној баштини. Образовање, култура, туризам, привреда и пољопривреда, у међусобној координацији и сарадњи, треба да приступе раду на заштити културне баштине, њеној реанимацији и укључивању у савремене токове културног туризма.

Анализа геопростора Косова и Метохије са аспекта издвајања простора са карактеристикама да буду проглашени за културне пејзаже

Циљ је да се на простору Косова и Метохије издвоје одређене целине које би могле да се дефинишу као културни пејзажи, а при томе су примерени културним пејзажима који се већ налазе на UNESC-овој Листи културне баштине. Такође, издвојени културни пејзажи треба да буду иницијатори за даља залагања друштвене заједнице, тј. културних институција и Владе, да се

29 Томка, Д., *Култура кроз простор, време*, Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Институт за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад, 1998, 245.

30 *Исто*, 246.

неки од тих пејзажа номинују за светску Листу културне баштине, при чему је циљ да се укаже да би номинација наших културних пејзажа утицала и на афирмацију целе наше земље, као и на развој културног туризма.

Предмет рада представља унапређење културних пејзажа и односи се на активности које доприносе оживљавању пејзажа, његовом укључивању у живот локалне заједнице и региона, а све доприноси развоју културног туризма на простору Косова и Метохије. Културна баштина је јединствено и незамењиво богатство чија је суштинска вредност већа од његовог значаја за туризам, а културни туризам само један од видова коришћења овог наслеђа. Због тога је његова заштита апсолутни приоритет са циљем да се оно у свом аутентичном облику остави будућим генерацијама. Потпуно разумевање вредности својствених наслеђу води ка уважавању разноликости, толеранцији и способности превазилажења разлика. Концепт заједничког културног наслеђа, који је сада установљен, треба да доведе до тога да појединци и заједнице признају заједничку одговорност за његову заштиту, без обзира на место где се оно налази или тренутни политички контекст. Имајући све ово у виду, опредељење је да предмет истраживања и анализе буду простори који би могли да се дефинишу као културни пејзажи. Анализа геопростора Косова и Метохије са аспекта издвајања простора са карактеристикама да буду проглашени за културне пејзаже, захтева крајње озбиљан приступ и самосвесност код предлагања. Квалитет простора мора да представља „изванредну културну и природну вредност" да би се номиновало за Листу културних пејзажа. Изградити поуздана мерила оцене и заштите пејзажа нашег окружења није лак задатак, посебно што свака култура тежи да их сагледа из свог угла. Сваки пејзаж је јединствен, али то својство не доприноси толико његовој драгоцености колико његова репрезентативност.

Културни пејзажи нису искључива својина националних држава, већ заједничко и легитимно добро целог човечанства и треба да су предмет дивљења не само становника земље где се налазе, већ свих посетиоца, и управо овде се превазилазе политичке границе.

Имајући у виду друштвене прилике у нашој земљи, можда је ово прави тренутак да се светској заједници понуде предлози за Листу светске баштине, а посебно са предлозима културних пејзажа, с обзиром на то да је током претходног периода Србија била у жижи интересовања у области унапређења и заштите културног наслеђа. Постављање Тентативне листе културних пејзажа треба да буде приоритет са потенцијалним културним пејзажима, посебно за простор Газиместана и Велике Хоче, за које се треба залагати. Издвајање ових локалитета и истицање њихових јединствених вредности није довољно. То треба да представља почетак бројних дугорочних и плански осмишљених активности на њиховом унапређењу и даљем коришћењу.

Споменички комплекс Газиместан

На територији на којој се 28. (15.) јуна 1389. године одиграла битка на Косову Пољу, данас постоје три архитектонска објекта који обележавају те драматичне догађаје или су пак посвећени личностима које су били непосредни учесници у тим збивањима. Ти објекти су: Споменик косовским јунацима, Муратово тулбе, Тулбе два барјактара (Газиместан тулбе). Поред ова три објекта, који су појединачно на мањем или већем међусобном растојању размештени по терену, свакако да је најверодостојнији споменик те крваве и стравичне битке територија (терен) на којој се та битка у том једном судбоносном дану започела и завршила. Топографске карактеристике тог терена, његова валовитост и заталасаност, плитке реке и водотоци који га пресецају, као и карактеристично степско растиње, свакако су најаутентичнија обележја територије на којој су се одвијали токови те судбоносне битке.

Та некада ненастањена и пуста територија данас је доста измењена у свом просторном изгледу. Никла су многа сеоска насеља, а нека су по свом имену, чак предањем и везана за саму битку, као Мазгит и слично. У минулим временима појавиле су се и биљне културе, које су такође у великој мери измениле карактеристике степског пејзажа Косова Поља. Најновији период, после ослобођења 1945. године, својом изградњом, пре свега, индустријских погона термоелектрана, као и хаотичном изградњом и развијањем постојећих насеља (Орловић и слично), највише је допринео девалвацији ове споменичке територије.

Споменик косовским јунацима је подигнут 1953. године по пројекту академика Александра Дерока. Споменик је изграђен као висока, средњовековна, тврђавска камена кула. Висина куле је двадесет и пет метара. Унутрашњим степеништем, где се на сваком степенишном подесту налазе стихови косовског циклуса (избор извршио песник Милорад Панић Суреп), ступа се на платформу са које се свеобухватно сагледава импресивна панорама територије на којој се одиграла битка на Косову Пољу. На платформи се налази и рељеф (изливен у бронзи), којим се веома лако сагледава распоред противничких снага и његовог кретања у току битке. Овај споменик је у веома задовољавајућем грађевинском стању очуваности.

Муратово тулбе је маузолеј у коме је сахрањена утроба погинулог султана Мурата. Тулбе је подигнуто одмах по завршетку Косовске битке 1389. године. То је грађевина квадратне основе са куполом покривеном оловом. У току свога постојања тулбе је више пута руинирано, реновирано, даривано и пљачкано. Данас је у веома незавидном стању због близине енергетских инсталација термоелектрана Обилић I и II. Аерозагађење је до те мере угрозило грађевински материјал (камен) овог здања, да се он буквално распада и под притиском прстију круни.

Тулбе два барјактара (Газиместан тулбе) је такође маузолејна грађевина октогоналне основе и са куполом покривеном оловом. Тулбе је у току 1987. године конзерваторски обрађено и грађевински стабилизовано. Остало је да се заврше неки мањи радови у унутрашњости објекта.

Као што је већ у уводу наглашено, у оквиру споменичког комплекса битке на Косову Пољу, најзначајнији и најверодостојнији сведок је територија (терен са свим својим карактеристикама) на којој се битка одвијала. Из тих разлога првенствено треба установити границе подручја које је остало, и поред прохујалих векова, најаутентичније у свом изворном изгледу; које је у непосредном контакту са постојећим спомен обележјима и које се, пре свега, сагледава са платформе на врху куле Споменика косовских јунака, као просторна целина. На тако обрађеном и утврђеном подручју потребно је одредити веома прецизно и тачно будуће понашање свих заинтересованих учесника како би се остаци аутентичног терена територије битке на Косову Пољу сачували и у будуће у свом што изворнијем и веродостојнијем облику.

Територија која још увек има сачуване овакве одлике, приближне је дужине пет хиљада метара (правац север–југ) и средње димензије ширине хиљаду метара. Приближна површина територије будућег споменичког комплекса износи пет километара, односно педесет хектара. Територија споменичког комплекса протеже се дуж пута који повезује Приштину са Београдом, идући кроз Ибарску клисуру. Тај магистрални пут је западна граница територије споменичког комплекса. Северозападна граница иде трасом пољског пута који води од села Лазарево до десне обале Брњичке реке. Одатле североисточна граница иде десном обалом Брњичке реке до тачке где сеоски пут из Селишта избија на леву обалу Брњичке реке. Од тог места граница се креће окомито до изохипсе 600,00. Ова изохипса (њена траса) представља источну границу све до пољског (сеоског) пута којим се из села Доња Брњица излази на стари пут код Газиместан тулбета. Од Газиместан тулбета, југоисточна и јужна граница иде вододелницом која потез Газиместана раздваја од Орловића.

Свакако да овај описни начин границе споменичке територије не може да буде довољан, али веома је важно да ће, са овим текстом и назначеном границом на одговарајућим плановима и накнадним катастарским снимцима, бити могуће детаљно и прецизно утврдити трасу границе територије споменичког подручја.

Комплекс је заштићен као непокретно културно добро од изузетног значаја, као просторна културно-историјска целина 1990. године и као I категорија – природно добро од изузетног значаја 1992. године.[31]

31 Петровић Б. Зоран, *Споменички комплекс битке на Косову пољу*, Републички завод за заштиту споменика културе, Израдња, Београд, 1989.

Важност Тентативне (пробне) листе за номинацију културних пејзажа

Укључивање културних пејзажа на Тентативну листу је предуслов за његову процену од стране ICOMOS-а. Суштина је да Тентативну листу сачињава сама држава чланица, потписница Конвенције уз сарадњу Комитета који је надлежан, а према стандардном облику који се користи за признавање Тентативне листе. Тентативна листа треба да садржи културне и природне вредности, као и вредности које подразумевају комбинован рад природе и човека, а које држава чланица намерава да номинује за упис на Листу наслеђа у току следећих пет до десет година. Вредности, у овом случају културни пејзажи, морају да поседују квалитет који се захтева да би се номиновале за Листу. Веома је битно да се схвати да Тентативна листа не треба да буде исцрпно истраживање, већ треба да се нотирају карактеристике које у складу са критеријумима потврђују изузетну вредност одређеног културног пејзажа чијом су заслугом стављени на Тентативну листу. Једна од најбитнијих ставки је образложење зашто се културни пејзаж издваја као изузетна универзална вредност по критеријумима и условима аутентичности и интегритета, узимајући у обзир сличне вредности, и унутар и ван граница државе чланице. Природне вредности се групишу по биогеографским пределима, а културне врендности по културним периодима и областима. Сврха Тентативне листе је да Комитет, ICOMOS и IUCN дају процене у најширем могућем смислу када се опредељују за изузетну универзалну вредност која се номинује за Листу светског наслеђа. Уколико Тентативна листа није призната, добро се не може номиновати за Листу светског наслеђа. Јасно је да је формирање пробне листе предуслов за његову процену од стране ICOMOS-а за упис на Листу светског наслеђа.

Веома је важно да је UNESCO покренуо 1997. године програм да би се сачувала и промовисала светска културна документациона баштина од универзалне вредности, под називом „Памћење света“ (Memory of the World). Светски регистар културне документационе баштине је пандан Листи светске баштине за непокретну имовину, односно споменике културе где спадају културна добра, природна добра, комплексна културно-природна добра и културни пејзажи. То значи да је Србија потенцијални регион који са својим културним и географским компонентама може више него сигурно да се укључи са овом категоријом наслеђа на Листу светске баштине. Велики број археолошких налазишта, средњовековних споменика, природних резервата, извора здраве и лековите воде, сигурни су аргументи за ову тврдњу. Велика заступљеност културних пејзажа на тлу Европе не умањује могућност прихватања ових културних пејзажа, јер предност имају културни пејзажи чија земља чланица је инвентивнија и ажурнија у прикупљању података и стварања благовремене Тентативне листе.

Важно је да свака номинација за Листу јасно специфише како и зашто је пејзаж виђен са овим квалитетима и шта је то што је важно за културне асоцијације. Битно је знати да се процене вредности атрибута културних пејзажа, као и кредибилитет извора информација, разликују од културе до културе па и унутар једне културе. Немогуће је базирати процену вредности аутентичности на фиксираном критеријуму, већ поштовање свих култура захтева да се вредности наслеђа сматрају и цене унутар контекста културе којој припадају.[32]

Предлог Газиместана за Тентативну листу

Шири простор Газиместана, са својим карактеристикама, у потпуности кореспондира са дефиницијом културног пејзажа Савета Европе и може се разумети као јасно омеђени део пејзажа који је био поприште значајног историјског дешавања у прошлости, описаног у бројним историјским, књижевним и уметничким делима. Може се с правом закључити да просторна културно-историјска целина Газиместан има огроман потенцијал за стављање на Тентативну листу као асоцијативни пејзаж.

По усвојеним критеријумима културних својстава за номинацију културног пејзажа на листу, простор Газиместана задовољава критеријум VI где је он директно и опипљиво повезан са догађајима или традицијом живљења, са идејама и веровањима, са уметничким и књижевним радовима од непроцењивог значаја. Комитет сматра да овај критеријум оправдава упис на листу само у изузетним условима или у сарадњи са другим критеријумима. Такође, тај простор, по критеријумима који су дефинисани у параграфу 24. Operational Guidelines-a, јесте у конјукцији са културним и природним критеријумима. Газиместан се такође одликује шумостепском вегетацијом богатог флуористичког састава. И поред знатне деградације простора, пре свега условљене ширењем пољопривредних површина и експанзијом „дивље" градње, у најужој зони је сачувана флуористичка и вегетацијска аутохтоност природних и ретких вредности. Његову основну природну вредност чини косовски божур, научно значајна врста, преживели представник терцијарне флоре, у српском народу познат као врста која у свом изворном облику успева искључиво на Газиместану од времена крваве косовске битке. Кроз предања аутохтоног становништва, поезију и веровања, божур се провлачи као честа тема, као неодвојиви део легенде о косовским јунацима, српским

32 Рудаковић О., Универзитет у Новом Саду, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, *Туристичка валоризација простора Србије у функцији издвајања културних пејзажа као нове категорије светске баштине*, докторска дисертација, Нови Сад, 2004.

витезовима који су се на Газиместану храбро супротставили турском освајачу. Током стравичне битке из мора њихове крви никли су крвавоцрвени цветови божура као симбол победе живота над смрћу. Од Косовске битке, па даље кроз векове, косовски божур остаје живи симбол косовских витезова.[33]

Газиместан има непроцењиву вредност и као географски простор који представља најзначајније историјско место српског народа и његово духовно средиште. Такође, може се препознати и са критеријумом IV, јер представља ванредни пример грађевине или архитектонске целине, или пејзажа који илуструју значајне фазе у људској историји, као и значајну етапу у историји друштва.

Идентификација одређеног простора као културног пејзажа јесу места где постајемо свесни односа човечанства и времена, и човечанства и природе. Пејзаж нам говори о прошлости и будућности. Он није само идеја, питање одакле долазимо и где идемо, већ потреба како би потврдили лични идентитет као мотив за даљи опстанак.

Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа

- Препорука Р(95)9 о интегралној заштити културних пејзажа као сегменту пејзажне политике (усвојена од стране министарског комитета 11. септембра 1995. године на 543. заседању заменика министара).
- Препорука Р(98)4 о мерама промовисања интегралне заштите историјских целина које се састоје од непокретних и покретних добара (усвојена од стране министарског комитета 17. марта 1998. године на 623. заседању заменика министара).
- Препорука РЕЦ(2003)1 о промовисању туризма у циљу унапређивања културног наслеђа као фактора одрживог развоја. (усвојена од стране министарског комитета 15. јануара 2003. године на 824. заседању заменика министара).

Литература

Ахметовић Томка 1996: Ahmetović T. D., *Turistička promocija kulturnih dobara*. Novi Sad.

Ахметовић Томка 1998: Ahmetović T. D., *Uređen spomenički prostor, osnov za zaštitu i bolji turističku prezentaciju*, Beograd.

Ахметовић Томка 2000: Ahmetovič T. D., *Prostorne kulturne – istorijske celine – šansa za kulturni turizam*, Novi Sad.

Ахметовић Томка: Ahmetović Tomka Dragica, Animacija u turizmu: Program edukacije, Turističke potrebe i navike, Fakultet za sport i turizam, Novi Sad

33 Бобан В., *Народна књижевност*, Универзитет у Приштини, Филолошки факултет.

Ахметовић Томка 1998: Ahmetović T. D., *Kultura kroz prostor, vreme*, Univerzitet u Novom Sadu, PMF, Institut za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.

Бован 1980: Bovan V., *Narodna književnost Srba na Kosovu i Metohiji*, Jedinstvo, Priština.

Вилис 1992: Willis G Ken & Garrod D Guy, *Assessing the value of future landscape – Landscape and Urban Planing 23*, 17–23.

Драгичевић Шешић, Стојковић 2000: Dragićević Šešić M., Stojković B., *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd.

Драгичевић Шешић 2002: Dragičević Šešić M., „Turističke potrebe kao kulturne potrebe", *Kultura* br. 103/104, Zavod za proučavanje kulturnog, Beograd.

Ђукић Дојчиновић 2005: Đukić Dojčinović V., *Kulturni turizam: menadzment i razvojne strategije*, Clio.

European Landscape Convention, Council of Europe, Florence 2000.

Еткинсон 1993: Aitchinson J., *Cultural landscapes in Europa Geographical Perspective International Centre for Protected landscapes*.

Коен 1973: Cohen, E., „Nomads from Affluence: Notes on the Phenomenon of Drifter-Tourism", *International Journal of Comparative Sociology* 14, 89–102.

Културно наслеђе, Избор најзначајнијих докумената Савета Европе у области културног наслеђа, Mnemosyne, Београд, 2004.

Лазић 2006: Lazić L., *Organizacioni faktori*, Univerzitet u Novom sadu, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Novi Sad.

Лисицин 2002: Lisitzin K., Stovel H, „Training Challenges in the Management of Heritage Territories and Landscapes", in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World heritage, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy, 11–13 November 2002, World Heritage Paper 7, 33–36.

Мартиновић 2003: Martinović P., *Turistički promet Crne Gore i strateški pravci njegovog značaja razvoja*, Magistarski rad, Ljubljana.

Медаковић 1989: Medaković D., *Boj na Kosovu u likovnim umetnostima*, Srpska književna zadruga.

Мичел 2000: Mitchell N., Buggey S, „Protected Landscapes and Cultural Landscapes: Taking Advantage of Diverse Approaches", Landscape Stewardship: New Directions in Conservation of nature and Culture, The George Wright Forum 17 (1), 35–46.

Миленковић 2004: Milenković S., *Menadžment proizvoda turističke destinacije*, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultete, časopis Ekonomske teme 1-2.

Реисинер 1994: Reisinger Y., *Tourist-Host Contact as a Part of Cultural Tourism*, 24. World Leisure and Recreation, 36 (Summer).

Рослер 2002: Rössler M., „Linking Nature and Culture: World Heritage Cultural Landscape", in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World heritage, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshops, Ferrara – Italy,11–13 November 2002, World Heritage Paper 7, 10–15.

Рудаковић 2004: Rudaković O., Univerzitet u Novom Sadu, PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, *Turistička valorizacija prostora Srbije u funkciji izdvajanja kulturnih pejzaža kao nove kategorije svetske baštine*, doktorska disertacija, Novi Sad.

Стебинс 1996: Stebbins R. A., *Cultural Tourism as Serious Leisure: Annals of Tourism Research*, Vol 23 (4).

Семприни 1999: Semprini A., *Multikulturizam*, Clio, Beograd.

Стојковић 1992: Stojković B, *Evropski kulturni identitet I umetničko stvaralaštvo*, Fakultet političkih nauka, Beograd.

Стивенсон 2002: Stephenson J, *Heritage Landscapes: A Landscape Approach to the Identification,* Conservation and Interpretation of Historic and Cultural resources, Draft Methodology for a Heritage Landscape Study, ICCROM.

Стојковић 1995: Stojković B., *Kulturna politika evropske integracije*, Institut za evropske studije, Beograd.

Стешић–Стојковић 2003: Štešić M., Stojković B., *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd.

Унеско 1998: *UNESCO Glasnik*, Zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu tehničku saradnju republike Srbije, Beograd.

Унеско 1992: *UNESCO: Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, World Heritage Committee, Sixteen session, Santa Fe, USA, 7/14 December 1992.

Унеско 1992a: *UNESCO: Revision of the Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention: Report of the Expert Group on Cultural landscape*, La Petite Pierre (France, 24–26 October 1992).

Унеско 1994: *UNESCO: Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, World Heritage Committee, February 1994.

Ферони, Гвидо 2001–2002: Ferroni A. M., Guido M. R., *Carta del Rischio e paesaggio culturale*, Istituto Centrale per il Restauro, Roma.

Фовлер 2003: Fowler P., „World Heritage Cultural Landscapes, 1992–2002: a Review and Prospect", in: *Cultural Landscapes: the Challenges of Conservation*, World Heritage 2002, Shared Legacy, Common Responsibility, Associated Workshop, 11–12 November 2002, Ferrara – Italy, World Heritage Papers 7, UNESCO World Heritage Centre 2003, 17.

Хауард 1996: Howard H., *Redefining Cultural Tourism*, Annals of Tourism Research Vol 23 (3), 707–709.

Хаџић 2005: Hadžić O., *Kulturni turizam*, Univerzitet u Novom Sadu, Departman za geografiju, Novi Sad.

Шекарић 2008: Шекарић Б., *Концепт културног пејзажа у контексту очувања културног и природног наслеђа*, Европски центар за мир и развој, (ECPD), Београд, 248–256.

Штетић 2003: Štetić S., *Geografija turizma*, Cicero, Beograd.

Штешић–Тодоровић 1995: Štešić S, Todorović A., *Turističke potrebe i turistička ponašanja*, CICERO, Beograd.

Miodrag R. IVANOVIĆ

GAZIMESTAN AND VELIKA HOČA AS POTENTIALLY PROTECTED CULTURAL LANDSCAPES IN THE REGION OF KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The fact that Kosovo and Metohija is rich with archeological remains of numerous and different cultures flourishing and developing within, also numerous medieval monasteries, natural and cultural potentials , history and tradition, point to the possibility that this region could become attractive in future for the tourism and cultural tourism needs.

This hypothesis is proved in practice by tourist super powers in Europe and the world, Italy, France, Russia, the USA, Canada, which today levy immense income from cultural tourism, whose constitutive part comprises Cultural landscapes as well. Two such subject areas in Kosovo and Metohija - Gazimestan and Hoča are chosen for the study; by a detailed analysis a conclusion will be drawn whether these areas have potentials to be nominated for the World cultural list as Cultural landscapes in Kosovo and Metohija.

The research is multidisciplinary; this paper presents an innitial study of cultural landscapes in this region and examines possibility of its culture and tourist presentation. A well organized, conceived and timely placement of cultural landscapes opens a new segment in the cultural tourism offer. This research will prove the importance of promoting cultural landscape and its revival through cultural heritage, as well as its incorporating into modern tourist offer.

Key words: Gazimestan, Velika Hoča, Kosovo and Metohija, cultural heritage, cultural tourism, cultural landscape, Tentative List.

Рад је предат 14. априла 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА

УДК 93/94 Тукидид
327:141.7(38)"-04"

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

ТУКИДИДОВ РЕАЛИЗАМ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА**

Апстракт: Тукидид се сматра изумитељем политичког реализма. У своје доба утврдио је основне премисе реализма – безбедност и опстанак. Утицао је на потоњи развој реализма оличеног у делима Макијавелија, Хопса, Моргентауа, Кара, Нибура, Арона, Волца и др. Они ће систем међународних односа назвати анархичним, јер не постоји врховни арбитар који би државе принудио на адекватно понашање. Своја виђења реализма изнео је у делу „Пелопонески рат" утврдивши анархичност односа међу државама тога доба. Такав систем се није заснивао на правди и моралу, већ су сила и моћ били преовлађујући чиниоци. Тукидид је увео категорију праведених ратова тврдећи да је Спарта водила праведан рат против увећане моћи Атине, и поштовала моралне принципе. Међутим, Тукидид овде улази у противречност, јер је и сама Спарта, као највећа копнена сила тога времена, морала да употреби силу да би савладала Атину. Тукидид је силу сматрао условом за постизање других циљева, што је касније прихватио и Рејмон Арон. На примеру рата између Атине и Спарте успешно је објаснио биполарни поредак равнотеже снага у коме је сукоб између водећих чланица два супротна табора могућ тек на крају, а да је пре тога долазило до сукоба између слабијих држава чланица оба табора. Употребу силе и моћи Тукидид је објаснио на примеру Мелошког дијалога између изасланика Атине и Мелоса. Ту је до изражаја дошла политика силе Атине, независно од тога што је Мелос имао своју независност.

Кључне речи: Атина, Спарта, Пелопонески рат, реализам, морал, анархија, велике силе, биполарна равнотежа снага.

---

* Виши научни сарадник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије*, ев. бр 178028, који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Уводна излагања

У историји међународних односа, сила и моћ, које чине основу реалистичке политике, сматране су чиниоцима од прворазредне важности у односима држава. У староиндијској филозофији рат је сматран „вечитим поретком ствари на овом свету".[1] Тукидид је, разматрајући односе међу државама, дошао до закључка да се они више заснивају на сили, а мање на правди и моралу.[2]

Услед недостатка једног поретка који би био одржаван активностима наддржавне власти (светска влада), долази се до закључка да су односи међу државама остављени вољи сваке државе понаособ (чувена анархичност међународног система). Надаље, код старогрчких филозофа налазимо идеје које важе и дан данас. Код Аристотела налазимо идеје о расним и географским теоријама о друштву. Старогрчки филозофи указују и на однос између политичког поретка и спољне политике где тиранија и недемократски системи чешће воде рату од демократских.

Реалистичка теорија присуство силе схвата као неминовност и придаје јој улогу покретачке снаге у друштвеном развоју. Узроци агресивног понашања могу бити у самој људској природи или у самој политици, која је, као таква, политика силе. На то нас наводи и само историјско искуство.

Родоначелником политичког реализма сматра се Макијавели, по коме је „оружје изнад закона, те, стога, оно што омогућује опстанак државе је пре квалитет оружја него квалитет устава".[3] Теорија међународних односа почиње да се развија Хопсовом теоријом природног стања где долази до рата „свих против свакога". Ова теорија ће касније утицати и на модерне реалистичке мислиоце: Арон, Моргентау, Нибур, Кар. Међународни односи се налазе у природном стању, јер је државама дозвољено све у заштити њихових интереса. Хегел оправдава рат, даје му обележје славе и силу уздиже до општег духа појединца и друштвене заједнице.

Са развојем позитивизма у социологији (Конт), сила се у међународним односима тумачи у оквиру одредница друштвене средине. Прагматизам у америчкој теорији и пракси после Другог светског рата утиче на то да сила буде схватана као чинилац од прворазредне важности у односима међу државама – постаје и циљ и средство држава у њиховим спољним односима.

---

1 Срђан Словић, *Схватање силе и моћи у теорији међународних односа Рејмона Арона*, магистарска теза, ФПН, Београд 2002, 9.

2 Исто, 9.

3 Исто, 10.

Суштина реализма у међународним односима са посебним освртом на Тукидидов реализам

Својим развојем кроз друштвене науке и међународне односе, реализам је оставио следећа достигнућа:

1. Песимистички поглед на људску природу,
2. Могућност да се евентуални сукоби решавају путем рата,
3. У гро план се стављају питања опстанка и безбедности, и
4. Песимизам у погледу постизања напретка у међународној политици.[4]

У својим односима према другим људима човек се бави својим проблемима уз жељу да буде на месту управљача. Исто важи и за међудржавне односе. Жеља да се другима овлада, а да се не буде предмет владавине јесте жеља сваке индивидуе (државе). Чини се да је нагон за самоодржањем филогенетски учвршћен у човеку. Жељу државе за доминацијом над другима је најсликовитије објаснио Моргентау, отац модерне реалистичке политике. У том циљу истиче следеће:

> „Угаони камен ове теорије је *концепт интереса дефинисан у смислу моћи*. Овај концепт омогућује везу између разума који покушава да разуме међународну политику и чињеница које треба схватити. Он политику одређује као независну сферу акција и схватања, одвојено од осталих, као што су: економија, етика, естетика или религија. Претпостављамо да државници мисле и поступају саобразно постулату о интересу дефинисаном као моћ, на шта нас подсећа и историјско искуство."[5]

Независно од чињенице што се Моргентау сматра родоначелним политичког реализма, било је и пре њега мислилаца који су били истинске претече реалистичке политике у међународним односима. Ту, пре свега, мислимо на Тукидида и његово тумачење односа између грчких полиса и између самих полиса и суседних држава. Моћ ставља у средиште своје анализе. Касније ће Макијавели и Хобс овакву политику дефинисати као политику моћи (*power politics*). Таква политика представља праву арену супарништава где се као основни циљ држава намеће опстанак. Потоњи реалисти (Моргентау, Арон, Нибур, Кар и многи други) ће овакав систем назвати системом анархије услед непостојања врховног арбитра који би државе принудио на адекватно понашање.

---

4 Ово су базична начела реализма у међународним односима, а никако не и коначна. Детаљније о реалистичкој теорији међународних односа видети у следећим изворима: Срђан Словић, *Реалистичке, либералне, институционалистичке и теорије међународног друштва у међународним односима – студија случаја Косова и Метохије*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2016. и Игор Јанев, *Међународно право и међународни односи*, Институт за политичке студије, Београд, 2012.

5 Hans Morgenthau, *Politics Among Nations*, Knopf, New York, 1948, 13–23.

Државе су и главни субјекти међународних односа, а питање правде ће бити остављено вољи сваке државе понаособ (*ultima razio*). Основна сврха спољне политике јесте одбрана националног интереса државе. Тај интерес се не брани једнако, јер сама моћ није једнако распоређена међу државама. Постоји хијерархија моћи међу државама. Постоје слабије и јаче државе. Односи међу јачим креирају међународну политику засновану на хијерархији. Овакво стање Хопс сликовито објашњава као „стање надметања, неповерења и жеље за славом. У првом случају човек тежи освајањима ради добитака, у другом ради безбедности и у трећем ради престижа."[6] Сва три стања су иманентна човековој природи.

Своја виђења реалистичке политике Тукидид је представио у свом делу „Пелопонески рат". Посебан акценат је ставио на атински империјализам, јер су Атињани истицали да нема поретка у свету који спроводи правду, па су односи у тадашњој светској заједници били анархични. Правда је била ирелевантна за међународну политику. Овакву политику бранио је и атински изасланик у Спарти. То није значило природно право јачег да осваја друге слабије, већ да је то тако у односима међу државама.[7] У „Мелошком дијалогу" (о овоме ће касније бити више речи), Тукидид потенцира став Атињана да у међународној политици нема места правди, осим у случајевима када су средства силе неделотворна у својој примени на обе стране и под условима једнаке моћи, што никако не може бити у односима међу државама. На овакав закључак Тукидида је наводило историјско искуство. О правди се не може говорити у случајевима када велика сила попут Атине изврши напад на Мелос без објаве и побије целокупно мушко становништво, а жене и децу претвори у робље.

Што се Спарте тиче, њен рат против Атине сматран је праведним, јер се водио против доминације једне велике силе, каква је у то време била Атина. Спарта и њени савезници веровали су у космичку правду и морални поредак који влада у односима међу државама, а сам Бог ће казнити неправду и наградити правду. На крају је Спарта добила рат који је трајао 431–404. године пре нове ере. С друге стране, Спарта рат није добила поштујући морална начела, већ се сама наоружала како би постала водећа копнена сила тога доба. Атина је важила за преовлађујућу поморску силу тога периода. Ово је једини начин да се добије рат у анархичној структури међународног поретка. Државе се налазе у природном стању (Хопсовски речено), јер не постоји врховни ауторитет који би се поставио изнад држава. Основни закључак који се из овога изводи јесте да „у стању анархије државе не могу

6 Thomas Hobbes, *Leviathan (1651),* Richard Tuck, ed. Cambridge, Cambridge University Press, 1991, 88–89.

7 Peter J. Arensdorf, „Thucydides' Realist Critique of Realism", *Polity*, Vol. 30, No 2, Winter 1997, Palgrave Macmillan Journals, 231–265 (236).

себи да приуште моралност."[8] Да би се из анархије створио какав такав поредак, државе треба да следе своје безбедносне интересе.

Као савремени мислилац свога доба, Тукидид није у потпуности одбацивао могућност моралног значаја одређене политике. Бранећи реалистичко понашање Атине, Тукидид оставља простор за питања права и морала. Касније ће ово преузети Моргентау и истицати да „човек лишен свих морлних скрупула није ништа друго него животиња".[9] У Тукидидовим разматрањима је присутан и мултидисциплинарни приступ, што се најбоље види из наступа атинског изасланика у Спарти, који је истицао да Атињани не смеју бити оптужени за успостављање царства, јер су једноставно принуђени да то чине у циљу славе, части и интереса. Пренесено на раван савремених међународних односа то би значило историјско-социолошки мултидисциплинарни приступ циљева спољнополитичке оријентације држава Рејмона Арона. Не постоји само моћ ради моћи, већ као услов за постизање других циљева. Поред простора, становништва и ресурса постоје и тзв. апстрактни циљеви држава: безбедност, моћ и слава.[10] Слично схватање заступа и Арнолд Волферс, који прави разлику између „филозофије избора"[11] и „филозофије потреба"[12]. Филозофија избора има етички карактер, док филозофија потреба – реалистички. Избор предвиђа слободу у погледу циља који треба следити и која средства користити. Филозофија потребе значи да су средства принуде ван моралне контроле. Све спољнополитичке одлуке су изван људске контроле. Саобразно одсуству слободе избора понашају се и актери.[13]

Пелопонески рат у фокусу биполарне равнотеже снага

Тукидид своју пажњу усмерава на равнотежу снага између Атине и Спарте, чиме указује на настанак биполаризма у односима међу државама. Штавише, тада такав тип равнотеже достиже свој врхунац. Тукидид је истраживао читав спектар односа и открио значај и погубност „Пелопонеског рата". Све до

8 Исто, 238.

9 Ljubivoje Aćimović, *Nauka o međunarodnim odnosima – teorije i istraživčki pravci*, Naučna knjiga, Beograd, 1987, 63.

10 Srđan Slović, „Teorijski pristupi Rejmona Arona i Hansa Morgentaua", *Međunarodna bezbednost – inovacioni pristupi,* Inovacioni centar fakulteta bezbednosti, Akademska kjnjiga, Beograd, 2014, 87–112.

11 Arnold Wolfers, *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*, John Hopkins' Press, 1962, 250.

12 Исто, 250.

13 Атина се бојала увећања моћи Персије, која би јој сметала у остваривању њених интереса. Увећање моћи Атине изазвало је страх код Спарте (биполарна равнотежа) и принудило је да уђе у рат.

објављивања његових дела, историја грчких ратова била је посматрана као лабаво повезан скуп догађаја. Пелопонески рат је у својој основи имао четири врсте сукоба у периоду од 431. до 404. године пре нове ере. То су следећи сукоби: Архидамов и Декелијски рат, Никијски мир и Сицилијанска експедиција. Од ова четири сукоба Тукидид је својом анализом створио један нови догађај.

Пошто нам је узрок рата познат, са аспекта науке о међународним односима Тукидид га у своје време тумачи трећим имицом Кенета Волца.[14] Прави узрок рата је чуван од очију јавности, али је нагло јачање моћи Атине упалило аларм код Спартанаца. Анархични систем тадашњих међудржавних односа само је подстицао рат услед одсуства врховног арбитра, који би ограничио моћ једне на штету друге државе супротног табора. Одређену улогу одиграли су и Коринћани, јер су поседовали другу флоту по величини (одмах после Атињана), тражили су помоћ Атине, што је угрожавало односе према Спарти. Овде се види да биполаризам не претпоставља директно сучељавање двеју најјачих чланица, већ прво на сцену ступају мање силе. Судар двеју најмоћнијих чланица супротстављених табора остављају се за крај. Тако је и било. Атинска морнарица је интервенисала у спору између Коринћана и Коркижана, што је био повод за избијање рата. Дакле, Тукидид је далекосежно открио да је војна моћ од суштинске важности у безбедносном надметању и никако не може бити надомештена поверењем које се изводи из уговора о пријатељству. Неприхватање овакве чињенице јесте повод за избијање рата, што је резултат биполарне равнотеже снага где сваки хегемон покушава да истисне оног другог.[15]

Са аспекта међународних односа, можемо рећи да су их сачињавали односи између грчких градова који су били државе (Hellas) и између њих и суседних негрчких царстава у виду Македоније и Персије. Ниједна од грчких држава и негрчких суседа нису били једнаки. Својом моћи издвајале су се Атина, Персија и Спарта. Тукидид је увидео неједнакост међу државама, али је она била природна и неизбежна. Оваквој реалности у погледу неједнаке моћи морају да се прилагоде све државе. Уколико то учине, државе могу чак и да напредују, а уколико то не учине, постоји опасност од уништења.

У вођењу спољне политике, маневри су лидерима најјачих супротстављених страна ограничени. Свака кључна одлука има своје последице. Пре него што се донесе коначна одлука, доносилац треба да је пажљиво размотри у односу на последице. У свету где има неједнакости, каква је међународна политика, етичка питања добијају другоразредну улогу, али се никако не могу у потпуности одбацити. Тукидидов реализам ће се посебно увидети

14 Тукидид је делао неколико миленијума пре Кенета Волца, али ова његова далекосежност јесте чињеница да је истинска претеча реалистичке политике у политичким наукама и међународним односима.

15 Детаљније видети у: Benjamin Frankel, *Roots of Realism*, Taylor and Frances, 1996, 212–223.

у дијалогу између лидера Атине и Мелоса до чијег је сукоба дошло 416. године пре нове ере. Мелос је био мања сила од Атине и његови лидери су се одмах позвали на принцип правде, што је значило да се достојанство и част независне државе морају поштовати. Мелошани су дали Атињанима повод за рат, јер се нису прилагодили природној реалности неједнаке моћи међу овим двема државама. Државе немају праве могућности избора, осим деловања саобразно принципима политике моћи где су примарне вредности безбедност и опстанак, док је рат само коначан избор.

Мелошки дијалог као непосредни пример реалистичке политике

Пре него што пређемо на суштину мелошког дијалога, у најкраћим цртама ћемо дати суштину Пелопонеског рата[16]:

– Узрок рата лежао је у страху од повећања моћи Атине;
– Делски савез, коме је сврха била одбрана од Персије за време грчко-персијских ратова, Атина је полако претварала у Атинско царство. У том циљу су се средства намењена за градњу бродова користила у сврхе градње Партенона, а Перикле је седиште Дела преместио у Атину;
– Чланови Делског савеза су полако губили независност и контролу над својим бродовима, а Атина успела да регрутује огромну морнарицу;
– Спарта је, са своје стране као највећа копнена сила у Пелопонеском савезу, са подозривошћу гледала на раст моћи Атине;
– Непосредни повод за рат биле су радње Атине којима је погађала савезнике Спарте. Тако је атинска морнарица интервенисала у спору између Коринта и Коркире, тако што је спречила Коринт да освоји Коркиру у бици код Сиботе. Атина је такође увела санкције против савезника Спарте Мегару;
– Како је Атина била поморска, а Спарта копнена сила, ниједна од њих није могла да оствари превагу у рату. Спартанци су пустошили на копну, а Атињани на мору.
– Такав начин ратовања имао је више психолошки него војни учинак;
– С друге стране, поменути начин ратовања наносио је много штете и прекинуо све трговачке путеве. Трпеле су производња и трговина, што је додатно усложњавало односе међу супарницима. Водила се и велика дипломатска борба како би се унутар противничког табора изазвали нестабилност и раздор, па је дошло до привлачења неких од чланица противничког табора на своју страну;

16 Детаљније о Пелопонеском рату видети у: Robin Osborne, editor, *Classical Greece*, 500–323 BC, Oxford University Press, 2000, 179–195.

– Услед великих ратних разарања и појаве куге склопљен је између Атине и Спарте Никијски мир 421. године пре нове ере. Мир је сматран само привременим решењем, а због покушаја атинског политичара да узме град Арг, дошло је до нарушења мира;
– Касније је на власт у Атини дошла олигархија. На Алкибијадов наговор, атинска морнарица била је послата у Сицилију, одакле су Спартанци добијали намирнице, али је доживела велики пораз. То је била прекретница у рату. Атина је успела да издржи још девет година, али без своје морнарице и уз чињеницу да је Спарта примала помоћ од Персијанаца, онда је пораз Атине био питање времена;
– Последице рата биле су огромне. Атињани су морали сопственим рукама да поруше зидине које су повезивале луку Пиреј са Атином. Такође, морали су да распусте савез, предају бродове и плате велику ратну одштету. Рат је исцрпео и Спарту, као и целу Грчку уопште. Спартанци су морали да препусте малоазијске градове Персији. Овде се очигледно види да је у питању одштета, а она није ништа друго него један од начина успостављања равнотеже снага. Атина је успела да поврати један део некадашње моћи, али никада није досегла прећашњи сјај.

Пелопонески рат је полако улазио у 16. годину свог трајања, али у последњих шест година главни супарници у рату нису имали отворена непријатељства. После 10 година ратовања, стране у сукобу су потписале мировни уговор, који није отклонио неповерење које је међу њима постојало. Свако се бојао хегемоније другог на Пелопонезу и тежио јачању своје моћи како би предупредио намере другог.[17] Сукобљене стране су у одсуству правог надметања користиле субверзију, принуду и убеђивање како би ојачале своје и ослабиле снаге супарника.

Овакву борбу за хегемонију, углавном су осетиле мале, условно речено, независне државе, које су биле принуђене да заузимају једну од страна у биполарном надметању. Једна од држава таквог типа била је и Мелос. Мада је био једна од острвских колонија Спарте, Мелос је остао у овом надметању неутралан. Неутралност Мелоса је била неприхватљива за Атину, па је у том циљу активирала своју морнарицу као знак своје супериорности. Након стратегијског позиционирања своје флоте, атински генерали су послали свог изасланика да са представницима Мелоса преговара о предаји острва.

Представници Мелоса су се сложили да сачекају атинске изасланике приватно, јер су се бојали јавног дочека услед великих реторичких способности Атињана. Изасланици су у старту истакли да уколико се Мелошани

17 Из ове тврдње јасно се види да протагонисти биполарне равнотеже снага не приступају истој искрено, што је касније потврдио и Рејмон Арон у својој анализи међународних односа за време Хладног рата у свом главном делу из области међународних односа, „Paix et guerre entre les nations“ („Мир и рат међу народима“).

предају и постану део Атинског царства, ситуација ће бити мирна и без последица. Мелошани су се држали свог права на неутралност и да нико нема право да нападне уколико за то нема повода (ово су већ претече принципа суверене једнакости држава, неутралности и права на одбрамбени рат). Њихова вишевековна сувереност давала им је за право да је и чувају. Дакле, из приложеног се види да су Мелошани били за право народа, а Атињани за право јачег. Атињани су хтели да им се Мелошани потчине, што је за Атину као велику силу тога доба то било од суштинског значаја.

Потчињавањем Мелоса својој власти, Атина је желела да прошири своје царство и унапреди положај. Уколико би Мелос остао и даље неутралан, то би значило да моћ Атине није на нивоу велике силе.[18] Свесни своје слабије позиције, Мелошани су се надали да ће њихово исправно поступање задобити наклоност Бога и помоћ од свог савезника Спарте. Изасланици су напустили састанак дајући Мелошанима прилику да размотре предлог Атињана и заузму најбољи курс који треба следити.[19]

Мелошани су били одлучни да истрају у поштовању своје неутралности, што би значило напуштање њихове територије од стране Атињана, што није значило ништа друго него припрему за рат. Атињани су победили, побили већину мушког становништва, а жене и децу претворили у робље. Од тада Мелос постаје атинска колонија.

Закључна разматрања

Тукидид није био само изумитељ историје, већ се сматра и изумитељем политичког реализма у међународним односима, чија је основна карактеристика предност силе над правом. У проучавању Пелопонеског рата између грчких градова који су били и државе, Тукидид је дошао до закључка да је одређена хијерархија међу грчким градовима (државама) утврђивала образац понашања. Сама промена у хијерархији међу слабијим државама није утицала на промену поретка у оној мери у којој је на то утицала промена у односима међу великим силама. Пелопонески рат био је резултат промене проузроковане растућом моћи Атине, чиме је засенила највећег супарника – Спарту.

---

18 О Мелошком дијалогу видети у: Thucydides, *the Peloponesian War*, J.M. Dent, New York, G.P. Dutton, Ch. V, 84–119, 1910.

19 Овакво поступање Атине се потврдило и у савременој међународној политици где смо имали пуно примера дипломатије свршеног чина (*fait accompli*). Преговори у Рамбујеу, који су започети 6. фебруара 1999. године и завршени безуспешно 23. фебруара, а настављени 15. марта у Паризу и завршени 18. марта 1999. године без договора између делегације Савезне Републике Југославије и косовских Албанаца – били су типичан пример такве политике.

Оваквим тумачењима међународне политике свога доба, Тукидид је имао одређеног утицаја и на потоње реалистичке мислиоце попут Макијавелија, Хобса, Моргентауа, Нибура, Кара, Арона, Волца и тако даље. Заслужан је и за уобличавање америчке спољне политике након завршетка Другог светског рата и отпочињања Хладног рата. Безбедност је била суштина оваквe спољнополитичке доктрине. Надметање између Атине и Спарте било је аналогно надметању између САД и СССР током Хладног рата. Дакле, до пуног изражаја дошла је биполарна равнотежа снага. Снага једног ривала и њиховог табора могла је бити контролисана снагом другог, и није била ништа друго него однос снага подстакнут супарништвом.

Био је први који је међународне односе објаснио као анархичне и одвојене од моралних начела. Међудржавни односи су неправични, што је Тукидид објаснио на примеру дијалога између Мелошана и изасланика Атине. У овом случају једни чине оно што им моћ омогућава, а други прихватају оно што морају.

Структурални реалисти, који се увелико инспиришу Тукидидом, истицали су да су односи између Атине и Спарте у хеленистичкој епохи биле претеча даљим поларизацијама у светској политици, које су утицале на појаву безбедносне дилеме – борба између супарништава великих сила за доминацију уз прикључивање потенцијалних савезника довела је до биполаризације тадашњег међународног поретка. То је, у ствари, игра чији је збир нула и где добитак једног значи губитак другога.

Тукидидова сентенца да „моћ чини право“ („might makes right“) је касније подржана од Хопса и Макијавелија у класичном периоду, што је значило да се ради о чврстом правилу коме се државе прилагођавају. Ово, са своје стране, значи да спровести моралну политику налик оној у унутрашњим поретку држава, није ништа друго него интервенција у унутрашња питања суверене државе. Историја међународних односа нам је доказ да је оваквих интервенција у прошлости било много.

Литература

Aćimović 1987: Lj. Aćimović, *Nauka o međunarodnim odnosima – teorije i istraživački pravci,* Savremena administracija, Beograd.

Arensdorf 1997: P. J. Arensdorf, „Thucydides' Realist Critique of Realism“, *Polity*, Vol. 30, No 2, Winter, Palgrave Macmillan Journals, 231–265 (236).

Aron R1962: R. Aron, *Paix et guerre entre les nations*, Calman Lévy, Paris.

Frankel 1996: B. Fankel, *Roots of Realism*, Taylor and Frances.

Hobbes 1991: T. Hobbes, *Leviathan (1651),* Richard Tuck, ed. Cambridge, Cambridge University Press.

Janev 2012: I. Janev, *Međunarodno pravo i međunarodni odnosi*, Institut za političke studije, Beograd.

Morgenthau 1948: H. Morgenthau *Politics Among Nations*, Knopf, New York.
Osborne 2000: R. Osborne, editor, *Classical Greece*, 500–323 BC, Oxford University Press.
Slović 2014: S. Slović, „Teorijski pristupi Rejmona Arona i Hansa Morgentaua", *Međunarodna bezbednost – inovacioni pristupi,* Inovacioni centar fakulteta bezbednosti, Akademska kjnjiga, Beograd, 89. (87–112).
Словић 2016: С. Словић, *Реалистичке, либералне, институционалистичке и теорије међународног друштва у међународним односима – студија случаја Косова и Метохије*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић.
Thucydides 1910: Thucydides, *The Peloponesian War*, J.M. Dent, New York, G.P. Dutton, Ch. V.
Wolfers 1962: A. Wolfers, *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*, John Hopkins' Press.

Srđan Ž. SLOVIĆ

THUCYDIDES' REALISM IN INTERNATIONAL RELATIONS

Summary

Thucydides is considered to be the founder of political realism. Even in those times he determined the basic premises of realism – security and survival. He made an impact on subsequent development of realism embodied in the works of Machiavelli, Hobbes, Morgenthau, Car, Niebuhr, Aaron, Waltz etc. They will call the system of international relations as anarchical one since there is no supreme arbitrator which will force states to adequate behaviour.

His views of realism were given in the volume `The Peloponnesian War` where he had determined the anarchy of the relationships among states. Such system did not rely on justice and morale, but force and power were the predominant facts. He also introduces the category of just wars by claiming that Sparta led a just war against the increased power of Athens, and observed morale principles. Nevertheless, Thucydides faces contradictory, since Sparta itself as the largest land force of that time had to use force in order to beat Athens. He went ahead since he considered force and power as a necessary condition to achieve other objectives, which was later on adopted by Raymond Aaron.

Following the example of the war between Athens and Sparta, he successfully analysed bipolar system of balance of power in which the conflict between the leading members of the two opposite blocks was possible in the end, while beforehand there should have been conflicts among weaker members of both blocks. Thucydides explained the manifestation of force and power using example of the Melian dialogue between the envoys of Athens and Melos. It was about the pure politics of force of Athens regardless of the fact that Melos had its independence.

Key words: Athens,Sparta,The Peloponnesian War, realism, morale, anarchy, great powers, bipolar balance of power.

Рад је предат 7. априла 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 341.311(497.1)"1999"
327.5(497.1)"1999"
355.4(497.1)"1999"

*Недељко Д. СТАНКОВИЋ**
Европски универзитет Каллос, Тузла

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ***
Air Serbia, Београд

АГРЕСИЈА НА САВЕЗНУ РЕПУБЛИКУ ЈУГОСЛАВИЈУ 1999. ГОДИНЕ И ЗЛОУПОТРЕБА МОЋИ МЕЂУНАРОДНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Апстракт: Овим радом, у складу са ограниченим простором, разматрамо агресију на СРЈ и конкретизације злоупотребе моћи од стране спољних чинилаца и поступајућих правосудних органа, која, поред кривично-правне одговорности, има и значајну политичку димензију. Овај рад има правни и политиколошки карактер. Научна сазнања о теми рада биће исказана посредством увида у постојећа документа политичко-правне садржине, њихову анализу, законску регулативу и правосудну праксу.

Кључне речи: агресија, моћ, злоупотреба моћи, обустава кривичног поступка, СРЈ.

Дефинисање појмова: агресија и моћ

Одмах на почетку овог научног рада морамо истаћи наш генерални став у вези са појмом агресије. Наиме, неспорно је, на основу увида у постојећи научни фонд правних и политичких наука, да у истом не можемо утврдити постојање опште сагласности у дефинисању, операционализацији и примени овог појма, нити постојање општеприхваћене дефиниција агресије у међународном кривичном праву. У том контексту може се истаћи чињеница да од почетка средњег века до оснивања Друштва народа 1919. године, питање агресије, као појаве и појма, сводило се само на оружани вид и то

* академик проф. др, stankovicnedeljko@gmail.com
** мастер, mijatovic_marina@yahoo.com

у почетку као агресорски рат, а касније свака употреба оружане силе од стране једне државе против неке друге државе. Версајским системом, од оснивања Друштва народа до почетка Другог светског рата, уводи се правни појам агресије као међународни злочин са установљавањем одговорности изазивача рата, проглашава се одговорност државе и појединаца. По завршетку Другог светског рата, први пут су дефинисани и установљени принципи међународне кривичне одговорности и принципи о кривичној одговорности за злочине против мира, формулисани у политичким и правним документима, почев од Атлантске повеље до Нирбершког и Токијског процеса. Од усвајања Повеље Уједињених нација до Ревизионе конференције у Кампали 2010. ради усвајања амандмана на Римски статут који се односи на проблеме дефинисања кривичног дела агресије, постојали су различити теоријски и методолошки приступи у међународном кривичном праву, што је за последицу имало непостојање општеприхваћене дефиниције кривичног дела агресије у међународном кривичном праву и нејединствену примену у међународним кривичним судовима. У постојећем научном фонду, на различите начине у складу са временским чиниоцем, дефинисан је појам агресије, како са теоријско-методолошког аспекта, тако и са аспекта политичких и геополитичких интереса разноврсних субјеката међународне заједнице. Као пример можемо навести доношење Повеље Уједињених Нација и неке дефиниције агресије. Наиме, приликом израде Повеље УН на Конференцији у Сан Франциску 1945. године и претресања предлога сачињеног у Думбратон Оаксу, проблем агресије[1] дефинисан је на два начина. С једне стране, неке државе су предлагале да се агресија дефинише и унесе у Повељу УН (Боливија, Филипини, Колумбија). Друге, које су прихватале настојања наведене три државе, предлагале су: а) да се Повељом УН поново и свечано агресорски рат прогласи међународним злочином, који повлачи одговорност држава и појединаца, и да се прокламује одрицање од употребе силе при решавању међународних спорова[2]; б) да се државе обавежу на одрицање и од економски[3] и идеолошких[4] мера, неспојивих са принципима међународног

1 Премда не садржи дефиницију агресије, повеља четири пута изричито употребљава термин „агресија“, односно „акт агресије“ (Чл. 1. тач. 1; Чл. 39 и Чл. 53 – два пута).

2 V. Амандман Колумбије United Nations Conference on International Organization, Documents, Vol. 6, Comission I, General Provisions (Doc. 215, I/1/10, May 11, 1945. G/14 (st. 528). (У даљем: UN Conference).

3 V. Амандман Бразилије, G/7 (e) and G/7 (e) 4, Doc. 215. I/1/10, May 11. 1945. str. 599, Предлог Перуа упућивао је будућу Генералну скупштину да одређеним мерама спречава сваку економску агресију.Vol. 4, Doc. G/14 (u), May 6, 1945. str. 1–2. V. став Чилеа,, Doc. 2. g/7 (i) (1), May 6. 1945.

4 У своме ставу по питању оснивања ОУН, Влада Уругвајa говори о земљама које проповедају доктрину агресије и рата Vol. 4. Doc. 2. G/7 (a), May 2. 1945. Најшире, међутим, изгледа схватање САД о „много врста агресије“, Doc. 810, I/1/30, str. 3 (344).

права, са поштовањем територијалног интегритета и политичке независности држава, као и са очувањем међународног мира и безбедности.

Дефиниција агресије коју је Боливија предлагала за уношење у Повељу била је овако сачињена:

> „Агресором ће се прогласити држава која у односу на другу државу, учини неки од следећих чина:
>
> a) оружана инвазија територије неке државе;
>
> b) објава рата;
>
> c) напад сувоземним, поморским односно ваздухопловним снагама, са или без објаве рата, на територију, бродове или ваздухоплове неке државе;
>
> d) пружање помоћи наоружаним бандама у циљу вршења инвазије;
>
> e) интервенција у унутрашњу или спољну политику неке државе;
>
> f) одбијање да се спор подвргне предвиђеном поступку мирног решавања;
>
> g) одбијање да се изврши пресуда коју је законито донео неки међународни суд.“[5]

Боливија је предложила и синтетичку дефиницију агресије: „Свака претња, или сваки акт силе са стране једне државе према другој држави, оквалификоваће се као акт агресије учињен против свих чланова Организације.“[6] Филипински предлог садржавао је дефиницију агресије која је представљала комбинацију дефиниције Литвинов–Политис и боливијске дефиниције. Он је садржао и две новине: једну од њих ваља сматрати позитивном, а другу негативном. Позитивна новина састоји се у проширењу чина „блокаде“. Наиме, у смислу филипинске дефиниције (тач. 3), поред поморске, инкриминише се и сувоземна, као и ваздухопловна блокада. Негативна новина састоји се у следећим: филипински нацрт, пре свега, субјектом агресије сматра нацију, а не државу. Док се о нацији може евентуално говорити као о објекту агресије, чини се да се то не би могло као о субјекту. Ово из разлога што нација није субјект ни међународног, ни унутрашњег права; као таква она правно не може ни сама, а ни преко другог (физичких лица) извршити злочин, бити субјектом дела. Зато је боље остати при општеприхваћеном мишљењу да је субјект свих дела агресије држава.

Поред овога, по филипинском нацрту, нација може, али не мора бити оквалификована као агресор, пошто постоји посебна квалификација „нације која угрожава мир“. Најзад, у смислу филипинске дефиниције, агресором се може прогласити она нација која изврши један од наведених чинова у одсуству сукоба. Ниједна од предложених дефиниција агресије није прихваћена.

5 Vol. 4. str. 828 (Doc. 2. G/14 (r), May 5, 1945).

6 Vol. 4. исти документ, 6. Предлог Боливије садржи и објашњења у погледу примена горње дефиниције од стране Савета безбедности.

Сматрајући да би дефиниција агресије... „премашивала могућности ове Конференције и циљ Повеље“, III Комитет III Комисије одлучио је да се држи текста израђеног у Думбартон Даксу и да Савету потпуно препусти да сам оцењује шта представља претњу миру, шта нарушење мира, а шта акт агресије.[7] Такође, нису прихваћени ни предлози о свечаном проглашењу агресорског рата за злочин.

Агресија НАТО и других држава на СРЈ 1999. и злоупотреба моћи Међународног суда правде у Хагу

Агресија НАТО и других држава на суверену и независну Савезну Републику Југославију од 24.3.1999. до 10.6.1999. године, у праву и савременој политичкој пракси представља најтежи облик злочина против мира и повреду норми међународног права, кршење Повеље Уједињених нација и кршење норми националних законодавстава држава агресора и, истовремено, најтежи облик злоупотреба моћи[8] међународне заједнице крајем XX века. Модел за научно истраживање злоупотребе моћи од стране дела међународне заједнице, односно неких „великих сила“ можемо објаснити на основу понашања Међународног суда правде у Хагу по тужби Савезне Републике Југославије против држава НАТО пакта које су учествовале у НАТО агресији на СРЈ 1999. Наиме, НАТО агресија на Савезну Републику Југославију,

7 United Nations Conference, Vol. 12, str. 595 (Doc. 881/III/3/46), June 10, 1945), известилац Paul-Boncour. Против боливијског предлога гласали су, поред осталих, СССР и Белорусија. Doc. 502/IV/3/22, May 23, 1945, str. 350.

8 Према Максу Веберу, „моћ представља изгледе да се у оквиру једног друштвеног односа спроведе сопствена воља упркос отпору, без обзира на то на чему се заснивају ти изгледи.” Михаило Ђурић моћ схвата као „...сваки степен вероватноће да се наметне своја воља у једном друштвеном односу упркос отпору, без обзира на чему почива ова вероватноћа. Власт означава вероватноћу да ће одређена лица послушати једну заповест одређеног садржаја.“ Али, за све је њих заједничко то да подразумевају намерни утицај на мишљење или понашање других. Гајо Петровић прави разлику између, како каже, „три облика моћи: моћ као пука моћ или снага, моћ као надмоћ и моћ као стваралаштво.“ Моћ као пука снага још увек је нешто пред – људско, нешто још не – људско. Моћ као надмоћ, као доминација, облик је неаутентичног, отуђеног људског бивствовања. Моћ као стваралаштво и даривање облик је истински људског бивствовања. Моћ као надмоћ и моћ као стварање и обогаћивање људскости налазе се у непомирљивој супротности. Али оба ова облика моћи претпостављају моћ као снагу. Стваралаштво не може бити немоћно!“ Моћ је по својој суштини друштвена категорија јер се увек успоставља и мери у односу према другом појединцу или друштву, или друштвеног субјекта према природи.“ Моћ је релативна и променљива категорија а не апсолутна и стална, што би иначе била да је природног или надприродног карактера.”

позната као „Милосрдни анђео“, била је највећи ратни злочин на крају XX века, с обзиром на намеру да се разори једна независна и суверена држава, извршивши промена власти у њој и „инсталира“ нова власт која би била кооперативна са њиховим политичким, економским и другим интересима и циљевима, да се окупира и одузме део њене територије на Косову и Метохији (са једним од најбогатијих резерви фосилних горива, рудног богатства и ресурсима питке воде на Балкану), стварајући на тој територији квази државу тзв. „Републику Косово“, претходно јој потпомогнувши, а и даље јој помаже у етничком чишћењу Срба и другог неалбанског становништва са српских етничких простора, спровођењем терора над њима. Један од циљева НАТО-а био је и запосе дање косовско-метохијске територије и изградње војне базе „Бондстил“, како би се САД и НАТО приближили границама Русије.

Савезна Република Југославија 1999. године водила је класичан одбрамбени рат, ратујући са САД и њеним савезницима, помагачима. Опште је познато да су суверену и независну СРЈ напале: САД, Британија, Француска, Немачка, Канада, Италија, Шпанија, Белгија, Холандија, Данска, Турска, Норвешка, Португал, Исланд, Грчка, Луксембург, Пољска, Чешка и Мађарска; а помагале су им придружене државе НАТО-а државе саучеснице: Словачка, Румунија, Бугарска, Македонија, Албанија, Хрватска, Словенија и Босна и Херцеговина (муслиманско-хрватска федерација, без Републике Српске). СРЈ бомбардовало је 13 НАТО држава – Белгија, Канада, Данска, Француска, Немачка, Италија, Холандија, Норвешка, Португалија, Шпанија, Турска, В. Британија и САД (Грчка, Мађарска, Чешка, Пољска, Луксембург и Исланд нису). У нападима на СР Југославију, НАТО снаге користиле су око хиљаду летелица (ловци, ловци-бомбардери, бомбардери, шпијунски авиони итд.), односно скоро цели НАТО, осим Исланда и Луксембурга – који нису имале ваздушне снаге, и Грчке, која није суделовала из политичких разлога. У списак земаља које су нас бомбардовале, не улазе ни Мађарска, Чешка и Пољска, које су се тек придружиле НАТО-у и нису још чиниле део војног апарата, али је Мађарска учествовала, посредно, на тај начин што је НАТО авијацији уступила коришћење својих војних аеродрома, одакле су према СР Југославији полетали „товари смрти“, те је њена одговорност, као саучесника у овом ратном злочину, а према томе и одговорност председника Мађарске као и државног, политичког и војног врха Мађарске, неспорна. Државе које су нас непосредно напале биле су 228 пута веће од Републике Србије, имале су 67 пута бројније становништво и биле су, на основу националног дохотка, 518 пута богатије од Савезне Републике Југославије. Савезна Република Југославија, чија је Република Србија правна наследница, јесте, уз противљење друге републике чланице Црне Горе, пред Међународним судом правде у Хагу 1999. подигла тужбу против земаља НАТО пакта које су учествовале у НАТО бомбардовању СРЈ 1999. године. Суд се прогласио ненадлежним по овој тужби! Ако СР Југославија

у време подношења тужби у пролеће 1999. године није била члан УН, Конвенције о геноциду, нити Статута Међународног суда правде, што је Суд навео као разлоге за ненадлежност, онда би се ти разлози морали уважити и у споровима које суседне земље воде против нас. Међутим, очигледно се Међународни суд правде у Хагу руководио дуплим стандардима, који су били мотивисани политичким разлозима, а под утицајем злоупотребе моћи од стране земаља које су учествовале у бомбардовању и агресији на Савезну Републику Југославију, јер су се у поступку по тужби Хрватске против Савезне Републике Југославије огласили надлежним. Да се ради о двојним (дуплим) стандардима види се из следећег саопштења овог Суда: „Међународни суд правде у Хагу огласио се ненадлежним за тужбу коју је СР Југославија поднела против осам земаља НАТО због геноцида и нелегалне употребе силе током бомбардовања 1999. године." Том одлуком, поступак по тужби СРЈ аутоматски је скинут са списка предмета који се воде пред судом. У пресуди, коју је у хашкој Палати мира саопштио председник суда Ши Јиујонг из Кине, 15 судија једногласно је закључило да СРЈ у тренутку подношења тужбе 24. априла 1999. није била чланица УН, Конвенције о геноциду, нити статута Међународног суда правде, што су нужни услови за надлежност суда. „Суд је стога једногласно закључио да нема надлежности да разматра тужбу СРЈ против осам земаља НАТО", рекао је судија Јиујонг, додајући да се суд није бавио тврдњама које чине суштину оптужби. Правни статус СРЈ у УН који је од 1992. до 2000. године био „противречан" и „неодређен" – зато што земља није била искључена, али јој није било ни дозвољено да аутоматски наследи статус нестале СФРЈ као пуноправне чланице, решен је 1. новембра 2000. када је земља примљена у УН као нова чланица, утврдио је суд. „Суд закључује да у време подношења тужби, 24. априла 1999, СРЈ није била чланица УН, ни, на основу тога, чланица Статута Међународног суда правде и да, следствено томе, није имала приступ суду", рекао је судија Јиујонг. СРЈ није испунила ни правне услове за ванредан приступ Међународном суду правде држава које нису чланице УН и судског статута, наводи се у одлуци. Београд је тужио Међународном суду правде државе НАТО тврдећи да су оне починиле геноцид и нелегално употребиле оружану силу током бомбардовања СРЈ 1999. Тужба је поднета против САД, Шпаније, Велике Британије, Француске, Белгије, Немачке, Холандије, Португала, Италије и Канаде. Из процедуралних разлога, највиши суд Уједињених нација раније се прогласио ненадлежним за тужбе СРЈ против САД и Шпаније. На расправи одржаној средином априла у Хагу, осам преосталих земаља НАТО је тражило да се Међународни суд правде огласи ненадлежним и за тужбе против њих, уз образложење да СРЈ у време када их је поднела није била чланица УН. Ни „ad hoc" Трибунал у Хагу, иако је према свом статуту био надлежан и за злочине које су за време агресије на СР Југославију 1999. године извршиле НАТО снаге, није покренуо ниједан поступак ни против политичких

лидера односних западних држава, ни против војних команданата и непосредних извршилаца из редова НАТО снага.[9] Стога, разматрајући надлежности овог Суда, проф. др Борис Кривокапић констатује следеће:

> „Према његовом Статуту, у временском смислу надлежност Хашког трибунала почиње од 1.1.1991. и траје до дана који одреди Савет безбедности УН после поновног успостављања мира. Тек 2003. (чак 4 године после НАТО агресије) Савет безбедности је утврдио тзв. излазну стратегију. Уосталом, пред Трибуналом се воде поступци против српских функционера и команданата војске и полиције, због наводних злочина извршених на Косову током рата 1999. Дакле, када је реч о дешавањима за време НАТО бомбардовања 1999. временска и просторна надлежност Трибунала су ван сваког спора. У персоналном смислу Трибунал је надлежан у односу на појединце, независно од њиховог држављанства! Другим речима и за припаднике НАТО снага. Поред осталог и позната међународне невладина организација Amnesty International је у свом Извештају сугерисала да НАТО треба да установи тело за истраживање свих оптужби за кршење међународног хуманитарног права, да НАТО чланице морају извести пред лице правде сваког свог држављанина осумњиченог за озбиљно кршење међународног хуманитарног права, да друге државе треба да спроведу кривичне истраге ради гоњења сваког ко је одговоран за тешко кршење међународног хуманитарног права, те да (nota bene!) „Међународни кривични трибунал за бившу Југославију треба да истражи све оптужбе у вази са озбиљним повредама међународног хуманитарног права током Операције уједињена снага, с тим да покрене судски поступак против свакога против кога постоји довољно доказа.“[10]

Подизање оптужнице против челника САД и других држава, челника НАТО, због извршених ратних злочина током агресије на СРЈ 1999. године и злоупотреба моћи великих сила на правосудне органе СРЈ и Републике Србије

Злоупотреба моћи великих сила уочава се и на примеру у вези са обустављањем кривичних поступака против челника држава-чланица НАТО и њихових помагача, а због извршених ратних злочина током агресије на СРЈ од стране НАТО-а 1999. године. Наиме, 29.8.2000. године, Окружни јавни

9 Кривокапић, Борис, „Нешто другачији поглед на међународне кривичне судове“, у: *Хашки ŧрибунал између ŧрава и ŧолиŧике*, ур. Ђирић Јован, Институт за упоредно право, Београд, 2013, 35.

10 *Исŧо*, 35.

тужилац Окружног јавног тужилаштва у Београду, подигао је оптужницу, Пословни број: Кт. Бр. 420/99,[11] против: Била Клинтона, Медлин Олбрајт, Вилијема Коена, Ентони Блера, Робина Кука, Џорџа Робертсона, Жака Ширака, Ибера Ведрина, Алена Ришара, Герхарда Шредера, Јозефа Фишера, Рудолфа Шарпинга, Хавијера Солане и Веслија Кларка, због кривичних дела: подстицања на агресивни рат из чл. 152 у вези чл. 22 КЗ СРЈ, повреда територијалног суверенитета из чл. 135 у вези чл. 22 КЗ СРЈ, убиство представника највиших државних органа, у покушају, из чл. 122 у вези чл. 19 и 22 КЗ СРЈ, ратни злочин против цивилног становништва из чл. 142. ст. 1 и 2 у вези чл. 22 КЗ СРЈ и употреба недозвољених средстава борбе из чл. 148. ст. 2 у вези ст. 1 а у вези чл. 22 КЗ СРЈ. Дана 21.9.2000. године, Окружни суд у Београду је, након главног и јавног претреса, одржаног 18, 19. и 20.9.2000. године, који је вођен по оптужници Окружног јавног тужиоца у Београду Посл. бр: Кт. бр. 420/99 од 29.8.2000. године, у већу састављеном од судије Верољуба Ракетића, као председника већа, судије Горана Петронијевића и судија поротника Милана Марића, Драгослава Гоцића и Душанке Калеб, као чланова већа, са записничарима Данком Јаковљевић и Марином Јелић, у кривичном предмету против оптужених: ВИЛИЈЕМА КЛИНТОНА, МЕДЛИН ОЛБРАЈТ, ВИЛИЈЕМА КОЕНА, ЕНТОНИ БЛЕРА, РОБИНА КУКА, ЏОРЏА РОБЕРТСОНА, ЖАКА ШИРАКА, ИБЕРА ВЕДРИНА, АЛЕНА РИШАРА, ГЕРХАРДА ШРЕДЕРА, ЈОЗЕФА ФИШЕРА, РУДОЛФА ШАРПИНГА, ХАВИЈЕРА СОЛАНЕ и ВЕСЛИЈА КЛАРКА, због кривичних дела подстицање на агресивни рат из чл. 152 у вези чл. 22 КЗ СРЈ, повреда територијалног суверенитета из чл. 135 у вези чл. 22 КЗ СРЈ, убиство представника највиших државних органа, у покушају, из чл. 122 у вези чл. 19 и 22 КЗ СРЈ, ратни злочин против цивилног становништва из чл. 142 ст. 1 и 2 у вези чл. 22 КЗ СРЈ и употреба недозвољених средстава борбе из чл. 148 ст. 2 у вези ст. 1 а у вези чл. 22 КЗ СРЈ, у присуству Окружног јавног тужиоца из Београда Андрије Милутиновића и његовог заменика Небојше Мараша и бранилаца оптужених: оптуженог Вилијема Клинтона, адв. Томислава Војиновића, из Новог Сада, оптужене Медлин Олбрајт, адв. Ане Николић из Београда, оптуженог Вилијема Коена, адв. Драгољуба Барјамовића из Петроварадина, оптуженог Ентони Блера, адв. Воје Беслаћа из Београда, оптуженог Робина Кука, адв. Јована Милетића из Чачка, оптуженог Џорџа Робертсона, адв. Миливоја Смиљковића из Београда, оптуженог Жака Ширака, адв. Славише Мрдаковића из Крагујевца, оптуженог Ибера Ведрина, адв. Душка Вукоја из Крагујевца, оптуженог Алена Ришара, адвоката Миланке Стевовић из Крагујевца, оптуженог Герхарда Шредера, адв. Милана Камперелића из Београда,

11 Архив Вишег суда у Београду, Београд, Оптужница Окружног јавног тужиоца Пословни број: Кт. Бр. 420/99, у: Предмет Посл. бр: К. 449/2001 (ранији број: К. 381/2000)

оптуженог Јозефа Фишера, адв. Божидара Драговића из Београда, оптуженог Рудолфа Шарпинга, адв. Милана Зиндовића из Београда, оптуженог Хавијера Солане, адв. Миљка Живојиновића из Београда и оптуженог Весли Кларка, адв. др Саве Стојановића из Београда, а у одсуству свих оптужених, након већања и гласања, донео и јавно објавио Пресуду[12] Пословни број: К. 381/2000 којом су ОПТУЖЕНИ ОГЛАШЕНИ КРИВИМ за кривична дела која су им стављена на терет, те им је, сваком понаособ, ИЗРЕЧЕНА КАЗНА ЗАТВОРА у трајању од по 20 година. Врховни суд Србије је, поступајући по жалби бранилаца окривљених коју су исти уложили на осуђујућу ɯрвостеɯену ɯресуду Окружног суда у Београду, дана 31.7.2001. донео Решење Посл. бр: Кж. I. 696/01[13], којим је укинуо Пресуду Окружног суда у Београду Посл. бр.: К. 381/2000 од 21.9. 2000. године и ɯредмет вратио ɯрвостеɯеном суду на ɯоновно одлучивање! Враћањем ɯредмета Посл. бр.: К. 381/2000 Окружном суду у Београду на ɯоновно одлучивање, а ɯо Решењу Врховног суда Србије Посл. бр.: Кж. I. 696/01 од 31.7.2001. године, исти је добио нов број: К. 449/2001. Дана 10.9.2001. године, Окружни суд у Београду је донео Решење П. бр.: 449/2001- Кв. 1772/01[14], којим је окривљенима укинут ɯритвор и укинута наредба за издавање ɯотернице. Дана 11.9.2001. године. Окружни јавни тужилац у Београду доноси Решење Посл. бр.: Кт. Бр. 420/99, којим одустаје од кривичног гоњења, односно ОДУСТАЈЕ ОД ОПТУЖНИЦЕ ОЈТ Посл. бр.: Кт. бр. 420/99[15] од 29. августа 2000. године, ЗА СВА КРИВИЧНА ДЕЛА, ИЗУЗЕВ ЗА КД ИЗ ЧЛ. 135. У ВЕЗИ ЧЛ. 22. КЗ СРЈ! Дана 12.9.2001. године, Окружни суд у Београду, доноси Решење Пословни број: К. 449/2001- Кв. 1788/01[16] којим ОБУСТАВЉА КРИВИЧНИ ПОСТУПАК ɯрема окривљенима: ВИЛИЈЕМУ КЛИНТОНУ, МЕДЛИН ОЛБРАЈТ, ВИЛИЈЕМУ КОЕНУ, ЕНТОНИ БЛЕРУ, РОБИНУ КУКУ, ЏОРЏУ РОБЕРТСОНУ, ЖАКУ ШИРАКУ, ИБЕРУ ВЕДРИНУ, АЛЕНУ РИШАРУ, ГЕРХАРДУ ШРЕДЕРУ, ЈОЗЕФУ ФИШЕРУ, РУДОЛФУ ШАРПИНГУ, ХАВИЈЕРУ СОЛАНИ и ВЕСЛИЈУ КЛАРКУ, због кривичних дела: ɯодстицање на агресивни рат из чл. 152 у вези чл. 22 КЗ СРЈ, убиство ɯредставника највиших државних органа, у ɯокушају, из чл. 122 у вези чл. 19 и 22 КЗ СРЈ, ратни злочин ɯротив цивилног становништва из чл. 142 ст. 1 и 2 у вези чл. 22 КЗ СРЈ и уɯотреба недозвољених средстава борбе из чл. 148 ст. 2 у вези ст. 1 а у вези чл. 22 КЗ СРЈ, након одустанка од оптужнице ОЈТ,

12 Архив Вишег суда у Београду, Београд, Пресуда Окружног суда у Београду Пословни број: К. 381/2000, у: Предмет Посл.бр: К. 449/2001 (ранији број: К. 381/2000)

13 Архив Врховног касационог суда у Београду, Предмет: Решење Врховног суда Србије П. бр.: Кж.I. 696/01 од 31.7.2001. године.

14 Архив Вишег суда у Београду, Предмет Окружног суда у Београду Посл. бр.: К. 449/2001

15 Исто, Предмет Окружног суда у Београду Посл. бр.: К. 449/2001; Архив Вишег јавног тужилаштва у Београду, Предмет Окружног јавног тужилаштва Пословни број: Кт. бр. 420/99

16 Исто, Предмет Окружног суда у Београду Посл. бр.: К. 449/2001

од 11.9.2001. године, за сва кривична дела која су окривљенима стављена на терет, ИЗУЗЕВ ЗА КРИВИЧНО ДЕЛО ИЗ ЧЛАНА 135 У ВЕЗИ ЧЛАНА 22. КЗ СРЈ! Како је одредбама члана 10. став 1. тачка 6. Закона о војним судовима било прописано да кривично дело Повреда територијалног суверенитета из чл. 135 КЗ СРЈ спада у искључиву надлежност Војног суда (види „Сл. лист СРЈ" бр. 11, од 3.3.1995. године), то је Окружни суд у Београду, дана 13.9.2001. године, доставио списе предмета Окружног суда у Београду Посл. бр.: К.бр. 449/2001 Војном суду у Београду на даље поступање! Војни и врховни војни тужилац су одмах поднели захтев за заштиту законитости Савезном суду а против одлуке Окружног јавног тужилаштва у Београду, уз образложење да су они требали одлучити и о кривичним делима од којих је цивилно правосуђе одустало. Очигледно су своју надлежност заснивали на надлежности Војног суда на основу одредби чл. 1 и чл. 11. Закона о војним судовима. Дана 17.9.2001. године, Окружни суд у Београду доноси Решење под Посл. Бројем: К. 449/2001 (Кв. 1819/01) којим се оглашава НЕНАДЛЕЖНИМ за поступање у вези кривичног дела Повреда територијалног суверенитета из чл. 135 КЗ СРЈ у вези чл. 22 КЗ СРЈ. Дана 31. децембра 2004. године укинути су Војни судови, а у складу са Законом о преузимању надлежности Војних судова[17], предмет је требало да се врати на Окружни суд у Београду! То се никада није десило. Објашњење у вези са наведеним могли би дати носиоци ондашњих политичких функција, који су у то време били у структури политичке власти, јер је очигледно да се злоупотребила политичка моћ, односно онемогућено да се поступак против ратних злочинаца, челника земаља-чланица НАТО-а и главнокомандујућих челника самог НАТО, настави. У вези са наведеним, односно утврђивање одговорности за пропусте и радње које су довеле до обуставе поступка, вероватно ће бити предмет научне расправе у неким повољнијим правним и политичким околностима, а што важи и за обнову предметног кривичног поступка, с обзиром на чињенице да ратни злочини никада не застаревају![18]

Литература

Ахтисари 2001: М. Ахтисари, *Мисија у Београду,* Филип Вишњић, Београд.

Архив Вишег суда у Београду, Београд, Оптужница Окружног јавног тужиоца Пословни број: Кт. Бр. 420/99, у: Предмет Посл.бр: К. 449/2001 (ранији број: К. 381/2000)

17 Закон о преношењу надлежности војних судова, војних тужилаштава и војног правобранилаштва на органе држава чланица („Сл. лист СЦГ", бр. 55/04)

18 European Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitation to Crimes against Humanity and War Crimes, CouncilEurope, Strasbourg, 25.I.1974, http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/082.htm, (10.10.2016.)

Архив Вишег суда у Београду, Београд, Пресуда Окружног суда у Београду Пословни број: К. 381/2000, у: Предмет Посл.бр: К. 449/2001 (ранији број: К. 381/2000)

Архив Врховног касационог суда у Београду, Предмет: Решење Врховног суда Србије II. бр.: Кж.I. 696/01 од 31.7.2001. године

4.- Архив Вишег суда у Београду, Предмет Окружног суда у Београду Посл. бр.: К. 449/2001.

Бабић 2008: Ј. Бабић, „Страна војна интервенција: између оправдане помоћи и незаконитог насиља", у: *Хуманиŧарне војне инŧервенције*, Службени гласник, Београд.

Вебер 1976: М. Вебер, *Привреда и друшŧво*, Том први, Просвета, Београд.

Вучинић 1999: З. Вучинић, *Кривична одґоворносŧ државе у међународном ŧраву*, Службени лист СРЈ, Београд.

Вучинић 2001: З. Вучинић, *Међународно раŧно и хуманиŧарно ŧраво*, ВИЗ, Београд.

Вуковић 2000: Ж. Вуковић, *НАТО бомбардовање Јуґославије и уґрожавање ŧрава на здраву живоŧну средину*, Радничка штампа, Београд.

Ђурић, 1964: М. Ђурић, *Социлоґија Макса Вебера*, Матица Хрватска, Загреб.

European Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitation to Crimes against Humanity and War Crimes, CouncilEurope, Strasbourg, 25.I.1974, http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/082.htm, (посетио 10.04.2014.).

Закон о преношењу надлежности војних судова, војних тужилаштава и војног правобрнилаштва на органе држава чланица („Сл. лист СЦГ", бр. 55/04)

Јовановић 1935: С. Јовановић, *Из исŧорије ŧолиŧичких доŧрина*, Књига прва, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. Београд.

Кривични законик, („Сл. гласник РС", бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012 и 104/2013)

Кривични закон Савезне Републике Југославије („Службени лист СФРЈ", бр.44/76-1329, 36/77-1478, 34/84-895, 37/84-933, 74/87-1743, 57/89-1441, 3/90-63, 38/90-1217, 45/90-1340, 54/90-1773 и „Службени лист СРЈ", бр. 35/92-651, 37/93-816, 24/94-273, 61/01 од 09.11)

Кривокапић 2013: Б. Кривокапић, „Нешто другачији поглед на међународне кривичне судове", у: *Хашки ŧрибунал између ŧрава и ŧолиŧике*, ур. Ђирић Јован, Институт за упоредно право, Београд.

Nedeljko D. STANKOVIĆ
Marina D. MIJATOVIĆ

AGGRESSION AGAINST THE FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA IN 1999 AND ABUSE OF THE INTERNATIONAL COMMUNITY POWER

Summary

In the Charter on Human rights (2003) in Article 21 which contains definition of the principle ne bis in idem, the possibility of repeating criminal proceedings to the detriment of the accused (who was acquitted by a final decision or the criminal procedure against him was suspended by a final decision) is not excluded! Accordingly, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Article 4 paragraph 2 Protocol No. 7 with the Convention, does not prevent reopening of criminal procedure to the detriment of the accused in case there are proofs of new or newly found facts, or in case that in the previous proceeding crucial breech had occurred which could have effect on its outcome. As Regulation of Article 16 paragraph 2 of the Republic of Serbia Constitution gives priority to international acts over national legislative laws, thus they can be directly applied.

Key words: UN Charter, Charter on Human Rights, aggression, power, abuse of power, suspension of the criminal proceedings, FRY.

Рад је предат 1. маја 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

СОЦИОЛОГИЈА

УДК 316.752-057.875(497.11)

*Оља М. АРСЕНИЈЕВИЋ**
Факултет за пословне студије и право,
Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд

*Милан Ж. РАДОСАВЉЕВИЋ***
Факултет за пословне студије и право,
Универзитет „Унион – Никола Тесла“, Београд

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА СОЦИО-КУЛТУРНИХ ОДНОСА ПРЕМА ИНОВАЦИЈАМА СТУДЕНАТА ИЗ СРБИЈЕ, ВОЈВОДИНЕ И СА КОСОВА

Апстракт: Циљ рада је да покаже како социо-културни фактори и систем вредности појединца утичу на однос према иновацијама. Да би циљ био постигнут спроведено је истраживање у ужој Србији, Војводини и на Косову, и то на студентској популацији, зато што је посебно важно какав однос према иновацијама имају академски грађани, будући послодавци и носиоци друштвених функција. У раду су испитане међукултурне и међуполне разлике у вредностима и ставовима у односу према иновацијама, као и међусобна веза система вредности и односа према иновацијама у три етнокултурне групе студената. Уједно је спроведена кроскултурна провера инверзалности и специфичности везе вредности култура и односа према иновацијама у различитим културним срединама. Узорак истраживања чинило је 426 испитаника из све три културне средине. Спроведено кроскултурно истраживање показало је да постоје међукултурне и међуполне разлике у индивидуалним вредностима испитаника и оне одражавају различитости на линији традиционализам–модернизам: косовски студенти су ближе полу традиционализма, а српски и војвођански полу модернизма. Уочено је постојање значајне међуполне разлике: жене више вреднују оријентацију ка другим људима, а мушкарци

* Ванредни професор, olja.arsenijevic@fpsp.edu.rs
** Редовни професор, milan.radosavljevic@fpsp.edu.rs

вредности спремности на промене, што је у потпуности у складу са ранијим истраживањима рађеним 70 култура. Потврђене су све постављене истраживачке хипотезе.

Кључне речи: социо-културни однос, иновације, кроскултурна компарација, систем вредности, етнокултурне групе.

Увод

Научницима и политичарима у многим земљама јасно је да је од суштинског значаја за економски раст, развој и просперитет друштва прелазак економије у иновативну фазу развоја. Иновативне привреде способне су да генеришу масовни проток иновација, али захтевају одговарајуће културно окружење, науку, образовање, услове за слободу стваралаштва, амбијент за развој предузетништва, као и интелигенцију и креативност, те способност да се иновације успешно инкорпорирају у привреду. За Србију и Косово то значи потребу за озбиљним институционалним реформама и превазилажење културних и вредносних баријера.

Иновативна организациона култура је она у којој је стално побољшавање организације кроз генерисање и примену идеја у свим деловима организације норма понашања запослених![1] Овом дефиницијом се простор за бављење иновативним активностима и скуп иновативних појединаца шири вишеструко и ултимативно – иновативност није привилегија малог броја оних који су за то „задужени" (нпр. запослени у научноистраживачком (НИ) и истраживачко-развојном (ИР) сектору), а још мање је активност која даје резултате у унапред задатим роковима, количинама и појавним облицима. Постојање иновационе културе подразумева мотивисаност свих запослених да перманентно користе своје креативне потенцијале, за шта је предуслов адекватно образовање, стална обука и тренинг, као и услови за генерисање и имплементацију иновација. Иновација, при томе, може бити нови или побољшан производ, процес, услуга, начин рада.[2]

У којој мери је иновативност и иновациона култура заживела у нашој економији и друштву? Које су организационе, финансијске, фискалне, образовне и друге активности покренуте у циљу подршке и промоције изградње иновационе културе становништва и успостављања и функционисања националног иновационог система (НИС) у Србији? Како се све то огледа на

1 Birdi, K. Clegg, C. Patterson, M. Robinson, A. Stride, C. Wood,T. S., „The impact of human resource and operational management practices on company productivity: A longitudinal Study", *Personnel Psychology,* Wiley Online Library, Vol. 61, Issue 3,2008, 469, *http://www.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/peps.2008.61.issue-3/issuetoc*

2 Кутлача, Ђ., *Иновациона култура у Србији – мит или реалност (оквир за једно истраживање*, Факултет за менаџмент, Нови Сад, 2006, 37.

нивоу предузећа, факултета, истраживачке лабораторије? Ово су само нека од питања на која научна јавност тражи одговоре. Ми ћемо у овом раду покушати да дамо одговор на само нека од њих: како социо-културни фактори утичу на однос према иновацијама, како систем вредности појединца утиче на однос према иновацијама, како систем вредности друштва утиче на однос према иновацијама.

Социјалне иновације

Када су у питању технолошке иновације, односно иновације производа и процеса, у методолошким документима ОЕЦД дефинише се седам врста иновационих активности које могу да се појаве током иновационог процеса[3]:

- Истраживање и развој;
- Опремање (машинама и алатима) и индустријски инжењеринг;
- Успостављање производње и предпроизводни развој;
- Прибављање неуграђене технологије;
- Прибављање уграђене технологије;
- Дизајн;
- Маркетинг за нове производе.

За социјалне и иновације у организационом, културном и другим нетехнолошким аспектима, од значаја су, међутим, и друге активности, од којих се издвајају следеће:

1. *Бенчмаркинг*, односно поређење организација међусобно по иновативности, као и поређење метода које се користе у промовисању и извођењу иновационих активности;
2. Директно *укључивање купаца* – корисника услуга у процес побољшања сопствених производа, процеса, услуга;
3. *Селекција* и посебна подршка *запослених* од којих се очекује значајније иновативно понашање у поређењу са другима у организацији;
4. *Прихватање ризичности подухвата*, у смислу толерисања неуспешних иновативних пројеката, уз учење на грешкама, као и награђивање за напор, који не мора нужно да се успешно реализује;
5. *Награђивање успешних* реализатора иновационих пројеката као системски приступ у организацији, који поред финансијског, има и друге облике, типа истицања од стране надређених, наглашавањем личних способности појединаца и креирањем околине у којој су људи мотивисани да слободно размењују идеје и заједнички користе своје потенцијале;

3 Кутлача, Ђ., *Иновациона култура у Србији – мит или реалност (оквир за једно истраживање)*, Факултет за менаџмент, Нови Сад, 2006, 43.

6. *Тренинг и обука за креативност и иновативност*, подразумевајући да се креативност може научити кроз курсеве тражења опортунитета, идентификације проблема, генерисања идеја, евалуације идеја, имплементације идеја и сл.;
7. *Развој културе учења*, кроз подршку перманентног образовања и развоја запослених; *Укључивање запослених у одлучивање* и овлашћивање по свим питањима иновативног функционисања организације;
8. *Обезбеђивање услова за реализацију иновационих пројеката*, у којима запослени добијају шансу да реализују своје идеје и укључују у дизајнирање нових метода рада.
9. Стварање иновационе културе и опште климе у економији и друштву једне државе, која подржава, промовише и подстиче иновативно понашање, све више постаје национални приоритет.

Основна карактеристика социјалних иновација, које у најмању руку, морају ићи паралелно са технолошким (а било би најбоље као њихова претеча, да им крче пут) јесте њихова културна и социјално-психолошка природа. Социјалне иновације су, пре свега, нове социјално-економске институције, резултат реформи, промена „правила игре", типичних модела понашања, базичних претпоставки, веровања и вредности.

Чини се да је успостављање социјалних новина нарочито тешко, нарочито стога што је њихове неопредељене параметре и резултате могуће „глумити" без фактичке реализације (што је у Србији веома чест случај).

Од чега зависи нежељење и отпор социјалним иновацијама? Пре свега од тога што су предмет промене и иновирања сами људи, њихов сттус, навике, понашање, њихове вредности, веровања и базичне претпоставке. Затим од традиционалног устројства друштва, његових социјалних институција, сложеног економског и политичког система, модела међуљудских односа. Све наведено повезано је културом као смислено образованим конструктом (вредности и имплицитне теорије) и особеностима социјалне психологије.

Креативне индустрије – најзначајнији сегмент социјалних иновација

Делатности у којима иновације чине највећи део новостворене вредности и садржаја пословања уопште систематизоване су у оквиру тзв. *креативних индустрија* економија развијених држава света у 21. веку. Маркус креативне индустрије се дефинишу као „оне индустрије које своје порекло налазе у индивидуалној креативности, вештини и таленту, и које имају

потенцијал за стварање послова и богатства генерисањем и коришћењем интелектуалне својине".[4]

У креативне индустрије, ОЕЦД и ЕУ класификују креативне делатности из скупа од класичних индустрија до услужних и других делатности, углавном у области културе, тзв. културне индустрије[5]:

- Класичне индустрије, односно делатности које имају за резултат креацију производа и процеса,
- Оглашавање и маркетинг,
- Радио и ТВ (укључујући и њихове нове форме: кабловска, сателитска и дигитална форма),
- Филмска индустрија,
- Интернет индустрија (укључујући креацију web сајтова и провајдере портала),
- Индустрија садржаја за мобилну телефонију,
- Музичка индустрија: снимање, публиковање и извођење,
- Класично и електронско публиковање (укључујући књиге, компакт дискове, електронске базе података, информационе услуге, часописе и новине),
- Видео и рачунарске игре;
- Мање индустријализоване културне и креативне активности – културне индустрије,
- Визуелне уметности (сликарство, вајарство),
- Извођачке уметности (позориште, опера, концерти, плес),
- Музеји и библиотеке,
- Архитектура,
- Остале креативне активности: занати, мода, дизајн, културни туризам.

Значај овог сектора са економског и друштвеног становишта је изузетан. Креативност је покретач економског раста и кључни је стратешки ресурс за повећање конкурентности у економији заснованој на знању. Креативне индустрије стварају више од 7% БДП у свету, са растом од 10% годишње.[6] У развијеним земљама ОЕЦД, ово су већ водеће индустрије са највећим годишњим растом, који се креће од 5 до 20%. Примера ради, у Великој Британији овај сектор генерише 110 милијарди фунти и запошљава 1,3 милиона људи.

За нашу анализу су посебно важни налази аналитичара о значају креативних индустрија у изградњи економије и друштва заснованог на знању.[7]

---

4 Marcus, C., *Future of Creative Industries – Implications for Research Policy,* Europiean Commission, Brussels, 2005, 3.

5 Ибид. 5.

6 Ибид. 3.

7 Ибид. 7.

- Први налаз указује у ствари на носиоце промене у оквиру четири водећа теоретска именитеља друштва у које се цивилизација помера из индустријског друштва:

Табела 1: Кључне индустрије креативне економије[8]

Сектор	Свет	САД	Учешће САД %
ИР	545	243	44,6
Издаваштво	506	137	27,1
Софтвер	489	325	66,5
Радио и ТВ	195	82	42,1
Дизајн	140	50	35,7
Музика	70	25	35,7
Филм	57	17	29,8
Играчке	55	21	38,2
Оглашавање	40	17	42,5
Архитектура	40	17	42,5
Извођачке уметности	40	17	42,5
Занати	20	2	10
Видео игре	17	5	29,4
Мода	12	5	41,7
Уметност	9	4	44,4
Укупно	**2.240**	**960**	**42,8**

Табела 2: Зараде у изабраним секторима економије САД[9]

Сектор	Укупан број запослених	Просечна цена сата рада у $	Просечна годишња зарада у $
Креативне индустрије	38.278.110	23.44	48.752
Производња	33.238.810	13.36	27.799
Услуге	55.293.720	10.61	22.059
Пољопривреда	463.360	8.65	18.000
Укупно САД	127.274.000	15.18	31.571

- *Друштво знања* – концепт овог друштва је фокусиран на промену у модалитету производње, узимајући у обзир научне, технолошке и економске аспекте производње – означава се и као постиндустријализам;

8 Florida, R., *The Rise of the Creative Class,* Basic Books, New York, 2004, 47.
9 Ибид. 77.

- *Друштво ризика* – овај модел се концентрише на људе, односно на оне који су погођени тим променама – то је социо-културни приступ који води ка постмодернизму и постфордизму;
- *Информационо друштво* или *Трећи талас* – то је друштво у којем се нагласак ставља на импликације информационо-комуникационих технологија на услуге за крајњег корисника;
- *Креативно друштво* – то је најскорији тренд у којем се наглашава да се друштво и економија мењају услед раста људске креативности, која је постала одлучујући извор конкурентске предности;
- Креативне индустрије доприносе развоју економије засноване на знању јер:
  – су интензивне и по знању (*knowledge intensive*) и по људском раду (*labour intensive*),
  – подстичу иновационе активности,
  – имају велики потенцијал за генерисање нових радних места,
  – показују велику извозну експанзију;
- Раст креативне економије представља успешну интеграцију области иновације (*технолошке креативности*), пословања (*економске креативности*) и културе (*уметничка и културна креативност*) у једну делатност, али у интимнијој и снажнијој комбинацији него икада до сада у историји људске цивилизације;
- Економија се помера од старог корпоративног система, који су обликовале велике компаније, ка систему који обликују људи. Ова промена не значи ни да ће нестати велике компаније и корпорације, ни да ће економија бити састављена од малих и средњих предузећа и слободних предузетника, већ само значи да људи представљају критични ресурс креативног доба;
- Промена у економији, наведена у претходном налазу, води ка томе да у креативном добу организациона јединица више није *фирма*, већ *место* – фирме, корпорације итд. ће се оснивати тамо где имају приступ талентованим људима. С друге стране, креативни људи ће бирати места где ће имати услове и за креативност и за пословање, без обзира на организациону форму пословања;
- Интересантна је промена морфологије два вредносна система: *протестантске радне етике* и *боемске етике*! Прва је конформистичка, базирана на логици и структури, доминантна у структури социјалних институција, фирми и корпорација, и по њеној логици, ако је појединац продуктиван и ефективан у свом раду, и институције ће бити продуктивне и ефективне. Боемска етика је више хедонистичка, реализује се у естетским формама, има спиритуалне и социополитичке димензије, али тежи више ка интуицији него логици, и више је индивидуалистичка

него конформистичка. У креативном добу долази до померања управо са протестантске радне етике на боемску етику, што је веома значајна промена када су у питању организација и менаџмент организација и институција креативне индустрије;

- Наглашава се присуство других фактора који утичу на трансформацију економије и друштва данашњице, поред технолошких промена, а то су: раст комплексности и неизвесности друштвеног и економског живота, циљ иновације и конкуренције, питања стварања богатства и сл. Све то повећава захтеве за специфичним знањима, од стране владе, тржишта, различитих група и појединаца. Повећању тражње за специфичним знањима одговара повећана понуда „произвођача знања", кроз велику експанзију система високог образовања. Комбинацијом ове тражње и понуде стварају се услови за нови *мод* производње знања, који карактерише интеграција контекста апликације,трансдисциплинарности и хетерогености;
- Завршавамо ово навођење налаза са локацијом, где раде тзв. „произвођачи знања". То нису ексклузивно само универзитети, индустријске и јавне лабораторије, истраживачки институти, „тхинк-танкс" организације, консултантске агенције и сл. Језгро сектора чија је економска функција креирање нових идеја, нових технологија и новог креативног садржаја су: наука и инжењерство, архитектура и дизајн, образовање, уметност, музика и забава. Око овог језгра су и друге области у којима су професионалци ангажовани у решавање комплексних проблема које захтева независну процену и високо квалитетан људски капитал: бизнис и финансије, право и здравствена заштита.

Ни у овој области не постоји статистика на основу које би могло да се изврши поређење Србије са државама ЕУ и ОЕЦД. Два су основна разлога за то[10]:

- Третирање делатности, које су у раду наведене као креативне индустрије, у статистици, али и економији Србије као потрошња, делатности које не стварају нову вредност!?
- Низак ниво културе патентирања и заштите интелектуалне вредности уопште у Србији, што се огледа у врло малом броју патената, знакова разликовања, и сл. домаћих аутора годишње, за које се тражи заштита у националном Заводу за интелектуалну својину. Све ово нас и упућује да је истраживање утицаја социо-културних фактора и система вредности код студената у ужој Србији, Војводини и на Косову, а које представљамо у овом раду, веома значајно.

10 Кутлача, Ђ., *Иновациона култура у Србији – мит или реалност (оквир за једно истраживање)*, Факултет за менаџмент, Нови Сад, 2006, 48.

Кључни закључак на основу изведене анализе јесте неопходност изградње и развијања *иновационе културе* нације, као предуслова успостављања креативних индустрија, које су главни покретачи развоја и конкуретности економије 21. столећа.

Когнитивни елементи културе

Садржај културе можемо поделити на два дела:

- когнитивни и
- симболички.

Когнитивни део чине оне категорије које омогућавају да ситуације, ствари или појаве у друштву имају исто значење за све чланове. Помоћу њих се креирају заједничко мишљење и понашање.

У симболички део спадају они елементи културе који носе и манифестују та заједничка значења. Ови елементи обухватају све оно што настаје као резултат или последица заједничког мишљења и понашања запослених.

Когнитивни садржај културе чине следећи елементи:

– претпоставке,
– вредности,
– веровања и
– норме понашања.

Да бисмо разумели когнитивне елементе културе неопходно је да се позовемо на социјалну парадигму симболичког интеракционизма, која представља и основу социјалне и когнитивне психологије. Творци ове парадигме, тачније, филозофског правца јесу немачки филозофи Мид и Блумер.[11]

Шта је суштина ове парадигме? Претпоставка да људи придају значења објективном свету који их окружује и на основу њих реагују, тј. понашају се. Људи се понашају у зависности од тога како разумеју свет око себе, а не на основу реалне перцепције и реалног стања ствари и догађања у свету. На пример, да бисмо реаговали на нечију акцију или понашање неког другог човека, морамо их прво разумети, а то разумевање је одређено нашом индивидуалном интерпретацијом те акције или понашања.

Значења која људи придају социјалним ситуацијама у којима се нађу јесу резултат социјалне интеракције, тј. амбијента, претходног знања и реалности, али и нетеракције са другим људима.

Стичући искуства са различитим људима и ситуацијама, људи постају способни да их интерпретирају, не трошећи време и енергију. На бази таквог

11 Јанићијевић, Н., *Организациона култура – колективни ум предузећа*, Економски факултет и Уликсес, Београд, 2013.

искуства, људи стварају типичне слике или шеме неке ситуације, догађаја или људи. Као резултат систематизације и генерализације искуства, настају когнитивне структуре – интерпретативне или менталне шеме. Према Фискеу и Тејлору (Фиске, Таулор, 1984) „когнитивна структура која представља организовано знање о одређеној врсти стимуланса“[12].

Колико интерпретативне шеме могу бити корисне за интерпретацију спољних стимуланса, јер штеде време и енергију, толико оне могу бити и штетне, јер представљају поједностављену слику реалности.

Компоненте интерпретативних шема запослених у организацији можемо разврстати у две групе:

– дескриптивне (базичне претпоставке, метафоре и парадигме) и
– прескриптивне (веровања, вредности и норме).

Прескриптивне компоненте су, по правилу, свесне, док су дескриптивне подсвесног карактера. Веровања и вредности могу бити и подсвесног карактера.

Дескриптивне когнитивне компоненте садрже генерализовано и систематизовано знање и искуство о каузалним односима између ствари, људи и појава у реалном свету. То је, у ствари, интуитивна интелигенција, која се налази у несвесном. Несвесно делимо на заједничко и индивидуално. То заједничко, тј. колективно несвесно омогућује члановима друштва да одговоре на питање „зашто“, односно да разумеју реалност онакву каква јесте – еволутивна интелигенција.

Вредности су, како каже Блумер: „постојана веровања да је одређени начин понашања или одређено циљно стање персонално или друштвено пожељније од супротног начина понашања или циљног стања“[13]. Оне су идеал којем сваки појединац тежи. Наравно, сваки појединац носи са собом свој систем вредности обликован кроз идентификацију са њему важним особама. Овај индивидуални систем вредности може бити компатибилан или инкомпатибилан систему вредности друштва. Да би појединац свој систем вредности прилагодио друштвеном, мора да се социјализује. Зато је период социјализације врло битан.

Веровања су трансформисане вредности потиснуте у подсвест. Вредности се трансформишу тако што се временом устале у пракси, а такође се покажу и успешнима. Веровања представљају ону когнитивну компоненту културе која говори како свет функционише и које узрочно-последичне везе постоје између ствари и појава у реалном свету (логичка и интуитивна интелигенција). Стабилност понашања потиче од веровања.

12 Јанићијевић, Н., *Орīанизациона култūура – колекūивни ум ūредузећа*, Економски факултет и Уликсес, Београд, 2013.

13 Ибид.

Норме понашања имају врло важну улогу. Оне су карактеристичне по томе што продукују устаљене обрасце или моделе понашања.

Базичне претпоставке чине најдубљу компоненту когнитивног садржаја културе. Њихова функција је дескриптивна. Оне систематизују и генерализују основна људска знања и искуство о томе како свет око њих функционише и каква је природа ствари које их окружују. Знање и искуство систематизовано базичним претпоставкама је опште и апстрактно. Стога базичне претпоставке имају веома велики утицај на мишљење и понашање људи. Оне се налазе дубоко у подсвести и зато их је врло тешко мењати или утицати на њих.

Едгар Шеин је пошао од претпоставке да треба правити разлику између површинских манифестација и базичних претпоставки које повезују елементе конкретне културе.[14]

Основне претпоставке и премисе су несвесна полазна основа о природи истине и стварности. Оне зависе од људске природе, времена и простора у којем човек бивствује као и од човековог односа према природи.

Идеологија и вредности конципирају принципе, вредносне норме и ставове, етику и правила по којима друштво функционише. Они најчешће дефинишу међугрупне и међуперсоналне односе.

Претходна истраживања

У кроскултурној психологији и сродним дисциплинама постоје истраживања која указују на то да базичне вредности једне културе утичу, не само на економски развој, здравље популације, продужетак животног века, осећање блаженства и среће, него и на стваралачку и иновациону диспозицију личности.

Упркос наведеној чињеници, веза између културних вредности и иновативности чланова појединог друштва није довољно истражена.

На основу досадашњих кроскултурних истраживања дошло се до закључка да на иновативност утичу два елемента културе: **хоризонталност** (нехијерархичност) друштва и **индивидуализам**.[15]

Иновативност је присутнија у небирократским друштвима, стога што бирократија убија креативност. У бирократским друштвима распрострањен је систем контроле понашања који спутава креативност, машту и иновативност. Изуми и иновације често за собом повлаче радикалне социјалне промене које у хијерархијском друштву теже минимизирању окружујући се прерасподелом власти. У индивидуалистичким друштвима више се цени слобода, неопходна за стваралаштво. Иновативце је неопходно награђивати и материјално и морално, што је карактеристика индивидуалистичких друштава

14 Schein, E., *Organization Culture and Leadership,* Jossey Boss, New York, 1987.

15 Sovetova, O. S., *Socialnaja psihologia inovacii,* Spb:Izd-vo SpbgU, Moskva, 2000.

која умеју да цене и подржавају индивидуализам. Психолошке карактеристике независности, достигнућа и нонконформизма, важне за иновативност и стваралаштво, распрострањеније су у индивидуалистичким друштвима.

Руски психолози, под руководством Журављева, су 1993. спровели емпиријско истраживање психолошке спремности грађана ка иновацијама и према наведеном критеријуму направили поделу социјално-психолошких типова у дијапазону од „активних реформатора" до „активних противника". Добијени резултати сведоче о вишефакторској природи иновативности и неопходности диференцијације оцена психолошке спремности различитих социјалних категорија грађана ка социјалним иновацијама.[16]

Совјетова је у својим истраживањима доказала да иноватиност (како општа, тако и конкретна) може бити повезана са личносним својствима испитаника. При томе се однос према новом и променама (иновациона компонента) појављује као самостална категорија културе појединог народа и има историјске корене, а мења се током времена.

Лебедева је 2009. спровела кроскултурно истраживање вредности и односа према иновацијама на студентској популацији Русије, Канаде и народа Северног Кавказа, а нешто раније и Кине. Њена истраживања су показала да веза вредности и односа према иновацијама има како универзални, тако и културно специфични карактер. Установљена је и веза система вредности друштва са односом према иновацијама.[17]

У истраживањима Долингера и сарадника, спроведеним 2007. године, показано је да креативнији студенти имају другачији систем вредности од својих колега. Резултати су показали да они у свом систему вредности високо вреднују *независност и универзализам*, те да ове две категорије позитивно корелирају са иновативношћу и креативношћу, а *традиција, сигурност и властољубивост* негативно и веома ниско су вредноване у њиховом систему вредности.[18]

Теоријска основа истраживања

Доминантне друштвене вредности, као један од главних елемената културе, утичу на понашање припадника одређеног народа. У новије време најпопуларније и најкоришћеније теоријско полазиште за истраживање вредносног система је Шварцово полазиште.[19]

16 Ибид.

17 Лебедева, Х. М., „Ценности и отношение к иновациям", *Журнал психологии*, Факултет психологии, Москва, 2009. вол. 30, бр. 6, 78.

18 Dollinger, S. J., Burke, A., Gump, N.W., "Creativity Values", *Creativity Research Journal,* Taylor and Francis, 2007. V 19, Issue 2-3, 95,

19 Shane, S., "Why do some societies inent more than others?", *Journal of Business Venturing,* Elsevier, 1992. N. 7, 97.

Ослањајући се на теоријска и емпиријска истраживања Шварц је груписао вредности у десет категорија (типова мотивације): власт, достигнуће, хедонизам, стимулација, независност, универзализам, доброчинство, традиција, конформизам, сигурност.

Многобројна истраживања су показала да овај модел можемо узети као универзалан за све типове друштава. Како индивидуе из различитих друштава могу вредностима придавати различито значење, све наведене вредности груписане су у вредносно-мотивационе опозиције, распоређене на две биполарне осе: *спремност на промене* (независност и стимулација), *конзервативизам* (сигурност, конформизам, и традиција), *самопоуздање* (власт, достигнуће, хедонизам), *акценат на друге* (универзализам, доброчинство).[20]

Полазећи од Шварцове теорије можемо претпоставити да би вредности на полу *спремност на промене* требало да буду у вези са стремљењем ка стваралаштву и иновативности, а вредности на супротном полу *конзервативизам* би требало да буду у негативној вези са иновативношћу.[21]

Иновативне карактеристике личности истраживали смо према упитнику Лебедеве. Овим упитником испитује се индекс иновативности личности на основу оцене креативности, ризика због успеха, оријентације ка будућности и самопоуздања.

Емпиријско истраживање

Циљеви и задаци истраживања:

1. Испитати међукултурне и међуполне разлике у вредностима и ставовима у односу према иновацијама;
2. Испитати међусобну везу система вредности и односа према иновацијама у три етнокултурне групе студената (Србија, Косово и Војводина);
3. Спровести кроскултурну проверу универзалности и специфичности везе вредности култура и односа према иновацијама у различитим културама.

Истраживачке хипотезе:

Х0 – Претпостављамо да су вредности индивидуа у вези са њиховим односом према иновацијама, а карактер те везе може бити кулуролошки условљен.

20 У наведеним истраживањима Долингера, Флориде и Шанеа.

21 Shvartz, S. H., Rugel, T., „Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multi-method studies", *Jorunal of Personality and Social Psichology,* 2006. N. 89, 1014.

Х1 – Претпостављамо да постоје међукултурне и међуполне разлике међу вредностима по опозицији *традиционализам и самоуздржање*.

Х2 – Претпостављамо да постоје међукултурне и међуполне разлике у ставовима према иновацијама (претпостављамо да су ставови војвођанских и српских студената према иновацијама позитивнији него ставови косовских студената), као и да у укупном узорку мушкарци имају позитивнији однос према иновацијама него жене.

Х3 – Претпостављамо да вредности *спремност на промене* и *универзализам* утичу на позитиван став према иновацијама, док *власт* и *традиционализам* утичу негативно.

Х4 – Претпостављамо да утицај вредности на однос према иновацијама има и универзални и културно специфични карактер.

Узорак истраживања:

У нашем истраживању учествовало је три групе студената – српски, војвођански, косовски – из култура за које претпостављамо да имају различите системе вредности, а и различит степен развоја друштва.

Укупно је било 426 испитаника, од тога 193 српска студента, 96 војвођанских и 137 косовских старости од 18 до 28 година.

Табела 3. Узорак истраживања

Културна група	**Број испитаника**	**Године старости**	**Пол**	
Србија	193	18–22	м	81
			ж	112
Војводина	96	18–26	м	34
			ж	62
Косово	137	20–28	м	57
			ж	80

Поступак истраживања:

Истраживање је урађено он-лине попуњавањем упитника. Испитаници су замољени да попуне упитник са седмостепеном скалом, оцењујући сваку од 57 наведених вредности, а да се при томе помогну питањем – „Које вредности су за мене најважније и које утичу на основне принципе мог живљења?“

Истраживање је спроведено у мају и јуну 2016. године.

Инструмент истраживања:

У инструмент су ушла два упитника: Упитник културних вредности Ш. Шварца (*CBC57*) и упитник Н. М. Лебедеве, „Иновативна својства личности“[22].

Варијабле истраживања:

Независне варијабле

1. 10 индивидуалних вредности: власт, достигнуће, хедонизам, стимулација, независност, универзализам, доброчинство, традиција, конформизам, сигурност.
2. 4 вредносне опозиције – конзервативизам (посматрана кроз аритметичку средину вредности сигурност, конформизам, традиција); спремност на промене (посматрана кроз аритметичку средину вредности независност и стимулација); самопоуздање (посматрана кроз аритметичку средину вредности универзализам, доброчинство; акценат на друге (посматрана кроз аритметичку средину вредности хедонизам, достигнуће, власт.

Зависне варијабле

Иновативна својства личности:

a) Креативност – посматрана кроз аритметичку средину одговора на 5 питања
b) ризик ради успеха – посматрана кроз аритметичку средину одговора на 4 питања
c) оријентација на будућност – посматрана кроз аритметичку средину одговора на 3 питања
d) вера у себе – посматрана кроз аритметичку средину одоговра на 3 питања
e) индекс иновативности личности посматрана кроз аритметичку средину скале креативност, ризик ради успеха, оријентација на будућност и вера у себе.

Статистичка обрада података урађена је помоћу *SPSS11.0*

За процену психолошких оцена коришћена је процедура Релиабилиту, користећи коефицијент Кронбахове алфе. За проверу различитости коришћен је *Z-kriterijum* Колмогорова–Смирнова за независност избора. За проверу утицаја варијабли коришћена је *stepwise i enter* анализа, а за контролу пола, година старости и њиховог међусобног утицаја *multicollinearity*.

---

22 Лебедева, Х. М., „Ценности и отношение к иновациам“, *Журнал психологии*, Факултет психологии, Москва, 2009. вол. 30, бр. 6, 78. и Shvartz, S. H. Rugel, T., „Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multi-method studies“, *Jorunal of Personality and Social Psichology,* 2006. N. 89, 1021.

Резултати истраживања

Међугрупне разлике вредности и односа према иновацијама

Статистичку анализа међугрупне разлике вредности студената по креитеријуму Коломогорова–Смирнова дајемо у следећој табели:

Табела 4. Статистичка анализа међугрупне разлике – српски и војвођански студенти

Групе	Српски студенти			Војвођански студенти			*Z - kriterij*
Вредности	***Me***	***Range***	***Min-max***	***Me***	***Range***	***Min-max***	
Сигурност	3.93	3.64	1.98-5.62	3.72	3.87	1.71-5.58	1.61*
Конформизам	3.79	4.78	1.45-6.23	3.91	3.41	2.20-5.61	.73
Традиција	2.10	5.12	.31-4.81	3.11	4.24	.92-5.16	1.77**
Доброчинство	4.58	4.20	2.15-6.35	4.71	3.42	2.18-6-21	.89
Универзализам	3.61	4.63	.85-5.48	3.91	3.30	2.60-5.90	1.77**
Независност	4.67	5.66	1.50-7.00	4.49	3.52	2.31-5.84	1.36*
Стимулација	3.91	7.14	.49-6.65	3.93	5.56	.40-5.96	.45
Хедонизам	3.80	5.40	.02-6.95	4.26	4.40	1.58-5.98	1.55*
Достигнуће	4.34	6.96	1.45-6.85	4.51	2.81	2.89-5.70	1.23
Власт	3.25	6.10	.60-6.70	2.20	5.07	.15-5.22	297***
Конзервативизам	3.48	2.15	1.81-4.55	3.50	2.14	2.27-4.71	.73
Спремност на промене	1.25	4.87	1.64-6.52	4.16	3.79	1.81-5.60	.83
Акценат на друге	4.08	3.63	1.98-5.61	4.34	2.48	2.93-5.42	1.86**
Самопоуздање	3.73	5.21	1.23-6.45	3.63	3.16	2.21-5.37	.77

*$p<0,05$, **$p<0,01$, ***$p<0,001$

Приоритет вредностима *сигурност, независност и власт* значајно је виши код српских студената, а вредности *традиционализам, универзализам* и вредносну опозицију *акцентовања других* више цене војвођански студенти. За представнике косовских студената знатно више него код српских оцењене су вредности *сигурност, конформизам, традиција, универзализам, власт*, а

на нивоу ценосних опозиција вредности *конзервативизма.* Српски студенти у већем степену цене вредности *независност, стимулација, хедонизам, достигнуће, доброчинство*, а на нивоу вредносних опозиција вредности *спремности на промене и оријентације на друге.*

Значајне међуполне разлике уочене су код следећих вредности: *доброчинство, универзализам, оријентисаност на друге* више вреднује женска популација, док су *независност, стимиулацију и хедонизам*, као и *самоуздање и спремност на промене* преференција мушке популације.

Резултати истраживања тако су потврдили нашу хипотезу Х1 да постоје међукултурне и међуполне разлике према вредносним опозицијама *конзервативизам: спремност на промене* и *самоуздање акценат на друге (окренутост ка другима).*

Табела 5. Статистичка анализа међугрупне разлике
– српски и косовски студенти

Групе	**Српски студенти**			**Косовски студенти**			***Z - kriterij***
Вредности	***Me***	***Range***	***Min-max***	***Me***	***Range***	***Min-max***	
Сигурност	3.93	3.64	1.98-5.62	4.24	4.98	1.39-6.38	1.77**
Конформизам	3.79	4.78	1.45-6.23	4.40	4.32	1.57-5-89	3.02***
Традиција	2.10	5.12	.31-4.81	3.80	4.76	1.17-5.93	4.24***
Доброчинство	4.58	4.20	2.15-6.35	4.13	4.26	1.87-6.13	2.7***
Универзализам	3.61	4.63	.85-5.48	3.89	4.03	1.73-5.78	1.66**
Независност	4.67	5.66	1.50-7.00	4.23	3.54	2.18-5.72	2.94**
Стимулација	3.91	7.14	.49-6.65	3.56	5.54	.67-6.21	.93
Хедонизам	3.80	5.40	.02-6.95	3.82	8.16	-1.18-6.98	.73
Достигнуће	4.34	6.96	1.45-6.85	3.84	3.51	2.25-5.76	2.24***
Власт	3.25	6.10	.60-6.70	3.70	5.83	.94-6.77	1.71**
Конзервативизам	3.48	2.15	1.81-4.55	4.12	2.39	2.76-5.15	4.64***
Спремност на промене	1.25	4.87	1.64-6.52	3.80	3.32	2.37-5.36	2.27***
Акценат на друге	4.08	3.63	1.98-5.61	2.60	2.60	2.76-5.36	.96
Самопоуздање	3.73	5.21	1.23-6.45	3.72	3.72	1.82-5.55	1.05

*$p<0,05$, **$p<0,01$, ***$p<0,001$

Табела 6. Статистичка анализа међуполне разлике – цео узорак

Групе	Мушкарци			Жене			*Z - kriterij*
Вредности	***Me***	***Range***	***Min-max***	***Me***	***Range***	***Min-max***	
Сигурност	4.05	4.98	1.39-6.38	4.11	4.48	1.71-6.19	.66
Конформизам	4.01	4.20	1.45-5.64	4.10	4.75	1.48-6.23	.75
Традиција	3.27	5.35	.25-5.60	3.05	6.24	–.31-5.93	.99
Доброчинство	4.19	3.92	2.15-6.07	4.50	4.48	1.87-6.35	1.75* *
Универзализам	3.64	4.93	.85-5.78	3.78	4.12	1.36-5.48	1.49*
Независност	4.49	4.88	2.27-7.0	4.42	5.06	1.50-6.56	1.13
Стимулација	4.01	5.25	1.37-6.61	3.43	7.14	–.49-6.65	2.30***
Хедонизам	3.94	6.49	.46-6.95	3.74	8.16	1.18-6.98	1.38*
Достигнуће	4.14	4.53	2.31-6.85	4.03	4.96	1.45-6.41	.87
Власт	3.75	5.83	.87-6.70	3.41	6.17	.60-6.77	1.45*
Конзервативизам	3.74	2.96	2.19-5.15	3.76	3.15	1.81-4.95	.45
Спремност на промене	4.29	3.69	2.63-6.32	3.89	4.87	1.61-6.52	1.98***
Акценат на друге	3.92	2.96	1.98-4.95	4.15	2.86	2.76-5.61	1.96***
Самопоуздање	3.92	4.20	2.25-6.45	3.69	4.31	1.23-5.55	1.48*

*$p<0,05$, **$p<0,01$, ***$p<0,001$

Статистичку анализу и међугрупне разлике односа испитиваних студената према иновацијама по критеријуму Колмогорова–Смирнова дајемо у табелама 7, 8, 9.

Можемо приметити да нема разлике у односу према иновацијама између српских и војвођанских студената, док су показатељи као што су *креативност, оријентација на будућност, сигурност у себе* и општи индекс иновативности личности знатно виши код српских него код косовских студената.

Када говоримо о међуполним разликама, важно је истаћи да се код мушкараца знатно више него код жена показује позитиван однос према иновацијама и то кроз показатеље као што су *креативност, ризик ради успеха, сигурност у себе* као и општи индекс иновативности личности. У српском узорку код мушкараца је знатно виши показатељ *ризик ради успеха* (Z=1.83) и индекс иновативности личности (Z=1.83), у војвођанском узорку је показатељ *креативност* и индекс иновативности личности знатно виши код мушкараца него код жена (Z=1.56 и 3=1.44). Код косовске групе код мушкараца се у односу на жене издвајају следећи показатељи: *креативност*

(Z=1.37), *ризик ради успеха* (Z=1.53) и *сигурност у себе* (Z=1.66), као и индекс иновативности личности (Z=1.65).

Оваквим резултатима потврђена је и наша хипотеза X2 која гласи да претпостављамо да постоје међукултурне и међуполне разлике у ставовима према иновацијама (претпостављамо да су ставови војвођанских и српских сутдената према иновацијама позитивнији него ставови косовских студената), као и да, у укупном узорку, мушкарци имају позитивнији однос према иновацијама него жене.

Табела 7. Међугрупне разлике у односу према иновацијама код српских и војвођанских студената

Групе	**Српски студенти**			**Војвођански студенти**			***Z - kriterij***
Оријентација на иновативност	***Me***	***Range***	***Min-max***	***Me***	***Range***	***Min-max***	
Креативност	3.60	3.40	1.60-5.00	3.60	3.40	1.40-4.80	1.00
Ризик ради успеха	3.25	3.75	1.25-5.00	3.12	3.50	2.00-5.00	.73
Оријентација на будућност	3.67	3.33	1.67-5.00	3.67	3.00	2.00-5.00	.39
Увереност у себе	3.61	3.67	1.33-5.00	3.67	2.61	2.00-4.67	.71
Индекс иновативности личности	3.50	2.69	2.02-4.71	3.45	2.37	2.37-1.60	.15

Табела 8. Међугрупне разлике у односу према иновацијама код српских и косовских студената

Групе	**Српски студенти**			**Косовски студенти**			***Z - kriterij***
Оријентација на иновативност	***Me***	***Range***	***Min-max***	***Me***	***Range***	***Min-max***	
Креативност	3.60	3.40	1.60-5.00	3.40	3.80	1.00-4.80	2.03**
Ризик ради успеха	3.25	3.75	1.25-5.00	3.25	3.75	1.00-4.75	.97
Оријентација на будућност	3.67	3.33	1.67-5.00	3.33	3.67	1.00-4.67	2.28***
Увереност у себе	3.61	3.67	1.33-5.00	3.33	4.00	1.00-5.00	2.05***
Индекс иновативности личности	3.50	2.69	2.02-4.71	3.28	3.50	1.00-4.50	2.21**

*$p<0,05$, **$p<0,01$, ***$p<0,001$

Табела 9. Међуполна разлика односа према иновацијама – целокупан узорак

Групе	Српски студенти			Косовски студенти			*Z - kriterij*
Оријентација на иновативност	***Me***	***Range***	***Min-max***	***Me***	***Range***	***Min-max***	
Креативност	3.60	3.40	1.60-5.00	3.40	4.00	1.00-5.00	1.53*
Ризик ради успеха	3.50	3.25	1.75-5.00	3.00	4.00	1.00-5.00	2.28***
Оријентација на будућност	3.61	3.33	1.33-4.67	3.33	4.00	1.00-5.00	1.16
Увереност у себе	3.61	3.33	1.67-5.00	3.33	4.00	1.00-5.00	2.05***
Индекс иновативности личности	3.59	2.17	1.8 -1.58	1.28	3.71	1.00-4.71	2.21**

*$p<0,05$, **$p<0,01$, ***$p<0,001$

Узајамни однос вредности и иновација

За проверу хипотеза Х3 и Х4 била је спроведена регресиона анализа (по методи ентер) вредности и иновативних елемената на целом узорку и на свакој културној групи са анализом полних разлика, узраста и међусобног утицаја варијабли.

Резултати су показали да са иновативним елементима позитивно корелирају вредности *независност, стимулација, универзализам, достигнуће*, а негативно *власт и традиционализам*.

Табела 10. Корелација вредности и односа према иновацијама – целокупан узорак

Зависне варијабле	Независне варијабле									
	Независност β	**Стимулација β**	**Власт β**	***R²***	***F***	**Традиционализам β**	**Универзализам β**	**Достигнуће β**	***R²***	***F***
Креативност	.36***	.15**		.17	23	-.21***	.11*		.06	8.7
Ризик ради успеха	14**	.22***	18***	.11a	18	-.12*			.01	11
Оријентација на будућност	.24***			.07	10	-.23***	.15**	.15**	.09	12
Увереност у себе	.22***			.05	8.1	-.13*	.16**		.03	8.7
Индекс иновативности	.29***	.12*	-.1	.12	18	-.22***	.19***	.20***	.12	18

*$p<0,05$, **$p<0,01$, ***$p<0,001$

Код српских студената са иновативношћу позитивно корелирају вредности *независност, стимулација, универзализам и власт*, а негативно *традиционализам*.

Код студената са Косова са иновативношћу позитивно корелирају *независност, универзализам и достигнуће*, негативно *традиционализам и стимулација.*

У својој даљој разради спровели смо регресиону анализу повезаности вредносних опозиција и индекса иновативности. Резултати су показали да на узорку српских и војвођанских студената постоје вредности које се налазе на полу *спремност на промене*.

Управо овакви резултати потврдили су нашу хипотезу Х3 којом смо претпоставили да вредности *спремност на промене* и *универзализам* утичу на позитиван став према иновацијама, док *власт* и *традиционализам* утичу негативно. Ово је потврђено на целокупном војвођанском и делимично српском узорку испитиваних студената. Резултати су показали и културну специфичност: на српском узорку вредност *власт* позитивно корелира са односом према иновацијама и то према *ризику ради успеха*, а на косовском узорку вредност *стимулација* негативно корелира са *оријентацијом на будућност и уверености у себе*.

Управо ови резултати потврдили су и нашу хипотезу Х4 да утицај вредности на однос према иновацијама има и универзални и културно специфични карактер.

Дискусија резултата са закључцима

Кроскултурно истраживање које смо спровели са студентима из Србије, Војводине и са Косова показало је да постоје међукултурне и међуполне разлике у индивидуалним вредностима испитаника.

Показане међукултурне и међуполне разлике, према нашем мишљењу, одражавају различитости на линији традиционализам–модернизам, на којој косовски студенти стоје ближе полу традиционализма, јер веома цене традицију која води ка групној хармонији. Код српских и војвођанских студената становиште је ближе полу модернизма, више се цени индивидуализам и спремност према променама.

Сходно Шварцовој теорији, вредносне опозиције су централне за ЈА концепцију човека и мотивишу га на одговарајуће понашање у терминима самореализација/вредности. У оквирима ове парадигме, понашање у сагласности са вредношћу *традиционализам*, може довести до социјалног прихватања и одобравања, а цена њеног неприхватања може бити социјална одбаченост и непризнатост. Вредност *спремност према променама* мотивише

наше стремљење ка унутрашњој слободи, стваралаштву, љубопитљивости, задовољству, а њено неприхватање одустајање од самореализације.

Према свему наведеном могуће је претпоставити да модернизација почива на динамици вредносних претпоставки од пола *традиционализма* до пола *спремности на промене*.

Спроведено истраживање показало је такође да постоје значајне међуполне разлике: жене више вреднују *оријентацију ка другим људима* (*доброчинство, универзализам*), а мушкарци вредности *спремности на промене* (*независност, стимулација*) и *самопоуздање* (*хедонизам, власт*). Наши резултати у потпуности корелирају са резултатима истраживања других истраживача: резултати истраживања полних разлика индивидуалних система вредности у 70 култура показали су да мушкарци преферирају вредности *власт, стимулација, независност, достигнуће, хедонизам*, а жене *доброчинство и универзализам*. [23]

Према Шварцу, вредности *самопоуздања* мотивишу стремљење ка материјалном, а вредности *окренутости према другима* руководе индивидуално понашање са моралног аспекта бриге о другима.

Међуполне разлике могу се објаснити у светлу теорије социјалних улога, према којој се улоге мушкараца и жена разликују и то и на тржишту рада и у породици.

Све наведено указује на чињеницу да смо потврдили своју прву истраживачку хипотезу Х1.

Међугрупно упоређивање резултата нашег истраживања показало је да у односу према иновацијама не постоје разлике између српских и војвођанских студената, као и постојање разлике између српских и косовских студената. Показале су се и значајне међуполне разлике: у свим трима културним групама мушкарци имају позитивнији однос према иновацијама него жене, што такође може бити објашњено са аспекта теорије социјалних улога. Ово указује на потврду наше друге истраживачке хипотезе Х2.

Резултати регресионе анализе односа вредности и иновативности омогућили су потпуну потврду наше треће истраживачке хипотезе Х3. Ови резултати у потпуности су у сагласности са другим страним истраживањима Инглхарта[24], Шварца и Советове и сведоче о универзалности карактера веза о којима смо говорили.

На репрезентативним узорцима истраживања различитих култура Шварц је дошао до закључка да би хијерархијски поредак вредности могао бити следећи: *доброчинство, универзализам, независност* на највишем месту, а *власт и стимулација* на најнижем.

---

23 Наведено истраживање спровео је Шварц 1990. године.

24 Inglehart, R. Baker, W. E., "Modernization, cultural change and the persistence of traditional values", *American Sociological Review,* American Sociological Association, 2000. Vol. 65, No. 1, 19–51.

Овакав поредак вредности показао се и у нашем истраживању, али је важно истаћи да постоје и културне специфичности. Укрштајући резултате целокупног узорка студената добили смо резултат који показује да војвођански студенти више вреднују *сигурност*, а косовски *сигурност* и *конформизам*. Управо ове последње две вредности омогућавају хармоничне социјалне односе и помажу избегавању конфликата и ненарушавању групних норми. Управо високо вредновање ових вредности омогућује одржавање статуса-кво и спречава трагање за новим решењима и, следствено томе, иновативности.

Вредност *независност* највише вреднују српски студенти, а управо она је извор креативности и побуђује иновативност, те омогућава трагање нових решења у условима криза са којима се среће друштво.

Културна специфичност појавила се и међу српском и косовском групом студената. У српском узорку веома је изражена вредност *власт* и позитивно корелира са односом према иновацијама, нарочито према *ризику ради успеха*. Преферирање ове вредности, према Шварцовој тврдњи, може довести до нарушавања социјалне хармоније, али уједно и до мотивације људи да раде зарад групних интереса.

Преферирање ове вредности код српских студената могуће је објаснити ауторитарношћу српског друштва и тиме да се иновације у оваквим културама морају покретати „одозго", а ризици везани са новим решењима могу бити поткрепљени ауторитетом власти или поткрепљивати саму власт.

Наведене чињенице не само да потврђују нашу нулту и четврту истраживачку хипотезу, него стављају пред нас нови истраживачки и практични проблем: како успешно долазити до иновација без обзира на културне специфичности.

Литература

Birdi, K., Clegg, C., Patterson, M., Robinson, A., Stride, C., Wood, T. S. 2008: „The impact of human resource and operational management practices on company productivity: A longitudinal Study", *Personnel Psychology*, Wiley Online Library, Vol. 61, Issue 3, http://www.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/peps.2008.61.issue-3/issuetoc

Dollinger, S. J. Burke, A. Gump, N.W. 2007: "Creativity Values", *Creativity Research Journal*, Taylor and Francis, V 19, Issue 2–3.

Florida 2004: R. Florida, *The Rise of the Creative Class*, Basic Books, New York.

Inglehart, R. Baker, W. E. 2000: "Modernization, cultural change and the persistence of traditional values", *American Sociological Review*, American Sociological Association, Vol. 65, No. 1.

Јанићијевић, 2013: Н. Јанићијевић, *Организациона култура – колективни ум предузећа*, Економски факултет и Уликсес, Београд.

Кутлача 2006: Ђ. Кутлача, *Иновациона култура у Србији – мит или реалност (оквир за једно истраживање)*, Факултет за менаџмент, Нови Сад.

Лебедева 2009: Х. М. Лебедева, „Ценности и отношение к иновациам“, *Журнал ūси-холоīии*, Факултет психологии, Москва, вол. 30, бр. 6.

Marcus 2005: C. Marcus, *Future of Creative Industries – Implications for Research Policy*, Europiean Commission, Brussels.

Sovetova 2000: O. S. Sovetova, *Socialnaja psihologia inovacii*, Spb:Izd-vo SpbgU, Moskva.

Shane 1992: S. Shane, "Why do some societies inent more than others?", *Journal of Business Venturing*, Elsevier, N. 7.

Schein 1987: E. Schein, *Organization Culture and Leadership*, Jossey Boss, New York.

Shvartz, S. H. Rugel, T. 2006: „Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multi-method studies“, *Jorunal of Personality and Social Psichology*, N. 89.

Olja M. ARSENIJEVIĆ
Milan Z. RADOSAVLJEVIĆ

COMPARATIVE ANALYSIS OF SOCIO-CULTURAL ATTITUDES TOWARDS INNOVATION OF STUDENTS FROM SERBIA, VOJVODINA AND KOSOVO

Summary

Scientists and politicians in many countries clearly see that the transition of economy into innovative phase of development is essential for economic growth, development and prosperity of society. Innovative economies are able to generate mass flow of innovations, but they require appropriate cultural environment, science, education, conditions for freedom of creativity, environment for entrepreneurship development, as well as intelligence and creativity, and the ability for innovations to be successfully incorporated into economy. For Serbia, this means a necessity for serious institutional reforms and overcoming cultural and value barriers. Due to everything above-mentioned, in this paper, we deal with the connection between value system and innovativity of students in Serbia, Vojvodina and Kosovo. Research sample consisted of 426 students. Connection between value system of respondents and their attitude towards innovations is established. Research has also shown that there are significant statistical intercultural and intersex differences in relation to value and attitude towards innovations.

The expressed intercultural and intersex differences, according to our opinion, reflect differences in the line of traditionalism-modernism, where Kosovo students are closer to the pole of traditionalism, because they evaluate the tradition that leads to group harmony very much. In case of Serbian and Vojvodina students, viewpoint is closer to the pole of modernism; individualism and willingness to change are highly appreciated.

According to Schwartz's theory, value oppositions are central for I concept of a man and they motivate him to behave appropriately in terms of self-realizations/values. Within this paradigm, behaviour in accordance with traditionalism can lead to social acceptance and approval, and the price of its non-acceptance can be social rejection and unacknowledgement. Value willingness to change motivates our tendency towards inner freedom, creativity, curiosity, satisfaction, and its non-acceptance motivates the withdrawal from self-realization.

According to the above-mentioned, it is possible to assume that modernisation is based on the dynamics of value assumptions from traditionalism to willingness to change.

Key words: socio-cultural attitudes, innovations, cross-cultural comparison, the value of the system, ethnocultural group

Рад је предат 26. маја 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

УДК 172.15
323.1

*Радомир Д. ЂОРЂЕВИЋ**
Филозофски факултет – Косовска Митровица

ПАТРИОТИЗАМ КАО ВИД НАРОДНОГ ОСЕЋАЊА И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА НАРОДА

Апстракт: У раду се елаборира теоријско-емпиријско значење патриотизма и његово значење данас у српском народу. У првом делу рада, аутор се бави значењем патриотизма и његовог поимања као националног осећања, што он и јесте у савременом значењу изражавања.

Циљ овог рада јесте да се на основу теоријског промишљања и емпиријских резултата допре до мишљења о патриотизму, односно националном осећању младих генерација у Србији.

У раду су коришћене: социолошко-историјска метода, метода разумевања, анализа садржаја.

Кључне речи: патриотизам, нација, национална идеја.

Увод: патриотизам и како га схватити данас?

У свом изворном и историјском значењу, патриотизм се везује за најранији развој етногенезе народа, односно за његов почетак са историјским периодом развоја људског друштва. Сама реч патриотизам долази нам из латинског језика и речи *patria,* чиме се означавала домовина. У прво време, патриотизам се изражавао на нивоу веће, историјске скупине људи који говоре истим језиком и имају исту територију на којој живе. Заправо, патриотизам се изражавао скоро код свих народа, који су били мање или више племенски организовани, а затим и на већем нивоу окупљања историјских сплеменика – чинећи тиме друштво или народ, и који су изражавали међусобно низ заједничких карактеристика. Све њих повезивао је истоветан прајезик,

* редовни професор, академик СКАНУ, radomir.djordjevic@hotmail.com

заједнички простор на коме су живели и истоветно порекло родова, братстава и племена, и које спадају у елементарне и својствене чиниоце одлика једног народа. Посебно се неговало изражавање љубави према својим ближњима и окружењу у којем су живели. Од ових почетних заједничких назнака, па до изражавања самосвести о једном и јединственом колективитету, који се код нас означава као љубав према заједништву „историодних", и заједничког земљишта на коме се живи, све више је у употреби истоветан међународни термин *патриотизам.* Ипак, патриотизам у себи носи, чини се, једну још ближу особину – субјективно изражавање љубави према свом народу, односно, у ширем смислу, колективном и истоветном понашању свих јединки према својој заједници – домовини, што ми често означавамо и изразом „родна груда". Својим васпитавањем у кругу породице, а затим и у ширим оквирима друштвене заједнице, појединац стиче одређена сазнања о свом пореклу и заједници у којој живи и припада, а тиме и заштиту и сигурност. Самим тим, верност према њој је нешто што се подразумева, па тиме и љубав која се рађа према својој заједници – народу из којег је настао.

У периоду при крају завршетка феудалног доба и почетка капиталистичког доба (XVII и XVIII век), јавља се укупан друштвени преокрет (нарочито у Европи), када се стварају нове друштвене заједнице, које настају удруживањем делимично сличних заједница по пореклу, језику и блискости територија на којој живе. Једна таква, и помало хетерогена заједница у почетку, развила се од XII до XVII и XVIII века у Западној Европи. Такве нове заједнице попримају нов назив – „нација" и постају основе нових држава. У таквим националним заједницима првобитан термин „народ" губи свој суштински смисао и уступа место новом – „нацији". Могло би се, у складу са овим, поставити питање, да ли се стварањем нација почиње губити смисао љубави према отаџбини или патриотизму? На ово питање тешко је потврдно одговорити, а да се не западне у противуречност. Наиме, може се приметити из досадашњег развоја европске историје да је осећање патриотизма у неким случајевима и даље опстајало у свом изворном облику, а у неким је помало и слабило и није било као у ранијем периоду када је фигурирао термин народ.

Нације су производ новог друштвено-политичког система – капитализма, који полази од капитала као основе богатства народа – нације. Иако су на почетку многе нове нације изгледале прилично нехомогене, протоком времена разноликост која је на почетку била присутна све више се губила, да би се коначно дошло до нове – *друштвености,* у виду шире хомогенизације сличних народа, именујући нове народе изразом нације.[1]

1 Нација (од лат. *nasci*, што значи бити рођен) етапа је у развоју народа, која се манифестује у стварању државе. То је друштвена заједница људи који говоре истим језиком,

Са друге стране, патриотизам, иако је као израз и осећање по формирању нација био прилично „запуштен", није био и заборављен. Он се и данас употребљава уколико се жели потцртати дубљи смисао родољубља и љубави према својој домовини, односно држави.[2] Изражавање љубави у глорификовању нације у садашњем времену као да губи на значају, док се патриотизам поново јавља у свом пуном, првобитном облику. Тако ће Шкотлађанин за себе прво рећи да воли свој шкотски народ, па тек онда и Велику Британију као своју државу. Каталоноц у Шпанији ће се понашати слично. Сећање на провбитни облик заједништва – „народ" није се заборавило нити се то жели. Сличне примере имамо и на нашем подручју Балкана и наше бивше државе Југославије. И овде је дошло до распада југословенске „нације" на низ од ранијих не/постојећих народа, али који су политичким путевима добили статус посебног народа. У распаду вештачки створене југословенске нације, на крају је преовладала жеља и повратак на старо – статус народа. Бивша југословенска нација се увелико заборавља и постаје реликт прошлости, без обзира на законе развоја капитала и капиталистичког друштва . Да ли ће се то догодити и са осталим нацијама у Европи, још увек је и даље непознаница. Да ли на овај начин капитализам као друштвени систем ипак није успео у својој далекосежној намери – стварању нација (како су нас уверавали) у далеко вишој форми уједињавања људи различитих по пореклу, раси, језику?[3]

који су заједнички проживели политички и културни развој и који су прожети свешћу о узајамној припадности и целовитости у односу према другим нацијама. Нација има заједничку територију, тло, земљу као колевку живота и гаранцију опстанка, свој језик, националне установе (породица, традиционалне обичајне установе, типично етничке, културне установе) и државу са системом поличких институција и тела. Упркос свему, нација није друштво и не прекорачује праг политичког реда, односно националне државе. У Западној Европи, реч *нација* чешће има значење *сви држављани*, а у Средњој и Источној Европи, националност, односно народност везује се за *етничност* и тзв. *етнонацију*. Извор: https://sr.wikipedia.org/sr/, Приступ: 1.8.2016.

2 Указујемо на данашње стање у појединим западноевропским државама (Шпанији (Каталонија, Баскија)), Велика Британија (Шкотска и део Ирске), Француска (Корзика), Белгија (Фламанци и Валонци) и тако даље, где се и данас јавља жеља за повратком на почетно стање – сопствености народа, а не нације.

3 Француска је очит пример да се француска нација увелико раслојава на низ различитих етничких групација. Она је пример земље где све више нараста незадовољство унутар „француске нације" и која је све више опхрвана различитостима у националном и религијском погледу. То пак доводи до крајње озбиљних „националних немира" у друштву и нејединства француске нације. У Немачкој се такође догађају сличне ствари, где је такође на делу вишеслојност или хетерогеност народносних група и њихово изједначавање са главним немачким народом. Канцелар Немачке, гђа Ангела Меркел својевремено је изрекла став да се завршава епоха мултикултурализма у Немачкој и да је пројекат јединства стварања нације неуспео и неостварив.

Ипак, ова реч није увек била добродошла у међусобним државним политичким разговорма или конфликтима и сукобима који се јављају у друштву. Често се дешава, да и данас, многе нације (некадашњи удружени народи) не реагују истоветно на проблеме који се јављају у развоју друштвене заједнице.[4] Све више, национално се изједначавало са националистичким, те се губио првобитан позитиван појам љубави према домовини, а уместо тога развијало осећање *националног*, што је надаље подразумевало стање негавитета према сваком другом ко није припадник свог народа. У ширем смислу термин *националистички* – у себи одражава изразито непримерен и негативан однос према другој нацији, подстичући мржњу и негативна афективна стања личности према другоме који није исти као он.[5] Упоредо са овим, задржава се и патриотско осећање и припадност према своме народу, са жељом да се код супротне стране стави до знања да се хомогеност народа не може уништити и да је његово јединство неприкосновено.

Постепено, национализам се у тој мери преобликовао да је, са ступањем европских народа у међусобне сукобе у току XX века, означавао једну од најнегативнијих страна одређене нације. Иако је национал(но)/изам у свом првобитном облику био само замена за патриотизам, у складу са ондашњим временом, фашистичке државе су изазвале европско крвопролиће и геноцид над другим народима илити нацијама. Томе је допринела највише и националистчка политика фашистичке Немачке, али која је у себи дубоко желела да се врати на позиције ранијег изражавања заједништва – јединство народа. У сварности, то се покушало остварити применом силе и на крају ратом према свима који се нису слагали са тадашњом политиком фашистичке Немачке. Многи су тада постали непожељни или пак прогањании (Јевреји), у име јединства и припадности једном – првобитном немачком народу.

У савременом добу, међу нацијама (нарочито у Европи, споља и изнутра), још увек није престало да се на „национално“ и у складу са тим, на

4 Тако се сматрало да је бивша тзв. *југословенска нација*, све до њеног распада изазваног ратом (споља и из унутра 1991–1995), сматрана једном од најхомогенијих нација у Европи и шире. Довољно је било да се појаве низ унутрашњих (пре свих политички) проблема, који су изазвали ланчано потресе у некад јединственој југословенској нацији. У нашем случају све се завршило ланчаним ратним сукобима између неколико главних бивших југословенских нација.

5 „Поставља се, питање, међутим, може ли се та способност испољена према националној независности преокренути у отпор свакој тиранији и шире, утолико пре, што анализе „националног карактера“ указују на велику привржености идеји правде и једнакости, које се косе са ауторитарним самодржављем и владајућим привилегијама. Владимир И. Јанковић, наглашава и ту идеју када констатује је да је код Срба сачувано оригинално хришћанство – као вера у једнакост, слободу и хришћански универзализам братске заједнице.“ Вукашин Павловић – едитор, *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, 67.

изражавање националних осећања, гледа као на нешто што је негативно у основи. Корак до још тежег нивоа изражавања израза *националистички*, завршава са најнижим негативним изражавањем према другим нацијама – мржњом према њима, односно шовинизмом према сваком другом који не припада већинској нацији.

Доминација нације и националног

Горњи наслов нас обавезује на још детаљније и свеобухватније даље појашњавање појмова патриотизма (*нација и национално*). Вероватно да у историји људског друштва данас не постоје контроверзнији појмови као што су *нација*, *национално*. Савремена људска историја препуна је ове терминологије, нарочито када треба објаснити суштину понашања неких народа (нација), као и њихово деловање спрам других нација. Други Светски рат је ове појмове довео до апсурда и до њиховог изобличавања у најгоре видове људске бестијалности. У име таквих асоцијација, претежно негативних, које се крећу и преко граница оног што људски ум може да замисли, наведени појмови су постали проскрибовани и скоро некомпетентни за разумевање историјских процеса.

Настајањем „новог доба", и новог поимања вере и религиозности човека „new-age" (њу-ејџ) – *Ливење новог светског поретка* (М. Фургусон), он се увелико наговештава, али и остварује преко низа чинилаца, који се у пракси отеловљују, све чешћим и бруталним локалним ратовима од стране моћнијих према слабијим и малим народима. Отуда, испољавање такве моћи (по њима) је само по себи легитимно, а њихово национално биће и његово величање сасвим природно понашање у односима према другим народима. Са друге стране, мали народи и њихова национална изражајност је потпуно неважна нити се респектује у међусобним сусретима било које врсте. У тако постављеним и надређеним оквирима, велики народи не желе да чују „истину" о себи и својим не/делима.

Отуда питање које се може поставити – да ли је изражавање свог патриотизма и националности резервисано само за оне „велике", али не и слабије? Дакле, постоје велике нације (велики народи), али не и „мале" нације (мали народи). Њима то није допуштено, јер бити патриотско-националан значи, у најмању руку, бити равноправан са другима, што се обично малим народима не може дозволити. Откуда таква људска дисхармонија међу људским бићима? Живимо ли, напокон, у свету људске изопачености, у којем је људско достојанство најмање уважено, нарочито оних слабијих и беспомоћнијих?

У неким давнијим временима, међусобни односи међу народима нису се заснивали на националној хомогености, па није ни било у великој мери

суревњивости међу народима, барем не у мери каква је она данас у савременом свету. Заправо, велике цивилизације су у своје окриље примале и друге народе, док су у неким империјама – античкој Македонији или Римској империји, окосницу главнине војске чинили и поданици. Вероватно би се пример Хеленистичке Македоније могао узети као пример државе у којој је суживот међу народима (барем све дотле док је Александар Македонски био жив) био изражен на прилично хармоничан начин. Свакако, ово се не сме идеализовати и да је тада све било у најбољем реду. Било је и у овом периоду појединачних застрањивања, али не у толикој мери да би се могло говорити о потпуном одсуству неразумевања за оне који припадају другом етносу.

Патриотска испољавања или, другачије речено, слободно изражавање и љубави према особености свог народа, започело је оног тренутка када су се стекли одређени услови за испољавање своје самобитности, а затим и своје националности. Томе је свакако претходио нови економски поредак (капитализам), који се заснивао на хомогенизацији радне снаге, без обзира на њихову националност. То је пак довело до даљег продубљивања и нестабилности европских региона и држава. Током XVIII и XIX века, по први пут се стичу одређени предуслови и интереси, који ће утицати на формирање чврстијих друштвених група из којих ће настајати и нације као целине. Може се рећи да су и пре XIX века (можда само у мањој мери) постојале идеје о томе да се један етнос може назвати нацијом, уколико у себи одражава колективну свест о заједничком народоносном бићу. То се пак изражавало на нивоу културе, језика, расних одлика и генетском субстрату појединаца. Зашто до испољавања и постојања нација није дошло и раније, у неком свом морфолошком препознатљивом облику, вероватно због тога што нису још увек постојали сви предуслови који би у потпуности заокружили појам нације.[6] Већ са почетком Велике буржоаске револуције у Француској 1879. г. конкретније се започело са истицањем неких особености националности и саме нације.

Многи од народа ондашње Европе изражавали су почетне особине националног окупљања. Неке од њих биле су за успостављање и преовладавање једне економске политике, један државни интерес, један језик споразумевања. Ипак, током времена ове особености су морале да често уступају место и другим изражајностима окупљања – религизној или политичкој, на пример. Сами владари су се понашали у складу са својим интересима и на начелу – *Држава то сам ја* (Луј XIV). Један од изузетака у свему овоме била је Српска револуција (Први српски устанак 1804. године), која се заснивала

6 Ипак, овако мишљење није у потпуности тачно, нарочито када се ради о српском народу. Види у даљем делу.

искључиво на националним особинама, схваћеним у изразито традиционалном значењу патриотизма, а тек затим и појмова нације и националности.[7] Већ у другој половини XIX века долази до извесних промена у европским државама и када настаје тзв. либерализација у економском поретку. Уместо патриотизма, национализам је све више у таквом окружењу долазио до изражаја. Националне идеје преузимају углавном конзервативнији делови друштва, док појављивање социјалиста и интернационалиста на друштвеној сцени у великој мери оповргава сваку националну идеју и још увек према патриотизму има позитиван значај. По њима је национална идеја анахрона и нема никакво теоријско утемељење и упориште у развитку друштва.[8]

И док је национална идеја током XIX века била прилично неразумљива, па чак и упоређивана са „биолошком преживелошћу", већ у XX веку национална идеја поново постаје актуелна. Национално постаје све више неопходност у посве нестабилном европском окружењу. У таквим околностима, *национално* постаје приоритет у међусобним односима између држава, док се патриотизам, као првобитан појам за изражавање љубави према домовини, негде и забрањује у употреби.[9] Са друге стране, патриотизам је далеко конкретнији појам за изражавање народне воље и његове бриге око будућности државе. Он се огледа све више у развијању љубави према свом народу и свему ономе где долази до изражаја доминантност народног колективитета.

Национална идеја је, са друге стране, нешто конкретнија динамика сваке јединке понаособ, која је изнад свега динамична и пропулзивана, јер се заснива на уверењу да је национално испољавање највиша форма окупљања појединаца у једну чврсту народну заједницу. Нација је, у том погледу, и даље „живи организам", који се храни на темељима прошлости, историје, али смерно гледа и ка садашњости и будућности.[10]

---

7 Види шире у: Никола А. Виторф, *Основе националног схватања,* Слободна књига, Изд. В. Максимовића, Београд, 1997, 7. Треба истаћи да је национална (патриотска) идеја буктала само међу словенским народима у пуној мери и уједињавала све слојеве становништва.

8 „У тадањим социјалистичко интернационалистичким круговима о „зоолошком национализму" није се говорило другачије него ли са подсмехом и презиром, јер се национализам сматрао појавом заосталости и реакције. " /Исто, 9/

9 Тако се код нас у једном периоду времена (задња деценија XX века), под утицајем тзв. невладиних организација, скоро у потпуности одстрањује употреба термина *патриотизам* као нечег што је увелико по њима застарело и није у складу са савременошћу (нарочито ако је у питању тзв. процес евроинтеграција).

10 „Савремени национализам је динамичан. За живи организам, који се развија на бази прошлости. ...За њега се нација налази у непрекидном процесу њега је нација стваралачког рашћења, а у овом процесу стваралаштва ... мора узети цео народ са целокупним својим снагама." /Исто, 9./

Иако се под нацијом у прво време подразумевало да она у себи одражава истоветност културе, језика, начина живота, порекла, религије, територије, држављанства, националне елите, духовне идеале и истоветност културе, као и националне самосвести, убрзо се показало да многи побројани појмови нису у тој мери битни за исказивање нације.[11]

Национализам и његов смисао

Под изразом *национализам* најчешће подразумевамо, заправо у ужем смислу национализам у пежоративном значењу, испољавање националне мржње према другоме и који припада другој нацији.[12] Свакако, овакво значење изражавања национализма увек су у функцији, када су две нације блиске једна другој или када су у блиском окружењу, али и у неким потпуно ирелевантним ситуацијама: и када се мрзи једна нација, која је на посве другом континенту. За тако нешто разлози могу бити многи. Један, нама најближи пример јесте када су САД заједно са НАТО пактом бомбардовали СР Југославију, потоњу Србију 1999. г. и после догађаји на Косову и Метохију. Америчка нација, која је све до тада била међу најомиљенијим нацијама код Срба, после бомбардовања Србије, постала је једна од најомраженијих нација. Иако су у међувремену постигнути неки привидни резултати у измирењу, у односима са америчком нацијом (чији је репрезент влада САД), српски народ и даље има одређену дистанцу, боље рећи, одређен степен мржње према америчкој нацији.

Ипак, да ли је све ово што смо навели и доиста тачно или има и неку другу конотацију? Рекло би се да има и једну, и другу страну, с тим што је појам мржње према другој нацији у свакодневној пракси више присутнији него други, односно изражавање национализма значи посве нешто друго – *љубав према својој нацији*[13]. Зашто је овај други појам мање присутан, а много више заступљенији појам „мржње" према другоме, може се констатовати пре свега у политичком дискурсу.

---

11 „Идентитети појединих људи или читавих нација не формирају се у празном простору, већ у специфичном социјално-културном миљеу, подложном динамици у протоку историјског времена. Притом, извесно је да не постоје некакви „самоникли културни идентитети", него само они који се конституишу у „односу са другима" и који су резултат тог односа." /Никола Божиловић, *Култура и идентитети на Балкану*, Филозофски факултет/Центар за социолошка истраживања, Ниш, 2007, 126./

12 „Мора се признати да су за национализам често везане мржња према непријатељима своје нације, употреба свију средстава у борби са њима и тежња да их уништити." /Исто, Никола А. Виртоф, 24./

13 „Као богоносни народ, Срби су месијански народ у чијој су се прошлости на најбољи могући начин разрешавале све противечности хришћанске историје." /Радован Биговић, *Од свечовека до боїочовека*, Рашка школа, 1998, 358./

Чести ратови који су се дешавали на европском континенту, превелико страдање појединих народа и посве недужних од стране јачих нација, јесте разлог да мале нације почињу да мрзе оне нације које им наносе бол. Ако се то наставља и од стране нација које су такође мале, али уза се имају „великог заштитника", па тако испољавају „своју моћ" над својим суседима, поново ће се породити национализам у свом негативном значењу – мржњи. Пример за овакво стање је и понашање албанске нације, односно једног њеног дела – Шиптара, који своју моћ према српском народу на Косову и Метохији остварује заклоном иза великих сила које га штите. Такво понашање пак, на другој страни, код Срба, такође изазива националну мржњу према шиптарском становништву. Ми бисмо додали да је мржња Срба према шиптарском становништву у приличној мери оправдана, јер су Шиптари својом револуционарном манипулативношћу изазвали рат на Косову и Метохији и уз помоћ великих сила прогласили отцепљење дела територије Србије – Косова и Метохије. Такав поступак једне националне мањине у оквиру Србије (шиптарске), код било ког народа изазавао би одбрамбени став и мржњу према ономе ко то чини. Српски народ није изузетак у овоме, напротив, рекло би се да је страдалник пред Богом. И ма колико је за мржњу потребно двоје, у нашем случају је то изузетак. Наиме, српско становништво на Косову и Метохији, и када је било већинско, није користило своју моћ доминације као држатворног народа. Заправо се десило супротно: шиптарска мањина је годинама на Косову и Метохији вршила понижавања, па и отворене прогоне и убиства над српском већином, све док нису постигли своје сецесионистичке циљеве, заклањајући се иза појединих великих сила, које су их дискретно штитили у њиховим нечасним делатностима. Све што смо рекли има зрнца истине у себи, али шта је заправо прави национализам? Да ли смо доиста све рекли о национализму, таквом важном сегменту људске личности. Тешко бисмо данас, и на овом нивоу развитка човечанства, пронашли нацију која не брине о својим националним изражајнстима. Национализам данас није само питање части једног народа, већ и његова насушна потреба. Он нам даје она животна усмеререња која нас чине нацијом – народном заједницом и која се уважава од стране других националних заједница. Отуда, Н. А. Витроф децидно закључује*: Губитак националних особина је велика опасност. Онај који их изгуби постаје безличним створом, јаловом луталицом по туђим путевима, интернационалистом 'без рода и племена', док цео народ са изгубљеним националним особинама заслужује још једино да му се подигне историјски надгробни споменик над његовом прошлошћу, јер будућности он више и нема.*[14] Очигледно, Н. А. Витроф нас, према својим схватањима, упозорава на све погубности губљења националних особина, уколико се препустимо

14 Никола А. Витроф, Исто, 26.

губљењу националног идентитета – што вољом других, што добровољно. Интернационализам као општа идеја је у том погледу нарочито штетна, јер изражава одрицање од националности у корист бласфемичног интернационализма и који никада у пракси није саживео. Зато, Виторф опет закључује: *Свако стваралаштво је национално*, такође свако појединачно стваралаштво је опет национално и што опет све то чини тзв. националну културу једне заједнице. Из свега проистиче закључак да је свака нација у ствари градитељ нечег посебног у свом неком делу изражајности, чиме даје допринос заједничком наслеђу човечанства. Отуда, национализам не може и не сме да буде мржња према било коме ко је припадник неке друге нације, већ жеља да се своја нација уздигне и да се сваки њен припадник поноси својом нацијом и њеним колективним успехом. Зато нас Н. А. Витроф поново изненађује својом виспреношћу ставова о национализму. *Стварни национализам је резултат тежње ка служењу вечитим вишим вредностима – збиру духовних, социјалних и политичких идеја на благо своје нације и целог човечанства.*[15] Очигледно, Витроф у оквиру национализма подразумева „више циљеве" којима треба да тежи, насупрот неким приземним вредностима који се и иначе манифестују код неких земаља.

Српски национализам ретко кад је испољавао такву врсту национализма и само онда када је био натеран од стране других. Он се испољавао само у оним случајевима када је као народ доведен на руб опстанка.[16] То се, нажалост, када је у питању српски народ, исувише пута дешавало. Па, чак и онда, српски народ је увек покушавао да својим званичним изјавама релативизује ствари, иако су очигледно од неких страних званичника ишле против српских интереса. Сетимо се само ултиматума од стране Аустроугарске монархије који је упућен Србији уочи отпочињања Првог светског рата. И тада је Србија прешла преко понижавајућих услова који су јој наметнути, свесно и спремно прихватајући већину таквих услова, сем два, што би свака часна држава одбила. Бранећи своје интересе и своју националну част, Србија је у предвечерје Првог светског рата показала да ништа није тако вредно као заштита своје нације, дајући могућност истовремено и другој страни да преиспита своје исхитрене ставове и који увелико одударају од части сваке нације која имало држи до неког свог респектовања. Свакако, све што је тада

15 Исто, 27.

16 У вези са тим, треба истаћи да се српски народ често сусретао са одсутним чиниоцима свог опстанка. Често је демократско одлучивање више штетило народном јединству него што му је помагала у оквиру његове саборности. Тако др Зоран Милошевић истиче да „демократија (је) систем који напушта саборно, органско стање народа и доприноси распаду јединства народа, односно ствара *раздор* у народу, Берђајев закључује: „демократија је нездраво стање народа." /Према: Др Зоран Милошевић, *Транзиција и српска црква*, ИПС, Београд, 2004, 105./

Србија учинила ипак није уразумило другу страну и Аустроугарска је кренула у рат против Србије, која само што је изашла из претходних Балканских ратова.[17] Разумевање националног осећања код Срба је увек било у функцији самоодржања самих себе, а ретко против других, сем у ситуацијама када би се постојећа ситуација отргла институционалној контроли и директно угрожавала само биће нације. Такав пример код нас може се упоредити са ратом у бившој Југославији и када су букнули тзв. међуетнички сукоби између Срба, Муслимана и Хрвата од 1991. г. Посебност у овоме представљају Словенци, који су започели рат против тадашњег југословенског државног руковдства, док се у пракси све то завршило сукобом између тадашње ЈНА (Југословенска народна армија), чије редове је понајвише попуњавала Србија. Зато, можемо рећи да су се у Словенији сукобили словеначка цивилна одбрана и ЈНА, када је дошло до крвопролића над војницима ЈНА од стране Словеније. Ти злочини су се касније преносили широм захваћених подручја Југославије у тадашњим југословенским републикама. Србија је од стране међународне заједнице означена као главни кривац за избијање рата на простору тадашње Југославије, окривљујући је за покушај стварања „Велике Србије". Иако за тако нешто нису постојали и релевантни докази, велике силе нису одустале од мењања својих ставова. Рекло би се да је и данас исто, и у суштини се није ништа променило. Ипак, остао је горак утисак код Срба да се једној страни признаје све, а другој намеће статус кривца. Из таквог, по нама дубоког неразумевања међународне јавности за догађаје у бившој Југославији, у српском народу се појавило огорчење и неповерење како према самој Међународној јавности, тако и према самим актерима сукоба у Југославјији. Данас је и даље присутно то осећање – мржња према међународној заједници, али и према етносу бивших југословенских република. Томе су допринели и сами мировни споразуми, који су накнадно склопљени између учесница рата и у којем је Србија највише изгубила, и у политичком, друштвеном, и међународном смислу.

Национализам, који се појавио на бившем југословенском простору, није сузбијен. Он се и данас води само другим средствима на електронским међународним и друштвеним мрежама, у којима директни учесници, али и њихови млађи наштаји код свих страна у рату, и даље воде „рат" из прошлости, оптужујући свако сваког за кривца избијања рата у бившој Југославији. Уколико се погледа само краћи преглед порука на друштвеним мрежама, лако је приметити да су Срби и даље криви „за све" и да их хитно треба

17 „Мала Србија увек је била верна својој судбини, верна самој себи. Ова врлина Србије, најзад је призната и прихваћена од многих, пријатеља и непријатеља. Она је од почетка препознала свој крст и драговољно га са вером и народ и љубављу носила кроз своју историју – увек верна своме крсту, верна сама себи." /Свети Николај Охридски и Жички, *О Европи*, Петровград, Нови Сад, 2003, 139./

дислоцирати са Балкана, како би сви остали напокон живели у миру. Веома чудно закључивање да се само једна нација окриви за све, а да су сви остали у праву! Није ли и то доказ за појављивање национализма, али у обрнутом смислу од онога што он стварно јесте.

Литература

Божиловић 2007: Н. Божиловић, *Култура и идентитети на Балкану*, Филозофски факултету Нишу, Центар за социолошка истраживања, Ниш.

Бремер 1997: Т. Бремер, *Вера, култура и политика*, Градина – ЈУНИР, Ниш.

Биговић 1988: Р. Биговић, Од свечовека до богочовека, „Рашка школа", Београд.

Виторф 1997: А. Н. Виторф, *Основе националної схватања,* Слободна књига, Изд. В. Максимовића, Београд.

Милошевић 2004: З. Милошевић, *Транзиција и српска црква*, ИПС, Београд.

Николај, С. В., 1994: *Национализам Светої Саве*, Мала народна библиотека, Београд. Николај, С. В., 1998: *Молитве на језеру*, Evro, Београд.

Николај, Свети Охридски и Жички 2003: *О Европи*, Петровград, Нови Сад, Ниш.

Електронски извори:

https://sr.wikipedia.org/sr/,

Radomir D. ĐORĐEVIĆ

PATRIOTISM AS A FORM OF NATIONAL FEELING AND NATIONAL IDENTITY OF THE NATION

Summary

This paper elaborates theoretical and empirical meaning of patriotism as a form of national identity of Serbian people.

In the first part of the paper, the author deals with the meaning of patriotism and its understanding as a form of national feeling in the contemporary context of research. In addition, the author deals with patriotic (national) feelings of Serbian people and development which is mostly expressed (designated) as `patriotism` (nationalism) of St. Sava.

The aim of the paper is to get the opinion of the youth in Serbia on patriotism, based on theoretical reasoning and empirical results, and on national feelings of the young generation in Serbia, as well.

The socio-historical method and the method of understanding were used in the paper.

Key words: patriotism, nationalism, national elite, St. Sava

Рад је предат 15. децембра 2016. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЕТНОМУЗИКОЛОГИЈА

УДК 392.51(497.115)

*Верица Р. МИХАЈЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић

СВАДБЕНИ ОБИЧАЈИ И ПЕСМЕ СЕЛА ГРАНИЧАНЕ У ОКОЛИНИ ЛЕПОСАВИЋА**

Апстракт: У овом раду, на примеру села Граничане у околини Лепосавића на северу Косова и Метохије, биће описани свадбени обичаји и (неке) свадбене песме. Издвајање овог уског локалитета не указује на особеност описаних догађаја и њихово везивање само за то подручје. Подразумевају се бројне аналогије са обичајима других места, не само на Косову и Метохији, већ и широм Србије. Повремене напомене сличности са обичајима других народа указују на потенцијално преузимање или преношење неких од њих, односно мешање различитих традиција које везују историјске околности или географска блискост. Сведочења људи са терена[1] указују на неке промене и неке ишчезле обичаје који данас постоје само у сећањима старијих мештана села, стога је записивање тих сегмената од круцијалне важности у циљу очувања културне баштине народа из овог села Косова и Метохије. Рад је базиран на хронолошком праћењу свадбених обичаја, као и песама које их прате, од упознавања момка и девојке до завршетка свадбеног весеља са истакнутом тенденцијом преношења специфичних говорних израза овог локалитета из сведочења испитаника.

Кључне речи: народна традиција, свадба, свадбени обичаји, свадбене песме, Косово и Метохија.

Народна традиција и музика Косова и Метохије подлежу бројним генерализацијама које стварају утисак културалне униформности свих области покрајине. „Подручје општине Лепосавић у оквиру многобројних етномузиколошких истраживања бивало је годинама неоправдано искључивано,

* Истраживач-сарадник, verica.mihajlovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технологошког развоја Републике Србије.

1 Истраживање на терену извршено у периодима јул 2016. године и фебруар 2017. године.

самим тим и без основе погрешно генерализовано на географској основи, као припадајуће покрајини."[2] Теренско истраживање показује чак и нијансе разлика ових обичаја између села у склопу општине Лепосавић и аутентичност неких елемената уочених на терену. У овом раду, циљ истраживања је покушај бележења оних свадбених ритуала и обичаја који данас постоје искључиво у сећањима мештана. Многи од њих су специфични управо за поменути локалитет, што указује на научну оправданост обраде ове теме.

Један од најважнијих догађаја у животу сваког појединца јесте свадба, односно чин који симболизује заснивање породице. У свакој култури овај чин одликују бројни обичаји. Различити елементи народне традиције, често паганског карактера, говоре о некадашњем веровању у *маћијске* силе и служе управо као заштита од њиховог утицаја. Бројни обредни ритуали најчешће се могу повезати са заштитом од зла или обезбеђивањем срећног заједничког живота младенаца. Неки од тих обичаја спадају у групу оних „ваља́ се/не ваља́ се", односно „ваљалице и неваљалице настале из прадавних искуства појединаца и колектива".[3] За ове обичаје не постоји рационално објашњење или је у преношењу са колена на колено дошло до заборављања разлога, те је неко по аутоматизму, желећи да задржи ту традицију, наставио са њиховим извођењем користећи се једноставним изговором „ваља́ се/не ваља́ се". Међутим, има и оних обреда који представљају пуку забаву, „који су имали комедиографски или драмски карактер", и у то патријархално време су заправо замењивали (тада непостојеће) позориште.[4] Свадбу, као ритуал у селу Граничане, одликују бројни карактерно различити елементи, и сваки од сачињавајућих обреда увек има своје зашто, свој разлог извођења, било да је то забава или неки виши циљ – заштита од злих сила, благостање младенаца, обезбеђивање здравог и богатог порода...

---

2 „Већина истраживача/сакупљача народних мелодија је у свом истраживању покрајине као најсевернију тачку свог рада достизало Косовску Митровицу, Звечан, Ибарски Колашин и Зубин Поток. Треба ипак навести неке скорије напоре да се укаже на специфичност овдашњих песама и етнолошке узроке те специфичности, као што је екранизација овдашњих свадбених обичаја у оквиру емисије РТС–а, *Срйски Исйочници*, уредник Мирјана Закић." (Верица Михајловић, „Лепосавић: Вокална традиција као сведок етничког порекла становништва", *Башйина 37*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2014, 221.).

3 Велибор Лазаревић, „Ваља се не ваља се (као народни законик и правилник)", *Косово и Мейохија у конйексйу балканских народа и држава,* (тематски зборник са националног научног скупа са међународним утицајем одржаног у Лепосавићу 30. новембра 2015. године), Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић, 2016, 62.

4 Велибор Лазаревић, „Свадба на Косову и Метохији као народно позориште", *Традиција, йромене, исйоријско наслеђе, йишања државносйи и националної иденйишеша на Косову и Мейохији* (тематски зборник са националног научног скупа са међународним утицајем одржаног у Лепосавићу 24. новембра 2013. године), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2014, 53.

Географски положај села Граничане и (фрагменти) историје данашњих мештана

Село Граничане припада општини Лепосавић, месна заједница Сочаница. Налази се на северу Косова и Метохије, 10 км источно од Лепосавића. Разбијеног је типа. Куће су удаљене једна од друге и смештене на обронцима овог брдовитог краја. У односу на друга околна села, Граничане одликује краћа историја, барем када су у питању фамилије и преци данашњих мештана. Историја указује на чињеницу да је на територији Граничана више пута долазило до промене становништва. Почев од почетка XIV века, када се село први пут помиње у Повељи краља Милутина, село је најпре било насељено српским живљем које је ту боравило до турске власти. Турци су, закључно са 1879. годином протерали оно што је остало од првобитних фамилија и родова. Од 1883. године на територији Граничана турске власти насељавају „бошњаке" из црногорског Колашина. Благоје Павловић наводи да су ови „бошњаци" током Првог балканског рата побегли на Косово.[5] Старији мештани села Граничане говоре, међутим, о томе да су они заправо отишли у Србију, један велики део у Нови Пазар, а неки су чак само прешли у оближње село Рватска.

Преци данашњег становништва Граничана почели су да се насељавају после балканских ратова. Неке од породица (Дамићи и Булићи), које се налазе у селу Граничане, сматрају се пак староседеоцима или повратницима, јер су то породице које су насељавале ту територију и пре турске владавине. Свака од фамилија села Граничане памти приче о насељавању својих предака из неког од суседних села, најчешће у потрази за бољим условима живота. Један од примера јесте фамилија Мијаиловић/Мијајловић/Михајловић, чији су преци прешли из суседног села Јелакце и „заузели" део територије који данас припада селу Граничане. Претходна историја ове фамилије указује на Борчане (село у близини), а још даље порекло води до Опленца код Тополе одакле се сматра да је ова фамилија дошла на Косово.[6] Колико се најстарији чланови ове фамилије данас сећају, три брата из ове фамилије (Милун, Милентије, Цветко) су 1912. године потражила боље услове на територији Граничана, услед тога што је за читаву фамилију премало било земљиште које су поседовали у Јелакцу, а на којем је остао четврти брат (Сретко). Иако се данас називају Михајловићи/Мијаиловићи/Мијајловићи, тако су и заведени у званичним документима, многи од њих тврде да су у почецима свог живота

5 Благоје Павловић, *Насеља и миīрације сīановнишīва оūшīине Лейосавић*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2003, 216–217.

6 Неки припадници ове фамилије указују на сродство са краљевском фамилијом Карађорђевић, управо на основу порекла из Опленца, као и на основу исте крсне славе (Св. Андреја).

у Граничану били Ристићи, „вероватно по претку Ристу“[7]. И дан данас се део села које насељавају припадници ове фамилије тако и зове – Ристићи, иако ниједан члан то презиме не носи.[8] Село је данас знатно малобројније него раније. Од некадашњих 180 душа (половином XX века), остало је једва 60, услед одласка превасходно младих људи у потрази за послом. Индустријализација је у највећој мери утицала на смањен број становника, а готово сви мештани памте отварање Заставе, фабрике аутомобила у Крагујевцу, као догађај који је донео најосетнији одлив становништва.

Свадбени обичаји у селу Граничане

Упознавање будућих младенаца и веридба

Када је у питању свадба, то се у овом случају не односи само на дан свадбе и славља будућег заједничког живота младенаца, већ укључује и бројне припреме, па чак и само упознавање младенаца и уговарање њиховог брака. У данашње време је уобичајено да се млади људи самостално упознају, и на основу сопствене одлуке реше да склопе брачну заједницу. Феномен уговорених бракова је ипак нешто што је познато и данашњој омладини, не само из серија и филмова, већ и из прича њихових бака и дека. Уговорени бракови реализовали су се на више начина. Један од најзаступљенијих био је пређутни договор две фамилије (пре свега домаћина те фамилије) „да се ороде“ чинећи то управо преко брака своје деце.[9] Често је пресудну улогу у избору имао наводација који је, или по сопственом нахођењу, или по налогу једне породице, проналазио идеалне партнере за неког момка или девојку. То је могао бити близак род једне фамилије, некада и кум, евентуално комшија или комшиница који би из најбоље намере препоручивали неког момка или девојку као добре прилике за брак.

У тадашње време, превасходно се ценила породица, која је увек била предуслов за доброг зета или снају. Васпитање се узимало као пресудно за добре карактерне особине момка или девојке, и један од најбољих комплимената

7 Благоје Павловић, *нав.дело*, 217. Риста је заправо отац наведена четири брата, и по пређашњој пракси (док нису у Србији уведена презимена) „распознавали“ су се по личним именима и имену оца. Мијајле (Ристин отац) је, у моменту увођења правила о јединственом презимену за сваку фамилију, био деда по којем су три брата одлучила да фамилија добије презиме.

8 Постоји међутим документ који потврђује да је један члан фамилије (Недељко, Милунов син), док је био у заробљеништву, заведен под презименом Ристић, иако је у матичним књигама заведен као Михајловић.

9 Овај манир је чак у историји био познат као део државне политике, јер су се врло често бракови склапали између краљевских породица две државе у циљу побољшања њихових односа и склапања неке врсте савезништва.

био је да је момак/девојка „из добре куће“. Многобројни успешни бракови, који и данас трају (или су трајали до смрти супружника), говоре у прилог томе да се у таквим изборима можда ретко грешило. Наравно, постоји и објашњење које неки млађи мештани села проналазе за ове трајне бракове – „они нису знали за другачије“. Међу мештанима села Граничане постоје жене којима су родитељи одредили брачног друга, и оне се нису противиле том обичају. Такав њихов став можда указује на знатно развијеније некадашње поштовање старијих, пре свега родитеља, док је данас готово обрнута ситуација, па се често родитељи повинују одлукама своје деце дајући општеприхваћен одговор „не мешамо се“.

Бирање брачних другова од стране родитеља је једна од најстаријих пракси која се памти у селу Граничане. Два пријатеља се договоре „да се ороде“, чиме без утицаја будућих младенаца обећају момка девојци и девојку момку. Након договора да се њихова деца „узму“, следи обред веридбе, односно *доīовора* како мештани то преводе. Укућани се са младожењом упућују у кућу девојке, обавезно у непарном броју. Са собом носе литар ракије, погачу и дарове за девојку. По уласку у кућу седају за сто и пију кафу у неформалној атмосфери. Након тога на сто се ставља флаша са ракијом и упућује се званично питање девојчиној породици: „Ми смо чули да имате девојку за удају и дошли смо да је веримо“. У некадашње време, када девојка ни на који начин није утицала на одлуку, она не би излазила из собе и одговор би био дат од стране њене породице без консултација са њом. Када се одлука донесе и дâ одговор, очеви будућих младенаца наздраве и отпију ракију из донешене флаше симболично наздрављајући за будуће пријатељство. На сто се износи погача коју њих двојица окрећу у круг три пута и ломе, сваки од њих љуби свој крај погаче и изговара „омрзли се ко леб и со“. Овај чин представља симбол склапања пријатељства између две породице након чега следи међусобно честитање, а потом и договор о свадби. У том моменту девојка бива позвана у „главну собу“, уручују јој се дарови[10], младенци се „упознају“ и размењују *белеī* (неки одевни предмет, на пример момак даје девојци мараму, а девојка њему марамицу).

Наравно, и тада су постојали случајеви где су се момак и девојка упознавали на саборима, свадбама или другим светковинама, а потом се одлучивали за брак. Међутим, у овим случајевима, девојка без сагласности својих родитеља напусти родитељску кућу и оде код свог изабраника, односно како се то у народу каже „побегне за њега“[11]. Девојка најчешће побегне због

10 Данас је задржан обичај давања златног накита будућој снаји, док су некад у питању били различити одевни предмети, па чак и материјал за ручни рад (плетиво, вуна...), јер „није се имало тад“.

11 Када су говорили о овом маниру, мештани су увек наводили да је „то ретко бивало“, јер ниједна „није смела од оца“.

тога што родитељи не подржавају њен избор будућег мужа. Било је и случајева када је „бегање“ договорено од стране породица због финансијске ситуације, јер у неким случајевима кад девојка побегне за момка изостаје свадба. У случајевима када девојка „побегне“, не постоји веридба, већ *мир*. Овај обред представља покушај склапања пријатељства, односно ублажавање љутње младиних родитеља због непоштовања њихове одлуке. У *мир* се иде у кућу девојке и њене породице. Полази младожењин отац (мајка не), и са собом води најчешће комшије као преговараче (пожељно је било да те комшије буду у добрим односима са девојчином породицом). Поновно се поштује симболика непарног броја („тројица иду у мир“).[12] Са собом носе флашу ракије. При доласку, младожењин отац оцу девојке објашњава разлоге њиховог доласка и поставља питање – хоће ли их примити у кућу. Неретко се дешавало да девојчин отац одбије да госте прими у кућу и те две породице остају у непријатељским односима.[13] Уколико их прими у кућу, следи образлагање њиховог доласка („деца су се узела, ми смо дошли на мир“) и девојчином оцу се нуди здравица. Уколико прихвати, симболичним испијањем гутљаја ракије из флаше, девојчин отац потврђује пријатељство и своје слагање са будућим браком своје ћерке. Изостанак свадбе у случајевима „бегања“ девојке није редовна појава, већ се након *мира* могла правити свадба. Чак и у случајевима када се не помире породице, младожењин отац може направити свадбу.

Осамостаљење младих људи у одлуци за брак доноси и нове обичаје. У првој половини XX века, момци и девојке почињу самостално да се обећавају без родитеља. Тиме долази до појаве неких симболичних ритуала који означавају обећање између будућих младенаца. Некада, симбол тог обећања био је новац. Жене из Граничана говоре о томе да су од момка добијале паре и, ако узму паре, обећале су се.[14] Истим приликама се реализовало и размењивање *белеīа.* Стевана Мијајловић (девојачко Милуновић) из Граничана говори о томе да је свог супруга познавала пре склапања брака, али да никада између њих није постојао договор да ће се венчати („Нит је он мени рек’о да ће ме узме, нит ја њему да ћу д’идем за њега“). Сазнање о удаји је добила тако што су је обавестили да јој је на оближњем брду, тај момак (њен будући супруг), донео паре и мараму. Свој пристанак је дала отишавши на место састанка и узевши поменуте предмете. Овај обичај давања пара девојци називао се *капарисање*.[15] Почетак ове нове праксе доноси промену

12 У неким случајевима могло је бити и више чланова, али увек у непарном броју.

13 Ипак, доживотно непријатељство не памти нико од мештана, макар и десет година прошло, увек се на крају породице измире.

14 И у Албанији је забележена традиција да момак девојци даје новчић „као знак веридбе“: Ava Laboy Capo, *Wedding Traditions from Around the World,* AuthorHouse, 2013, 1.

15 Кнез Александар Карађорђевић 1846. године Челоборној Србији издаје наредбу која

у обреду веридбе у виду укључења девојке у одлуку, па се на тим веридбама након постављеног питања од стране младожењиног оца и пре давања одговора, девојка позива у просторију и упућује јој се питање – „јеси ли се ти обећала овом момку". У другој половини XX века већ почиње уплив страних утицаја и у сеоску средину, па се осамдесетих година и у селу Граничане јавља елемент вереничког прстена (чија су претеча заправо биле поменуте паре), који момак нуди девојци и који она прихвата као знак обећања склапања брака (Радунка Михајловић из Граничана).

У данашње време, веридба представља интиман чин двоје младих, обавезно укључује прстен и романтичне елементе. Међутим, у неким (мада врло ретко) породицама веридба се и данас спроводи кроз званични обичај у којем се срећу породице будућих младенаца и на којем се уговара свадба. Прстен као симбол тог обећања се, под утицајем из градова, инкорпорирао у традиционалне веридбене обичаје (у Граничану престаје размена *белеīа*, већ момак девојци даје прстен).

Прийреме за свадбу

Период између веридбе и свадбе одликују припреме како младе и њене породице, тако и младожење и његове. У селу Граничане овај период се протезао од месец дана до четири месеца. Раскид веридбе у овом периоду је изузетно редак. Ни један од мештана села не сећа се таквог случаја, као уосталом ни одбијања веридбе.

У току припрема девојка спрема дарове за будућег младожењу и чланове његове породице чиме показује своје умеће и познавање различитих техника ручног рада. Међутим, остало је запамћено да је те дарове некада спремала и девојчина мајка. У овом периоду почиње и позивање гостију. Позивање је увек било лично, уз традиционалне елементе. На позивање се носила *здравица* (данас се то назива *буклија)*, флаша ракије украшена неким елементима (марама, марамица, *ђердан/врсīа*[16], мало црвеног плетива, босиљак) као симбол позивнице.

Дан свадбе

Дан свадбе укључује и свадбене песме и игре које симболизују радост због склапања брака младенаца. У младиној кући се почиње са припремама невесте. Најчешће младе девојке, рођаке или комшинице, помажу јој да се обуче. У селу Граничане, Стевана Мијајловић (девојачко Милуновић) сећа

је гласила: „Искање и давање новца и злата за девојку укида се као обичај противан достојанству човечијем." Готово век касније у селу Граничане уводе обичај капарисања (или можда враћају стару праксу давања пара за младу која је ишчезла).

16 Оба назива се у селу користе за огрлицу.

се да је носила *фал*[17] на главу, *тежену кошуљу*[18], венац и *низаљку*[19]. Симболика беле одеће на венчањима није тада постојала[20], већ су се девојке облачиле у неку свечанију одећу која је садржала уобичајене одевне предмете (кецеља, пуловер, џемпер, вунене чарапе, опанци), у зависности од временских услова. *Фал* је заправо био једини детаљ по којем се распознавала млада. У току припрема су се певале песме које величају лепоту невесте. Једна од таквих песама је и *Вита Јело*.

Са друге стране, у младожењиној кући, теку припреме у виду окупљања сватова који ће ићи по младу. Младожењина мајка по обичају остаје кући да дочека снају и припреми њен долазак. Сватовска свита је некада путовала најчешће пешке уз готово обавезно вођење коња на којем ће довести младу (нарочито ако је млада мало даље). Једна од сватовских песама које карактеришу овај део свадбе јесте песма *Ми идемо ми летимо ту девојку да видимо*. Воловска кола су могла бити део свите и у њима су се возили људи који су значајни за сам чин венчања (барјактар, кум, стари сват, девер). Улоге на венчању се деле према одређеним принципима. Девер – снашин чувар, био је младожењин неожењен брат, али никако рођени, већ најчешће брат од стрица. Стари сват је младожењин ујак, док се кум одређивао по „старом кумству". По доласку сватова испред младине куће следи гађање јабуке која је окачена испред капије на неком високом месту. Симболика овог чина јесте отварање врата, односно „заслуживање сватова" да уђу у двориште пријатељске куће. За ову улогу се најчешће одређује барјактар или неки други сват који се сматра добрим стрелцем и има пушку. Јабуку је најбоље погодити из првог пута, мада, у сврху уласка сватова, не постоје ограничења. Сваки промашај подлеже подсмеху и на неки начин подиже позитивну атмосферу у сватовској свити. По уласку сватова у двориште или кућу младине породице, девер (најчешће у друштву једног дела сватова – неожењених момака) упућује се ка девојачкој соби где започиње преговарање о откупу младе. Испред врата девојачке собе стоје младина браћа или најближи рођаци који се „цењкају" са девером око откупне цене. У току тог откупа јавља

17 Можемо превести као вео, који је у то време представљао бели провидни детаљ, „као завеса".

18 Ткана дуга кошуља, попут хаљине.

19 Део накита, огрлица направљена низањем неких елемената на конац. Овај део накита се називао (као што смо поменули) и врста или ђердан.

20 Бела свечана хаљина на венчањима се може окарактерисати као европски утицај инкорпориран на модерним венчањима. Ова појава модерног „костима" за невесту повезује се са британском Краљицом Викторијом, која је белу свилену хаљину носила приликом свог венчања за Принца Алберта (Vicky Howard, *Brides Inc.: American Weddings and the Business of Tradition*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006, 157–159).

се елемент „лажне младе“, односно девојке из младине свите која излази из собе и представља се као млада, у одређеним моментима, када девер не да̑ довољно новца у односу на захтев младиног брата. Овај поступак додатно појачава комични елемент нарочито уз опаске попут „за те паре ову девојку мо’ш да водиш“.

У случајевима када се младожења сматрао неугледним, недовољно привлачним, у сватовској свити је постојао *лажни младожења* који се приказивао девојци, за којег се сматрало да је привлачнији од правог младожење и да ће девојка лакше пристати на тај брак.[21] Млада би тек по давању пристанка, а некад чак и по доласку у младожењину кућу или при одвођењу сазнала коме је заправо дала пристанак. Често је та сватовска свита била малобројна, вероватно због избегавања ризика да неко од сватова не ода тајну и на тај начин упропасти замисао. Са друге стране, постоји могућност да је избегавање великог броја сватова у сврху одржавања угледа правог младожење, односно да се младожења „не би обрук’о“, да се не прочује да су морали другог да подмећу да би се оженио. Момирка Обрадовић (девојачко Милентијевић) је била једна од „жртава“ овог манира, али је њен брак трајао до смрти и изнедрио троје деце. Милунки Михајловић (девојачко Радисављевић) су пре свадбе говорили да ће се удати за неког другог, а тек су јој на дан свадбе рекли ко јој је заправо младожења. Она је причала да се *„кривила*[22] и хтела да се баци у бунар, јер за њега није хтела д’иде“, али очева реч је била последња и она је остала у том браку у којем је изродила четворо деце и остала до смрти.

Постизање договора о откупу младе и давање новца значи улазак девера у девојачку собу где следе још неки симболични обичаји преузимања младе. Девер, као део припреме, купује одређене дарове за младу међу којима су опанци (касније ципеле). Јавља се и елемент деверског прстена, за који мештани кажу да га давно није било. При уласку у девојачку собу, девер најпре обува младу, у десну ципелу ставља „нешто да је штуља“ (најчешће новчић) и обува је из три пута. Након обувања следи прстеновање. Млада склапа дланове са раширеним прстима, а девер три пута прстен навлачи на сваки прст изговарајући: „чуј куме и стари свате ђевер младу прстенује“. Након та три пута, деверски прстен остаје на домалом прсту чиме се завршава обред. Невеста потом дарује девера и везује му белу платнену траку од десног рамена испод леве руке црвеним концем који симболизује срећу. Девер потом изводи младу пред сватове и младожењу. Испред куће где чека сватовска свита започиње се са свадбеним песмама попут *Блаїо нама оїрија нас сунце.*

21 Овај елемент се, према мишљењима мештана могао јавити и на веридби, па тек на дан свадбе млада сазна за кога се удаје.

22 Локални израз за плакање.

Након играња кола и весеља испред младине куће, следи одвођење. Колона започиње барјактарем који носи заставу. Као трећа у колони иде млада на коњу којег води девер. Успут су се наравно певале свадбене и друге песме од којих су се, нажалост, многе изгубиле из сећања мештана.

Народно веровање у неке лоше утицаје манифестује се кроз врло специфичан елемент забележен у селу Граничане. Када младожења има брата или сестру близанца, тај близанац не сме чути сватове и сватовску песму приликом довођења младе. Према предању, у супротном би се угрозио породичан живот како младожење, тако и његовог брата, односно сестре близнакиње. На свадби одржаној 1982. године у Граничану, управо се десио такав случај. Младожења је имао сестру близнакињу која је читав обред довођења младе провела у једној од најудаљенијих кућа у селу, држећи руке на ушима. На овај начин се она заштитила од тога да не остане уседелица, а истовремено обезбедила брату срећан породичан живот и пуно порода.

По довођењу младе у младожењину кућу са коња је спушта девер и дочекује је *накоњче* – најмлађе мушко дете из младожењине фамилије. Млада узима накоњче у наручје, окреће га три пута према истоку и након сваког окрета љуби у образ, симболички осигуравајући себи мушког порода. Млада потом добија сито у којем је неко жито (овас, јечам, пшеница) и јабука. Преко главе забацује јабуку да пребаци кров младожењине куће, а за њом баца и сито које треба да се задржи на крову означавајући њен останак у кући у коју је дошла. Девер младу уводи у кућу, при чему је битно да она крочи преко прага десном ногом. Прва просторија у коју је уводе јесте кухиња, односно соба у којој је огњиште где је дочекује свекрва. Млада седа свекрви у крило и дарује је. Свекрва је припремила „попару за снашу", која треба да буде са кајмаком, масна и богата. Она том попаром храни снашу, „да јој снаша буде здрава и јака". У каснијој пракси попара се замењује медом, који свекрва даје снаши да умочи кажипрст десне руке и олиже „да буде слатка и блага". Млада потом узима со којим соли ручак и варјачом промеша јело које је припремљено. На овај начин снаша симболички преузима кућне послове и одмењује нову мајку. Док то ради, присутни сватови певају песму *Мила снајо не ӣресоли ручак*[23].

Снашу потом одводе у *младину зӣраду*[24], која је претходно припремљена за њу и ту проводи своју свадбу, најчешће у друштву девера и заове. У каснијим периодима се ова улога девера-чувара младе променио, вероватно у сврху присуства девера на свадбеном весељу. На последњој свадби одржаној на којој се овај обичај чувања младе задржао у Граничану 1982. године

23 Ову песму, нажалост, нико од казивача није умео да испева и тачно исприча текст, тако да је остао само први стих као наслов.

24 Сеоске куће из тог времена су биле састављене из неколико „зграда", посебних објеката које је некада могла сачињавати само једна просторија.

(!), младу је „чувала“ свекрва. Овај обичај сакривања младе од гостију може се протумачити на више начина. Мештани села говоре да је то због заштите младе од злих сила, „урокљивих очију“, „мађија“, „да јој неко случајно не дирне хаљину“, што потврђује заостатак паганизма у народној традицији сеоске културе. Са друге стране, постоји и потенцијални историјски узрок, један од турских „зулума“ над нашим народом познат као право прве брачне ноћи. Можда је управо из тог разлога српски народ увео праксу сакривања невесте, и одређивао јој „чувара“.[25] Касније свадбе одржане у Граничану укључују и присуство младе на свадби, али је обавезно било пресвлачење из венчанице у свакодневну одећу (најчешће свечанији комплет), чиме се избегава могућност да јој преко венчане хаљине неко „наврача нешто“.

Док траје свадбено весеље, које је одржавано у кући младожење, гости бивају послужени ракијом и храном која се пре тога припремала уз помоћ жена из комшилука. Веселе се уз песме, кола и свирку на националним инструментима. Један од најраспрострањенијих инструмената овога краја била је свирајка, „мали дрвени дувачки инструмент са шест рупа“[26]. На свадбеном весељу су биле могуће и веће инструменталне групе, које су биле састављене од *кланеша* (кларинета) и *їоча* (бубња). Уплив хармонике у народну музику доводи до тога да је овај инструмент бивао све заступљенији на свим весељима и до потискивања старих народних инструмената, који се и у сведочењима мештана помињу само као музика уз коју су играли стари. Некада су се и гајде јављале као инструмент на коме се изводила инструментална музика, али се већ од друге половине XX века потпуно изгубио. Узрок овоме, Радмила Петровић налази у појави хармонике тумачећи да „није чудо што су појавом савршенијих инструмената гајде одиграле своју улогу“[27].

У касним вечерњим сатима долази до изношења дарова што је тренутак када се млада изводи пред сватове. Она симболично прима те дарове, поздравља се са свим сватовима и бива изложена њиховом погледу. По примању дарова, млада се враћа у своју собу и ту са девером и заовом остаје до краја свадбеног весеља. Један од комичних елемената који одликује први свадбени дан јесте крађа младе, најчешће приликом њеног извођења пред госте, када се износе дарови. Девер је тај који је задужен за њено чување и на њему је откуп младе уколико му је украду.

---

25 Верица Михајловић, „Друштвена маргинализација жена као манифест у оквиру народне традиције (Сагледавање положаја жене кроз разматрање њеног реалног позиционирања у оквиру народне игре)“, *Башшина 38*, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 2015, 161–173.

26 Радмила Петровић, „Народна музичка традиција у Комуни Лепосавић“, *Гласник музеја Косова и Мешохије VII–VII*, Приштина, 1964, 436.

27 Радмила Петровић, *нав.дело*, 436.

„Прво јутро“ – други дан свадбе

Сутрадан, гости који су остали настављају са слављем. Обавезно је било да најважнији гости (стари сват, кум, девер, домаћин) остану да преноће. Тек ујутру девер предаје снашу младожењи. Млада иде на извор („Радовац“) да донесе воду за госте, да их посипа при умивању. Она је обучена у „нормално одело“, и то прво јутро је дарују сви гости. Следи *снашина кафа* која је још један симбол преношења кућанских послова на нову домаћицу. У каснијем периоду изостају дарови за младу, већ је гости награђују новцем који остављају на тацни испод шоље из које су попили кафу.

И овај дан одликују различити обредни ритуали (откупи), који су, пре свега, хумористичног карактера. Све ове ритуале мештани сврставају у групу *шала зетова* (у недостатку зетова то могу бити и комшије или други гости, свакако не крвни сродници младожењине породице) на рачун снаше. На сличан начин као крађа снаше реализује се и крађа заставе у случајевима ако се барјактар одвоји од ње. Млада такође учествује у откупу свекра и свекрве који бивају „заробљени“ (везани канапима и убачени у неупрегнута воловска кола) уз претње да ће их „бацити под склад“ или „пустит’у реку“. Снаша своју привржености новим родитељима показује тако што плаћа откуп за свекра и свекрву у виду дарова (кошуља, пешкира и слично).[28] На кровове кућа и других зграда у дворишту пењу се опет зетови који „снују пелене снаши“[29] са претњом да ће открити кров и ломити цреп0ве. Млада поновно плаћа откуп у виду дарова зарад очувања свог новог дома симболично показујући љубав према својој новој кући. По добијању дарова они који су се попели на кров између себе развлаче црвено плетиво које повезује *зграде* и симболизује срећу и благостање за ту кућу.

Специфично је да је некада свадба била искључиво мушка, дакле без иједног младиног госта. У новије време, то је промењено, па су најпре пријатељи долазили прво јутро након свадбе, а данас су ту већ од самог почетка. У давним временима, у селу Граничане пре доласка *подара* (младине фамилије), али свакако бар неколико дана након свадбе, у кућу младожење се доноси *крошња* – плетена корпа чији обавезни део јесу игле за плетење, вуна и започето црвено плетиво које млада треба да настави. Крошњу носе неки

28 Сличан обичај је забележен у другим местима Косова и Метохије, у Кијевчану, Лешку, Средској и Церници (Велибор Лазаревић, „Свадба на Косову и Метохији као народно позориште“, *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*/тематски зборник са националног научног скупа са међународним утицајем одржаног у Лепосавићу 24. новембра 2013. године/, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2014, 56).
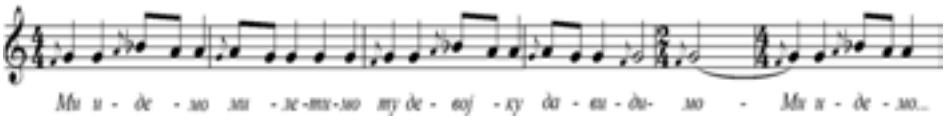
29 Велибор Лазаревић, *Исто*, 54.

млађи младини рођаци, често деца, у непарном саставу.[30] Сврха доношења крошње је „да пусти пут снаши да дође у род". Тек након крошње *йодари* долазе у госте, некада чак месец дана након свадбе. По уласку у дом пријатеља следи поновно преламање погаче (пријатељска погача) на исти начин на који је то обављено на веридби. Пријатељи доносе и дарове за младу, младожењу и његову фамилију.

Карактеристике свадбених йесама села Граничане

Свадбене песме у селу Граничане су, нажалост, само парцијално остале у сећањима мештана, услед непрактиковања ових обичаја у новије време, а наравно и услед мањег броја свадби у овом селу. Песме које смо поменули у току рада певали су неки од казивача, али се примећује да су мелодијски једнообразне, на један *глас*. У Граничану, као уосталом и већини села општине Лепосавић, „термин *глас* не означава деоницу неког вишегласног певања, нити се односи на женске и мушке извођаче, већ означава форму мелодије и њене карактеристике"[31]. У зависности од казивача, односно његовог умећа, можемо издвојити више верзија *гласа* на којем се песме певају. Овде дајемо пример основе коју сви казивачи готово једнако изводе, али наглашавамо да је украшавање у неким случајевима изузетно богато на свим дужим тоновима.

Сватовска песма *Ми идемо, ми летимо* – неукрашена верзија.[32]

На исти глас се певају и остале две песме које смо издвојили чије текстове овде дајемо (односно оно што је остало у сећањима мештана):

Спремање младе:
Вита Јело, ој висока вита Јело
Лице бело чим умиваш лице бело

Спремање младожење:
Ништа лепше ни милије нема
Кад се момак за девојку спрема.

Узимање младе:
Благо нама отрија нас сунце
отрија нас са четири стране
благо нама млада је са нама.

30 Најчешће троје – једно мушко и два женска.

31 Радмила Петровић, *нав.дело*, 438.

32 Певао Милош Мијаиловић из Граничана 2016. године, записала Верица Михајловић. Исти напев је примећен у околини Лешка, такође у оквиру свадбених обичаја.

Као основни елемент ових обичајних песама може се евидентирати изразито узак опсег мелодије. Уколико не узмемо у обзир тон *фа*, који се јавља искључиво као део украса, узлазни предудар, „костур“ мелодије је спроведен у оквирима интервала мале терце (три полустепена). Уз урачунавање овог украсног тона, основу мелодије представља дурски тетрахорд (*b–a–g–f*). Поред тога, нарочито у украшеним верзијама песама, запажа се и метричка неодређеност, реализована кроз произвољно продужавање дугих тонова у сврху богатијег украшавања. Пракса вокалне традиције, која се може издвојити као специфичност, јесте одсуство даха при извођењу *строфе* (овде се то односи на целину поновљеног стиха, јер се у Граничану свака песма изводи тако што се сваки стих понавља по једанпут). Последњи слог првог стиха се без даха *прелива* у први слог његовог понављања, „чиме се наглашава веза са инструменталним извођењем на гуслама са којим песме овог краја показују велики степен аналогија“[33].

Форма напева се само према артикулацији и фактури може окарактерисати као „квази–периодична“ са понављањем једне мелодијске фразе (коју прати и понављање текстуалне фразе) уз измену на самом крају при чему се реализује однос питање–одговор са аспекта артикулације и извођачког састава. Начин певања у Граничану је увек једногласан, али је манир био да укупно две особе (које „јако пе́в'у“) учествују у певању песама – или две жене или два мушкарца. Једна особа започиње, изводећи први стих, док јој се при понављању придружује и „пратња“. У каснијим временима се као пратња придружује и више певача.

Прво певање стиха се прелива у његово понављање, без паузе, док се на крају строфе јавља специфично „одсецање“ тона, попут наглог прекида до тада непрекидне фразе. Управо је ово место за узимање даха, док се сав претходан ток одвија у континуираном извођењу. Групно певање обезбеђује овакву једнопотезну интерпретацију на тај начин што сваки појединац у зависности од својих капацитета узима дах произвољно, а остатак извођача обезбеђује „покривање“ тих појединачних пауза.

У „украшеним“ верзијама песама уочава се коришћење свих хроматских тонова унутар опсега, са хијерархијском поставком улоге молског трихорда (*g–a–b*), као основе мелодије и *хроматског проширења* (тона *gis/as*), као фигуративног/украсног тона, односно елемента индивидуалне импровизације. Сви украси који се јављају су узлазни, или као узлазни предудар, или као узлазна скретница, само се на дужим тоновима јавља силазни ток мелодије.

33 Верица Михајловић, „Лепосавић: Вокална традиција као сведок етничког порекла становништва“, *Баштина 37*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 2014, 224.

Сви обичаји везани за свадбу у Граничану показују јак патријархални утицај који прожима све нити овог обичаја животног циклуса. Почев од избора брачног друга, преко свих осталих описаних обичаја, маскуланизација је свеприсутна и наглашена је маргинализација жена у сваком смислу. Модерни токови, који доводе до осамостаљења младих људи, као и постепено изједначавање жена са мушкарцима, уводи и неке нове традиције чак и у сеоској средини доводећи коначно до губљења неких интересантних и значајних ритуала, због чега је значајно њихово бележење од старијих мештана. Неке специфичности примећене у селу Граничане указују на важност издвајања уских етнолошких локалитета и њихово проучавање, јер свака генерализација (попут народне традиције Косова и Метохије у целини) доводи до превиђања, а самим тим и нестанка бројних карактеристичних елемената народне баштине.

Литература

Лазаревић 2014: В. Лазаревић, „Свадба на Косову и Метохији као народно позориште“, *Традиција, йромене, историјско наслеђе, йитања државности и националної идентишеша на Косову и Меšохији* (тематски зборник са националног научног скупа са међународним утицајем одржаног у Лепосавићу 24. новембра 2013. године), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 53–60.

Лазаревић 2016: В. Лазаревић, „Ваља се не ваља се (као народни законик и правилник)“, *Косово и Меšохија у конšексšу балканских народа и држава,* (тематски зборник са националног научног скупа са међународним утицајем одржаног у Лепосавићу 30. новембра 2015. године), Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 61–70.

Михајловић 2014: В. Михајловић, „Лепосавић: Вокална традиција као сведок етничког порекла становништва“, *Баšшина 37*, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић, 221–234.

Михајловић 2015: В. Михајловић, „Друштвена маргинализација жена као манифест у оквиру народне традиције (Сагледавање положаја жене кроз разматрање њеног реалног позиционирања у оквиру народне игре)“, *Баšшина 38*, Институт за српску културу–Приштина/Лепосавић, 161–173.

Павловић 2003: Б. Павловић, *Насеља и миīрације сšановништва оūшшине Лейосавић*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић.

Петровић 1964: Р. Петровић, „Народна музичка традиција у Комуни Лепосавић“, *Гласник музеја Косова и Меšохије VII–VII*, Приштина, 435–457.

Capo 2013: A. L. Capo, Wedding Traditions from Around the World, AuthorHouse.

Howard 2006: V. Howard, Brides Inc.: American Weddings and the Business of Tradition, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Извори

Вукмир Михајловић (1947)
Милош Мијаиловић (1940)
Радош Михајловић (1956)
Стевана Мијајловић – девојачко Милуновић (1935)
Сретена Мијаиловић – девојачко Ракићевић (1944)
Витомирка Милутиновић – девојачко Мијаиловић (1938)

Verica R. MIHAJLOVIĆ

THE WEDDING CUSTOMS AND SONGS OF THE GRANIČANE VILLAGE IN LEPOSAVIĆ SURROUNDINGS

Summary

One of the most important events in an individual`s life is wedding, that is an act which symbolizes founding of a family. This important custom of a life cycle is marked by some customs, or their fragments thus helping preservation of national tradition, national beliefs and legends. This paper deals with a very narrow site, village Graničane in the surroundings of Leposavić in the north of Kosovo and Metohija, an example that will serve for description of wedding customs and (some) wedding songs. These elements present fitful attempt to keep these latent witnesses of former life in the village, former way of marking the most important events in one`s life, former soul of the peasants from this area. The wedding as a ritual in the village of Graničane is characterized by a number of different elements in terms of their nature, each consisting ritual always has its why, its reason of performing, regardless of the fact whether it is an entertainment or it has a higher aim – protection from evil powers, prosperity of the newly weds, providing of healthy and wealthy heirs... All events related to the wedding in Graničane show strong patriarchate which is permeated with all the threads of this life cycle custom. Starting from the choice of the spouse, in all other described customs, masculanization is omnipresent while marginalization of women is emphasized in every sense. Reports of people from the terrain point to some changes and some, due to society modernization, vanishing customs which exist only in the memories of older inhabitants of the village, that is why writing down these segments of memories of the older village inhabitants is of crucial importance in order to preserve cultural tradition of the people from this village in Kosovo and Metohija. Some particularities observed in the village of Graničane point to the importance of distinguishing narrow ethnological sites and their studying, for any generalization (such as national tradition of Kosovo and Metohija as a whole) leads to the overlooking and thus to the latent support of disappearance of numerous characteristic elements of national tradition of every village.

Key words: wedding customs, wedding songs, village Graničane, patriarchate, tradition.

Рад је предат 23. маја 2017. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника „Баштине“ одобрен за штампу.

ПРИКАЗИ

Бојан СТРУЊАШ

БИБЛИЈСКИ ТЕМЕЉИ СРПСКЕ УСМЕНЕ ЕПИКЕ

(Будимир Алексић, *Библија и срūска еūика*, Институт за српску културу, Никшић 2016.)

Крајем прошле, 2016. године, србистика је постала богатија за једно озбиљно научно дјело под насловом *Библија и срūска еūика*, аутора др Будимира Алексића. Књига се појавила у издању Института за српску културу из Никшића. Овај институт је својом издавачком дјелатношћу за релативно кратко вријеме завриједио пажњу стручне и научне јавности у земљи и иностранству и има велики значај на плану афирмације српске културе у Црној Гори.

Српска културна баштина Црне Горе је преко педесет година изложена удару црногорских власти које, без изузетка, функционишу по истој идеолошкој матрици, а крајњи им је циљ потпуно затирање хришћанске духовности и српске културе на овом простору, као и потпуна асимилација српског народа. Зато Алексићева књига *Библија и срūска еūика* представља још један угаони камен узидан у бедем одбране српског националног идентитета у Црној Гори.

Име др Будимира Алексића, дугогодишњег народног посланика и професора српског језика и књижевности на Цетињској богословији, одавно је познато домаћој и међународној стручној и научној јавности. Наиме, ради се о озбиљном националном и научном раднику који дуже од двије деценије непоколебљиво истрајава на српском путу, водећи борбу на више научних поља. Спектар Алексићевих научних интересовања је широк – од књижевности (која је његова матична област), преко религије, историје и србистике... Из свега реченог, намеће се закључак да је др Алексић свестрана личност и интелектуалац старог кова, каквих је, нажалост, из године у годину у Црној Гори све мање. Др Будимир Алексић је учесник бројних домаћих и међународних научних скупова из области књижевности, религије и историје,

а аутор је преко стотину научних радова. Књига *Библија и српска епика* је својеврсна круна његовог досадашњег научног рада.

Библија и српска епика представља проширену верзију Алексићеве магистарске тезе под називом *Библијске теме и мотиви у Вуковим пјесмама најстаријих времена*, коју је аутор одбранио пред комисијом коју су сачињавали еминентни професори – проф. др Нада Милошевић Ђорђевић (ментор), проф. др Злата Бојовић и проф. др Снежана Самарџија.

Ово је по много чему јединствена књига у српској науци о народној књижевности, јер је на један нов и цјеловит начин проговорила о присуству *Библије* у српској народној епици. Прилично изненађује чињеница да су се овом темом до сада, уз пар изузетака, српски научници периферно бавили, иако је ово једна од централних тема у нашој народној епици. *Библија и српска епика*, и поред своје снажне научне утемељености, још више добија на значају тиме што ће допринијети изучавању поетике српске књижевности и убудуће ће бити незаобилазно штиво приликом сваког озбиљног проучавања народне књижевности код Срба.

Библија је била и остала вјечити узор и инспирација књижевницима од најстаријих врмена до дана данашњег. Безмало, цијела европска књижевност је проистекла из *Библије,* па се за њу може рећи да је својеврсна „књига над књигама" која исписује историју човјечанства. Цјелокупан систем српске књижевности почива на *Библији* и из ње непрестано црпи теме и мотиве, али и поетичке обрасце.

Српска књижевност је рођена у манастирима и више вјекова имала је искључиво црквени карактер, развијајући се у оквиру цркве. Тако се библијска поетичка потка може пратити од првог до последњег дјела српске средњовјековне књижевности. Др Будимир Алексић је у својој књизи одлично уочио тај библијски континуитет и њиме се бави у уводном дијелу своје књиге.

Самим тим што је писана у манастирима и служила за црквене потребе, српска средњовјековна књижевност је била доминантно под утицајем *Библије*, док је народна књижевност настајала међу обичним народом и преносила се са кољена на кољено, па је за разлику од средњовјековне књижевности добила другачији (слободнији) стваралачки књижевни облик, али остаје чврсто утемељена на библијским књижевним традицијама, а поготово на библијском хришћанском моралу којим су проткане скоро све епске теме.

Књига *Библија и српска епика* аутора Будимира Алексића састоји се од више међусобно повезаних цјелина. У уводном дијелу књиге, аутор се посебно бави творачком снагом библијских тема и утицајем *Библије* на културни развој Срба у средњем вијеку, са посебним освртом на однос *Библије* и српске средњовјековне књижевности.

> „О утицају Библије на српску средњовјековну књижевност најбоље говори чињеница да су средњовјековним писцима (углавном монасима) библијски текстови, нарочито Јеванђеља, били најомиљенији списи по којима су проводили живот. Осим што је била основа за стицање подвижничког живота и врлина српских средњовјековних књижевних стваралаца, библијска литература је била и предмет њиховог својеврсног проучавања, а касније и подражавања приликом стварања оригиналних књижевних дјела“ (Алексић 2016: 20–21).

Научном анализом аутор долази до закључка да је *Библија* у нашу књижевност дошла преко византијске књижевне традиције, на чијој подлози је и настала наша средњовјековна књижевност. То су углавном била поетичка начела – стваралачки обрасци по којима су писана наша прва књижевна дјела, али се временом српска књижевност осамосталила, формирајући своје националне оквире по којима је постала препознатљива у систему европских књижевности.

Централно мјесто у књизи *Библија и српска епика* заузима поглавље *Библијски тематски оквири и српско усмено стваралаштво*, које је методолошки разложено на низ од тридесет осам већих и мањих цјелина, од којих ћемо овом приликом навести само неке од њих: *Библијски лик десетерачких тема, Епска транспозиција библијског поимања жртве, Царство божије и правда његова, Разобличавање гријеха, Опрошћења, Покајања, Праштање и добротољубље, Поштовање родитеља, Смиреност, Црква – лађа спасења, Задужбине – знамени постојања, Крст и васкрсење, Богослужбени мотиви и религијски систем у епској структури, Култ хришћанских светитеља, Црквена јерархија, Молитве Богу и свецима, Благодарење Богу за све, Име Божије, Поетизација бесмртности људске душе, Невјера или издаја, Тајна и Косовска вечера, Витештво – епска епизода или теолошки став, Христос и кнез Лазар, Митски оквир „обретенија главе“* итд. Кроз ове цјелине, Алексић детаљно проучава присуство *Библије* у српској народној књижевности и функционисање библијских тема и мотива у тексту епске народне књижевности. Вјештом перу професора Алексића није промакла ни једна значајнија библијска тема која је доживјела своје оваплоћење у српској народној епској књижевности.

У завршном дијелу књиге, Алексић долази и до чинилаца који су допринијели афирмацији библијских тема и мотива у српској народној епици, а то је првенствено *сличност историјске судбине српског и јеврејског народа,* као и *присуство Христове науке на просторима које су насељавали Словени*. Позивајући се на историјске изворе, професор Алексић наглашава да су Христову науку на словенском простору проповиједали апостоли, па је временом *библијска слика живота постала мјерило живота српског народа. Црквене службе и средњовјековно фрескосликарство* су такође путеви преко којих су Христова наука и хришћански морал на непосредан начин вршили своју духовну мисију међу нашим народом.

Након иштитавања књиге професора Алексића, стиче се цјеловит утисак о улози и значају српске народне епике за српски народ током вишевјековног ропства под Турцима, док је *Библија* била путоказ за излазак из вјековне таме ропства.

> „Српска народна епика, која је свој коначни облик добила у вријеме владавине Турака у српским земљама, израз је најбурнијег периода цијеле српске историје. У тешким временима робовања под туђином, она је чувала српску националну и историјску свијест, као и свијест о нашем хришћанском, православном идентитету. Чувала је и преобликовала библијске мотиве, при чему је нужно обухватала оба подстицаја: древни, пагански и новоусвојени, хришћански. Иако представљају слике најтежих искушења, многобројних невоља, трагедија и неправди – српске усмене епске пјесме никад нијесу у знаку антрополошког песимизма, већ у знаку аутентичног хришћанског оптимизма“ (Алексић 2016: 192).

Анализирајући присуство *Библије* у српској епици, професор Алексић је у овој књизи читаоцима предочио један уређен и цјеловит систем присуства и функционисања библијеских тема и мотива у дјелима наше народне епске књижевности.

Сами текст књиге која се налази пред нама зналачки је моделован тако да није оптерећен прекомјерном употребом научне фразеологије, која би обичном читаоцу отежавала разумијевање текста. Језик у књизи је јасан, конкретан и прецизан. Књига је и у техничком смислу зналачки уређена, тако да на читаоца оставља компletан утисак. Имајући у виду све то, а посебно јаку научну утемељеност ове књиге, сигурни смо да ће она пронаћи свој пут до читалаца, а нарочито до универзитета гдје ће неминовно постати незаобилазно штиво за проучавање наше народне књижевности.

Научну студију др Будимира Алексића *Библија и српска епика* могу читати сви они који се на директан или индиректан начин баве проучавањем књижевности, али и обични читаоци који теже да обогате своја знања о српској књижевности и српској култури. Имајући у виду све горе наведене чињенице о књизи која се налази пред нама, свесрдно и топло је препоручујемо широком кругу читалаца.

IN MEMORIAM – ДР ЧЕДОМИР РЕБИЋ

Др Чедомир Ребић рођен је у Јасенику, 1940. године (Гацко), где је завршио основну школу. Гимназију је завршио у Гацком, преквалификацију за звање учитеља у Мостару, Вишу педагошку школу (српскохрватски језик и историју) у Сарајеву, Филозофски факултет (југословенску књижевност и језик) у Сарајеву, постдипломске студије и докторат из филологије („Методички приступ синтакси везаног текста“) на Филозофском факултету у Загребу 1985. године.

Радио је на свим нивоима образовања, по различитим подручјима (Гацко, Фоча, Зеница, Сарајево); био је научни саветник у Институту за српску културу – Приштина. Био је један од идејних твораца и руководилац пројекта Института *Духовне појаве и стваралаштво српског народа на Косову и Метохији од XV до XX века.* Био је уредник за језик и књижевност у многим часописима и члан уређивачких одбора различитих библиотека – Наставне библиотеке „Свјетлост“ Сарајево, Школске библиотеке „Веселин Маслеша“ – Сарајево, публикација и часописа које је објављивао Републички педагошки завод Сарајево, научног гласника Института за српску културу – Приштина, *Баштина*, зборника са научних скупова и др. За истакнути рад у образовању и научној делатности награђиван је више пута.

Био је свестрано образован, учитељ и научни саветник, дугогодишњи сарадник Института за српску културу – Приштина, идејни творац и реализатор бројних пројеката, индивидуалних и групних, а надасве, књижевни посленик и просветни делатник. Његова књижевно-научна делатност остаће упамћена по две развојне фазе. Прва је обележена лингвистичким и семантичким проучавањима текста, и у знаку је научниковог истраживачког сазревања; она као да представља неопходну образовну припрему за проучавање

колевке српске духовности, којој се Ребић и научно и (са)стваралачки и егзистенцијално посветио у деценијама које су уследиле. Чедомир Ребић овоземаљско битисање схватио је као мисију у проповедању хришћанства кроз поуке које подвлачи у делима српске средњовековне књижевности. Он је припадао оном даровитом реду проучавалаца старе српске књижевности који је сагледава и тумачи кроз призму православне духовности, изградивши притом посебан духовни метод – читање „очима душе". Тај свој метод доследно је спровео у другој, зрелијој и плоднијој књижевно-истраживачкој фази којој припадају студије: *Естетика унутрашњег и умна виђења* (Институт за српску културу, Приштина 1996), *Духовност српске средњовјековне књижевне културе* (Богословски факултет СПЦ, Београд 1998), *Светогорска духовност старе српске књижевности* (Институт за српску културу, Приштина 2000), *Дух и истина старе српске књижевности* (Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2003), *Византијска мисао и умјетност у старој српској књижевности* (Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2004), *Етика и поетика* (Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2005), *Духовна кретања код Срба* (Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2006), *Историјска свијест и есхатолошке теме* (Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2007), *Теме источног монаштва и форме византијске поетике* (Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2008).

У свом унутрашњем приступу, Ребић је настојао да српску средњовековну културу сагледа не само у контексту историје духовне културе Срба, него и шире: у контексту развијања и ширења византијске мисли и уметности. Полазишта у истраживању духовних основа књижевне културе налазио је у „дотацајима византијског културног насљеђа кроз *традицију Ћирила и Методија*". Огромно духовно наслеђе савремене српске православне цркве, по речима Јована Мајендорфа, потиче управо од византијског средњег века. Ово наслеђе подразумева најпре литургијске облике, канонско устројство, духовно предање и догматско учење. Византијску уметност Ребић је посматрао као колевку српског духовног песништва из које се развило српско црквено песништво. У првим списатељским подухватима стваралаца ове књижевне оријентације са подручја Србије, готово да није било разлике у форми и садржају у односу на дела византијске уметности, али су касније српски ствараоци надахнути националном историјом и духом српског етноса, стварали оригинална књижевна дела. Високе домете српске средњовековне књижевности Ребић је проналазио управо у односу српске и византијске културе, у схватању да је стара српска књижевност настала на изворним мислима Светих Отаца Источне Цркве. Само истраживање односа између српског и византијског песништва помаже, како Ребић тврди, да се „дубље схвати логосни или божански смисао пјесништва", и то истраживање „узводи до познања бога Логоса као 'творца свијета и даваоца живота' (Јн 1)".

Своје виђење светосавске културе најјасније је изразио следећим ставом:

> „Наша права култура је светосавска култура; у њој је свака мисао, свако осјећање, свака духовна дјелатност сарастворена са мислима, осјећањима и дјелатношћу Светога Саве. Она је сва утемељена на јеванђељским мислима, сва је усмјерена Христовим путем".

Овакво схватање одређује Ребића као настављача линије неговања и очувања светосавске културе као темеља свеукупне српске културе, о којој су писали и владика Николај Велимировић, архимандрит Јустин Поповић, Жарко Видовић, владика Атанасије Јевтић, Димитрије Калезић.

У својим истраживањима из области православне духовности српске средњовековне књижевности, Ребић је полазио од појединачних дела, преко општих одлика појединих жанрова, крећући се и дијахронијски и синхронијски – ка изворним и универзалним одликама православне књижевности, уметности и културе са циљем да укаже на широке хоризонте српске духовности. У његовом стваралачком тумачењу, поред неспорног списатељског дара, открива се свестраност у литерарном и научном интересовању и образовању. Али, пишући о књижевности средњега века и њеним васељенским порукама, Ребић је паралелно био и хроничар једног немилог времена у коме је живео, оптерећеног немирима и ратовима. То време, прокужено бригом о пролазном, не бележи се датумима – јер за аршине јеванђељског хронотопа, у коме све добија своју праву меру, датуми немају никакву вредност – већ увек *implicite*, на маргинама текста, у посветама и симболичким односима. У том смислу, све његове књиге ове провенијенције представљају целину у напору да оствари један велики, не само индивидуални и професионални пројекат или пројекат Института за српску културу, чији је дугогодишњи саветник био, већ и да одговори дубоком духовном позиву. Својим животом и радом, овај научни посленик бранио је убеђење да човек само старањем о души и духу превладава оно смртно у себи.

Марија Јефтимијевић Михајловић

Поштоване колеге,

Наш часопис *Баштина* задовољава критеријуме Акта Министарства просвете, науке и технолошког развоја о уређивању научних часописа; Акта Министарства о критеријумима за учешће и финансирање издавања научних часописа за категорију М52 – 2 бода. *Баштина* се редовно, у електронском и штампаном облику, шаље ЦЕОН-у – Репозиторијуму за обраду домаћих часописа за праћење и вредновање у оквиру библиометријског извештаја о часописима и реферисање у српском цитатном индексу.

Зато је потребно да Ваши прилози садрже све неопходне елементе, да буду графички прегледни и правописно, граматички и стилски коректни. У том циљу, Уређивачки одбор *Баштине* даје упутство ауторима. Молимо Вас да се придржавате Упутства приликом припреме рукописа за штампу, иначе радови неће бити узимани у разматрање.

Захваљујемо на разумевању и сарадњи.

УПУТСТВО АУТОРИМА

На левој страни у заглављу унети име и презиме, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима. Сви текстови на српском језику треба да буду куцани ћирилицом. У тексту италиком (курзивом) истаћи речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, односно 16-25 страна.

После ових података следи *Апстракт* који треба да садржи од 100 до 250 речи. У *апстракту* треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки поступци, резултати, закључак или одређене препоруке. Иза апстракта дати *Кључне речи* чији број не сме бити већи од 10. На крају рада написати *Резиме (Summary)* чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор треба да у кратким цртама изложи најважније резултате својих истраживања до којих је дошао у широј форми него у апстракту. *Резиме и кључне речи* треба превести на енглески језик, а ако је рад на страном језику, њих треба превести на српски језик.

Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, величина 12, са увученим пасусима и проредом 1,0 – ћирилично писмо. Међунаслов куцати у фонту *Times New Roman*, величина слова 12. И наслов и међунаслове треба болдирати.

Фусноте у форми напомена дају се на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођена литература. Треба их куцати по шеми Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота треба се руководити следећим упутствима:

– када се ради о **монографији,** фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавача, место, годину издања и број стране. На пример: Ђорђе Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд, 1985, 149;

– када се ради о **чланку**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавача, место издавања, број, годину излажења и број страница. На пример: Весна Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28/2010, 167;

– када се ради о **зборнику радова**, фуснота треба да садржи: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавача, место издања, годину издања, број стране. На пример: Бранко Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, 2009, 71);

– **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа**, мора да садржи потпуне податке, сигнатуре и одговоре на питања где се налази. Затим се креће од навођења највеће целине, а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Иза сваког рада треба навести литературу, грађу и изворе по азбучном реду, са следећим елементима:

– **књиге**: презиме аутора и година издања, иницијали имена и презиме аутора, наслов књиге у италику, издавач, место. На пример: Борозан 1985: Ђ. Борозан, *Велика Албанија – порекло, идеје, пракса*, Војноисторијски институт, Београд;

– **чланци**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издања, број. На пример: Зарковић 2010: В. Зарковић, „Отварање прве српске књижаре у Приштини 1890. године", *Баштина*, Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић, св. 28, број страна;

– **зборници**: презиме аутора и година издања, иницијали имена аутора и презиме, назив рада под наводницима, назив зборника у италику, у загради навести приређивача (уредника) зборника, издавач, место издања. На пример: Надовеза 2010: Б. Надовеза, „Стеван Радосављевић Бдин о Старој и Јужној Србији", у: *Културно наслеђе Косова и Метохије – научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања* (уредник: Чедомир Ребић), Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић;

– **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу. На пример: http://www.tnsmediumgallup.co.rs/;

– **архивска грађа** се наводи од највеће целине а завршава са навођем најмање. На пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. године о постављењу конзула. Архив Србије, МИК, К-Т, ф 2, п93/1894.

Радове слати у електронском облику на e-mail адресу: institut.skp@gmail.com

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе побољшању квалитета часописа. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обратно – аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези рада који треба да рецензира, потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје *тезе*? Да ли је рад комплетан према *Упутству за ауторе*? Којој научној обласи рад *припада*? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба *прихватити у садашњем облику*, да ли *прихватити уз сугерисане измене* или *не прихватити* због наведених разлога у рецензији.

Рецензенти овог броја:

Проф. др Јелена Јовановић Симић, ванредни професор, Филолошки факултет, Универзитет у Београду;
Проф. др Драгиша Бојовић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу;
Проф. др Сунчица Денић Михаиловић, редовни професор, Учитељски факултет у Врању, Универзитет у Нишу;
Проф. др Јасмина Новокмет, редовни професор, Факултет уметности Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;
Проф. др Биљана Милошевић Шошо, Филозофски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву;
Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;
Проф. др Весна Минић, ванредни професор, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Проф. др Биљана Павловић, ванредни професор, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;
Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Учитељски факултет Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;
Др Ивана Миловановић, доцент, Факултет спорта и физичког васпитања, Универзитет у Новом Саду;
Др Велибор Лазаревић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић;
Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић;
Др Ненад Васић, научни сарадник, Институт за међународну политику и привреду, Београд;
Др Божидар Зарковић, доцент, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини;
Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић;
Др Иван Бецић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић;
Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић;
Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић;
Др Драган Танчић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина /Лепосавић;
Др Ивана Женарју Рајовић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић;
Др Мирјана Бечејски, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић;
Др Марија Јефтимијевић Михајловић, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић;
Др Сања Микетић Суботић, асистент, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини;

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина-Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Краљево : Graficolor). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300